

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM. XL. KÖTET

1899—1901. CYCLUS

FRANCZIAORSZÁG

IRTA

JOHN EDWARD COURTENAY BODLEY

AZ 1899-DIK ÉVI ILLETMÉNY HARMADIK KÖTETE

FRANCZIAORSZÁG

IRTA

JOHN EDWARD COURTENAY BODLEY.

Förtlm
04300

FRANCZIAORSZAG

IRTA

JOHN EDWARD COURTENAY BODLEY

ÚJ ÉS ÁTNÉZETT KIADÁS

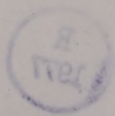
ELSŐ KÖTET

FORDITOTTA

DR. DARVAI MÓRICZ

ÁTNÉZTE

ANGYAL DÁVID

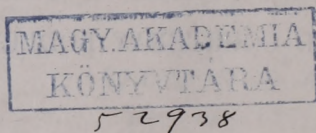
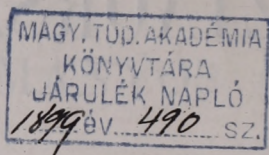

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1899.

448753

Az eredeti első kiadása, 2 kötet, 1898 február 8.

Új lenyomat, 1898 április.

Új átnézett kiadás 1899.

E fordítást a szerző 1899. szeptemberben kelt levelével jogosította.

Hornyánszky Viktor csász. és kir. udv. könyvnyomdája.

FIAIMNAK,

RONALD VICTOR COURTENAY BODLEYNEK

ÉS

JOSSELIN REGINALD COURTENAY BODLEYNEK

ANYJUK SZÜLETÉSE NAPJÁN.

TARTALOM.

	Lapszám
Az 1899-ik évi új kiadás előszava	XI
Az 1898-ik évi első kiadás előszava	XXII
Időrendi táblázat	XXVI
Bevezetés	1

I. KÖNYV.

A forradalom és a jelenkori Franciaország.

I. Fejezet.

A forradalom történelmi megítélése	73

II. Fejezet.

Szabadság	136

III. Fejezet.

Egyenlőség	180

IV. Fejezet.

Testvériség és hazafiság	232

II. KÖNYV.

Az alkotmány és az állam feje.

I. Fejezet.

Az alkotmány	285

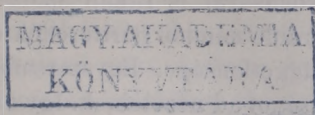
II. Fejezet.

Az állam feje	295

A MÁSODIK KIADÁS ELŐSZAVA.

(1899.)

A kedvező fogadtatás, melyben e könyv Angliában és az angol nyelvű országokban részesült, fokozza azt a sajnálatot, melylyel mindenkor tapasztaltam, hogy oly országokban, hol a mi nyelvünket beszélik, a névtelen irodalmi bírálatok rendszere lett uralkodóvá. E korábbi benyomásom elméleti volt és azon a meggyőződésen alapult, hogy a névtelenség az oka, ha nagy angol kritikai iskola nem tudott kifejlődni. Mostani sajnálatom személyes természetű és azon gondolatból ered, hogy mindenha ismeretlen lesz előttem vagy száz nagylelkű író neve, kik — a mennyire az angol-szász világ terjed — sok évi munkálkodásomat pazarul jutalmazták.

Franciaországban, hol a névtelen kritika ritka, nem kevésbé elnézően fogadták e könyvet és oly írók, kiknek nevei a francia közvélemény valamennyi árnyalatának a képviselői, egyetértve üdvözölték a nemzetükről és annak intézményeiről idegen irótól irt tanulmányokat. A francziák érzékeny emberek és méltán rossz néven veszik, ha idegenek leczkértetik őket, a mint jóindulatú angolok olykor tapasztalhatják. De engem a francziák körében való hosszas tartózkodás megtanított arra, hogy az az idegen, ki a francziák politikai problémáit vizsgálgatja, mihelyt hajlandóságot mutat francia álláspontra helyezkedni, a legszigorúbb követ-

keztetések levonásával is ritkán okoz sérelmet. Az államban előforduló minden párttöredéktől és pártrendszertől való függetlensége. Egyszersmind tárgyilagos részrehajlatlanságot ad nézeteinek. Így az én művemet, bár lényegében kritikai, a legbarátságosabb indulattal fogadták oly francziák is, kiknek legkedveltebb eszméit a legnagyobb őszinteséggel bírálgatom.

Kiváltkép jólesett nekem az a meleg dicséret, melylyel a szabadelvű iskolának a parlamentáris hagyományhoz ragaszkodó republikánusai megtiszteltek. Egyik ragyogó tollú írójuk a *Temps*-ban helyesen ismertette a szerzőnek a francia néphez való viszonyát: „La nation Française est, pour lui, comme une belle fille mal habillée. Il l'admire, d'autant plus, de rester admirable. Et chacun sait que les belles filles ne sont point insensibles à cet hommage.” A leggyönyörűbb leány, ha bizik is természetes bájaiban, mint boszuló angyal ragadna fegyvert oly bámúlója ellen, ki pipe-réjétől, mely saját ízlése szerint jól illik neki, megakarná fosztani; és a rokonszenv nem szolgálna mentésül a bírálónak, ha ítélete igazságtalan volna.

Now meet thy fate, incens'd Belinda cry'd

And drew a deadly bodkin from her side;¹

ez lehetne könyvünk gyászéneke, ha Franciaország gondolkodásmódját félreértettem volna. A hogy most áll a dolog, a francia írók alapos bírálatai után, a kik között némelyek sajnálattal vették conclusióimat, nincs mit változtatnom ez átnézett kiadáson. Nehány helyen erősebb kifejezést használtam,

¹ The Rape of the Lock, canto V. 87. (Elért sorsod, kiált dühvel Belinda Gyilkos hajtút kihúзва oldaláról. — A hajfűrt elrablása, V. ének 87).

új jegyzetet csatoltam bővebb felvilágosítás czéljából a szöveghez, de egyéb tekintetben mitsem másítottam.

Nem telik valami nagy kedvem ennek felemlítésében. Franciaország érdekében óhajtom, vajha kényszerített volna e könyv megjelenése óta az események menete, hogy minden oly lapját módosítsam, mely azt a gondolatot sugalhatja, hogy a parlamentáris köztársaság gyógyíthatatlan betegségben sinlődik. De a képviseleti kormányrendszer legőszintébb magasztalói is belátják végtére, hogy hosszú kísérletezés után hazájuk politikailag ép oly szomorú úton halad, mint száz évvel ezelőtt, a mikor a directorium egy vén század utolsó éveire homályt borított az anarchiával. Az 1898-ki választások a Palais Bourbonba a legturbulensebb és legkuszáltabb kamarát küldötték mindazok közül, melyeket a harmadik köztársaság létrehozott. Bitorolva a bírói és végrehajtó functiókat, a hatalmak különválasztásának elvével convent és nem parlament módjára bánt el e kamara. Erőszakosságával elfojtotta a vita szabadságát; nyugodt napjaiban pedig pazarló pénzügyi politikát követett, mely elnyomoritja a nemzetet. Végtére már a parlamentarismus igaz hívei is, kik közül némelyek e könyvre hivatkoznak, baljóslatu versenyre kelnek a reactionáriusokkal az alkotmányrevisió tervezgetésében és az erős végrehajtó hatalom hangos sürgetésében.

Bizonyos angol kritikusok, kik a szerző iránt igen szeretetreméltóak, figyelmeztették, hogy a francziák iránt érzett rokonszenve tévútra vezette, midőn a nemzet erényeit szembeállítja annak képviselői és kormányférfiai bűneivel, mivelhogy „minden népnek olyan a kormánya, a milyet érdemel.” Ez a mondás francia eredetű; de ha Anglia alkalmazza azt a bal-

sorstól sújtott Francziaországra, úgy tesz, mint a szerencsésen férjhez ment jómódú matróna, ki ha a sorstól kevésbbé kegyelt nővére férjéről a házasság után kisül, hogy verekedő, tékozló vagy társaságba nem illő hóbortosnak bizonyúl, azt mondaná, hogy minden feleségnek olyan férje van, a melyet érde-mel. A nélkül hogy tovább fűzném az analogiát, csak annyit mondok, hogy amerikai bírálók, kik közül nem egy mély politikai tudománnyal tárgyalta e könyvet, nem idézték az imént felhozott aphorismát. Nem tudom, nemzeti tapasztalatainknak tulajdonítható-e, hogy e pontról hallgatnak; de ha angolok helyeznek súlyt ilyesmire, úgy látszik, hogy nem a tudományos szellem vezeti őket, hanem inkább csak körülírják legkedveltebb hitvallásunkat: Deus, gratias ago tibi, quia non sum sicut ceteri hominum, velut etiam hic Gallus. A saját correctségünk hagyományos tudata, melyet más nemzetbeli idegenek is készségesen feltételeznek bennünk, némileg károsan hatott az angol kritika tónusára a legújabb botrány alkalmával is, mely a harmadik köztársaság kórallapotát súlyosbitotta. Midőn a Dreyfus-és-etet fejtegetjük, jogosan büszkélkedhetünk *Habeas Corpus* szabadságunkkal és azzal a visszatetszéssel, melyet nálunk a katonai uralom ébreszt. De nincs jogunk oly arcot vágni, mintha sem igazságszolgáltatási visszaélés, sem vallás miatt való jogfosztás nem fordúlt volna elő Angliában ember emlékezete óta.

A szóban levő eset kapcsán gyakran kérdezték tőlem, miért nem teszem e könyvben az antisemitismust is bírálat tárgyává. Ennek oka az, hogy Franciaországról szóló művem, melynek ez az első része, eredetileg azzal a szándékkal tervezgettem, hogy

az antisemitismushoz helyét a vallásos vagy félig-vallásos kérdések között jelöljem ki. Mivel legközelebbi kötetem Franciaország egyházi és vallási viszonyait fogja tárgyalni, e bonyolódott és kényes tárgyra vonatkozó tanulmányaim nemsokára a közönség elé kerülnek. Addig is ráakarok mutatni arra, hogy a sajátságos phasis, melybe a francia antisemitismus jutott, nem oka a jelenlegi politikai anarchiának, hanem következménye. Valóban kétséges, vajjon a francia despotismus alatt francia alattvalót önkényesebb bírói eljárás alapján ítéltek volna-e el, mint a melylyel a parlamentáris köztársaság alatt az Ördögsziget foglyát kárhoztatták sorsára; vagy vajjon autokrata keményebben bánhatott volna-e egy bírói vizsgálat nélkül börtönbe vetett emberrel, mint ez Picquart ezredessel a képviselői kamara implicit helyeslése mellett történt. Bizonyosak lehetünk, hogy bármi nevezetű, de erős és egészséges kormány alatt oly mulékony botrány, mint a Dreyfuseset, nem mérgezhette volna meg éveken át a nemzet életét. Ez ügy, melyről e helyen véleményt nem mondok, ugyanabból az okból hatott méregként Franciaországra, mely miatt Wilson üzelmének leleplezése, a boulangista mozgalom és a Panamaszédelgés, egyik a másik után, demoralizálta az országot. Ép így eshetik meg az, hogy nem egészséges természetű ember gyógyíthatatlanul betegszik meg, ha oly baja támad, melyet erős test rossz következmény nélkül kiheverhetne, holott a meggyöngült szervezetben maga a gyöngeség minden új rohamot súlyosbit. Ugyanekkor nagy személyiségeket érintő katonai botrányok történtek Németországban és politikusokat is bajba keverő pénzügyi botrányok Angliában. Egy esetben sem jött izgalomba

az egész állam; mert ez országoknak állandó kormánya van, mely a nép véralkatának megfelelő.

Francia szabadelvűek e könyvről irt tanulmányaikban elismerik, hogy nemzetök a képviseleti intézményekre nem annyira alkalmas, mint az angol; de nehányan közülök az önbecsülés azzal a hiányával, mely a francziák sorscsapása a harmadik köztársaság korában, azt következtetik, hogy ennél fogva Franciaország alacsonyabb fokon áll, mint Anglia. Ezt a vakhitet igyekeztem leleplezni a jelen lapokban; mert mai napság ép úgy felburjánzott az, mint Burke korában, ki — a forradalmat vizsgálva, a nem gondolkodóknak ugyanabba a kategóriájába sorolta a népuralomnak új s a királyi előjogoknak régi fanatikusait. Hogy jól működjék a souverainitásnak az a tisztán mesterséges delegációja, melynek parlamenti kormány a neve, ahhoz oly képesség kell, mely csak különös körülmények között válik bámulatra méltóvá vagy hasznossá. Nem oly erény az, melynek hija talán lealacsonyíthat valamely nemzetet; ezt átláthatják a francziák, ha a Vogéz-hegységen túl tekintenek. Németországnak akár mint egységes birodalomnak, akár pedig alkotó részeit tekintve oly politikai rendszere van, melynek hibáit Laputában bármely iskolasífiú ki tudná jelölni. Mindazáltal előre tört, meghaladva Franciaországot, a népek legelső sorába, még pedig ugyanazon békés esztendőök alatt, midőn a francziáknak szabad tere volt parlamenti kísérletezéseikre.

Valamely nemzet nagysága vagy kimagasló volta nem függ alkotmányának elméleti alapelveitől; más-különben Uruguayban és Venezuelában kellene örömmel feltalálnunk az emberiség mintakormányait. Függ

az, igenis, az illető nép tevékeny tulajdonságainak tényleges összegétől. A kormányforma csak annyiban lehet jótékony hatással a nemzet nagyságára, a mennyiben szabad tért enged arra, hogy a nép legjobb tulajdonságait kifejthesse és fejleszthesse; már pedig a parlamentáris kormány a francziák kiválóbb tulajdonságait elhomályosítja és megbénítja. Azonfölül a képviseleti rendszer szükségkép nagy hibákban leledző, ha nem képviseli az állam jeles elemeinek átlagát. Az angol parliament nemzetünk erényeit s nem annak fogyatkozásait tárja elénk. Ha az idegen a britt nép jó tulajdonságairól akarna fogalmat szerezni és arra építené következtetéseit, a mit az alsóházban tapasztalt, nem nagyon messzire térne el a valótól. E ház most már nem tárgya Európa mesés irigységének. Főéletszervének, a pártszervezetnek hanyatlása azt a gondolatot ébreszti, hogy virágkora elmúlt, és a sirirat, melyet az utókor Gladstone fölé vésethet, talán így fog hangzani: „az utolsó nagy parlamenti férfiú volt, lerombolta a parlamentáris rendszert“. Mindamellett, bár hanyatlóban van, oly testület marad a mi alsóházunk, mely dolgozik és jó szolgálatokat tesz, rendszerint tiszteletben tartja a tekintélyt és hagyományt és a nép jellemét hiven tükrözi.

A nevezett idegen a francia képviselőkamarában nem volna elég bölcs, ha a francia nemzetet hasonló módon, képviselői után ítélné meg. Veszekedő, tékozló, rendetlenkedő, őrjöngő, haszontalanságokkal bibelődő, rossz modorú és állhatatlan: íme, ezeket a jelzőket alkalmazza a parlamentarismushoz ragaszkodó *Journal des Débats* a tizenkilencedik század utolsó parlamentjének törvényhozóira. Békeszerető, takarékos, rendkedvelő, józan, szerény, udvarias és számító: ezek

azok a jelzők, melyek igazság szerint jellemzik az kamaratagoktól képviselt emberek nagy részét. A francziák nem mentek emberi hibáktól, de egészben a nép nagy tömege a mindennapi életben oly erényeket mutat, melyek Angliában kevésbé találhatók. Az iszákosság, a takarékoság hiánya és a szegényeknek kétségbeejtő helyzete városainkban angol civilisációnknak oly foltjai, melyeknek kevés megfelelőjét találni Franciaországban, habár a részegesség terjedt a köztársaságban, oly idő lévén, melyben a korcsmárosok a városi szavazóközönségben a főválasztók. A westminsteri parlamenti tárgyalások rendszerint nem mutatják jelét annak, hogy sötét oldala is van a nemzeti jólét képének, melylyel kápráztatjuk a világ szemét; ellenben a francia kamara vitái igen gyakran teljesen elfedik az országban meglevő jórahaladást és illetet. Világos, hogy e szó: *repraesentativ* különböző két jelentéssel bír, a szerint a mint Angliában vagy Franciaországban alkalmazzák a kormányra. Úgy vélem ennél fogva, hogy nem hibáztam, midőn a francia nép erényeit parlamenti intézményeinek hiábaival szembeállítottam.

Azok előtt, kik ismerik a két nemzetet és minden babonás dogmától mentek, világos lesz már most, hogy a francziák, ámbár nem alkalmasak a parlamentáris intézményekre, még nem jellemezhetők akképp: hogy az angolok mögött állanak. Ha mégsem egyenlők ezekkel, az onnan ered, hogy oly régimehez ragaszkodnak, mely nem nekik való. Arról a magas helyről, mely jó tulajdonságaiknál fogva a nemzetek közt megilleti őket, mindig mélyebbre és mélyebbre fognak sülyedni, ha nem kaphatnak, mikép mintaképök — Anglia — és védnökük — Oroszország —

oly kormányt, mely nemezeti jellemökhöz illik. Egyelőre Franciaország tán a zavarok stadiumán fog áthaladni, mert nincs világos alternativa előtte. Akár a háromszögű kalap viselőjét, akár a dynastikus név hordozóját üdvözli megváltójának, csak az anarchiának egyik fajtát cseréli fel a másikkal, feltéve, hogy az esetleges hős nem bír azon ritka képességgel, melyet némelykor az alkalom hoz napfényre és fejleszt tovább.

Egy ideig szokásom volt Napoleon leveleit mindig azon napon olvasni, a melynek megfelelő keltével irattak azok egy századdal ezelőtt. Együtt oly breviariumot alkotnak, mely fölött elmélkedni tanulságos a mi kételyekbe sülyesztő korunkban. A rendes sorozat akkor kezdődik, midőn Bonaparte 1795-ben az olaszországi hadsereg fővezére lett és 1799-ben mint huszonkilencz éves ember a Keletre induló expeditió élén állt. Nem pusztá sürgönygyűjtemény az, mely csupán a katonai tanulmány szempontjából érdekes. Franciaország restructiójának lélektana nyilatkozik meg e levelezésben. Nem baj, akárhol legyen, ha Lombardia síkságain táboroz, ha Karinthia hegysorosain át vonúl hadával, ha a mamelukokat várja a Nilus partján, ennek a corsicainak bámúlatos elméje nemcsak a strategia, diplomátia, a hadsereg élelmézése, az előléptetések problémáinak megoldásával foglalkozik; éber figyelemmel kíséri a franciaországi eseményeket, tanulmányozza az emberi nemet, megismerkedik a zilált szervezetű Európa szükségeivel. Vallás, adórendszer, törvénykezés, kereskedelem, tanügy, közigazgatás mind oly tárgyak, miket figyelmesen vizsgál; és ezek a tömör levelek, melyeket katona keze irt két csata közti napon vagy valamely szerző-

dés aláírása előtt való estve, magokban foglalják csiráit a concordatumnak, a code-oknak és a közigazgatási rendszernek, melyen mai napság Franciaország rendezett kormányzata alapul.

Ha itt arról az önképzésről beszélek, melyet megfigyelünk Napoléon leveleiben azokban az években, melyek megelőzik fellépését, melylyel véget vetett az 1799-iki anarchiának, teszem ezt, hogy figyelmeztessem azokat, kik mind számosabban reménylik, hogy a Brumaire-havi államcsíny ismétlése helyre fogja állítani Franciaország egészségét. Boulanger tábornokot „Arcole és Rivoli nélküli Bonaparté“ névvel csúfolták; de nem a győzelmek hiánya miatt tört darabokra ez a viaszból gyúrt Caesar. Jobban már nem éljenezhették volna még Elzasz és Lothringia visszaszerzéseért sem; de nem volt meg benne sem nevelése, sem jelleme az oly embernek, ki hivatva van az embereken uralkodni. Az a népszerű tábornok vagy történelmi nevű fejedelmi herceg, kit a parlamentáris köztársaság elsöprésére felhívának, nem maradhat tizenkét hónapig sem az ügyek élén, ha természetes adományai, melyeket az önképzés fegyelmezett, nem képesítik a legmagasabb administratív ügyesség kifejtésére. Ha majd megjelenik Franciaország új megváltója — és nem látszik valószínűnek, hogy Faure halála őt szemünk elé állította — feladata kevésbé óriási lesz, mint a Napoleoné volt száz évvel ezelőtt, mivel fennáll a császártól felépített autokrata kormányzat gépezete. De nehezebb feladata lesz, mint a melyet Bonaparte Lajos hajtott végre e század közepén. Az ügyvédek és újságírók, kik húsz éven át a ministeriumok forandóságának tudományával foglalkoztak, durvábbak és ravaszabbak mint Guizot és Lamartine tisztos köve-

tői, kikkel az elnök-herczegnek volt dolga. A romboló ügyesség, melylyel egyik a másikon túlادott, hamar tudna végezni egy illetéktelen autokrátaival.

Ilyen conjecturák már a politikai jövőmondás terére csapnak át, mely hatáskörömön kívül esik, noha előszeretettel viseltetem a messiási prophetia iránt, mely a modern jósok pessimista látókörén túl ragadja az embert. Midőn a múlt évben Angliában jártam, beszélgettem egy kiváló tory-államférfiúval, ki páratlan ismeretekkel bír az európai politikáról és ki azt mondta nekem, hogy a francziaországi ügyek állása, a mint az a jelen könyvben le van írva, nemsokára más államoknak is végzetévé fog válni, mert a legközelebbi században „fondorlatoktól mozgatott köztársaságok csoportja“ lesz Európa. A nagyobb prophetát nem lehet úgy kikérdezni, mint az útszéli orakulumot, azért tartózkodtam attól a kérdéstől, hogy a jövődőlés Angolországra is alkalmazható-e? De bármit rendelt a sors arra nézve, hogy mit tegyen Anglia népe szigetkirályságával, a Francziaországban várható események egy időre el fogják halasztani a jóslat continentális részének tökéletes teljeseését.

Husvét estve, 1899-ben.

AZ 1898. ELSŐ KIADÁS ELŐSZAVA.

Megragadom az alkalmat, hogy köszönetet mondjak számos, minden osztályból való és a vélemények minden árnyalatát képviselő francziának a több mint hét esztendőn át e mű készítésében nekem sokféle úton nyújtott segítségével. Egynehányan közülök alkalomlag meg vannak említve a bevezető fejezetben, de lehetetlenség volna megneveznem mindazokat, a kiknek hálával tartozom gondolatokért, tanulmányaim folytatásának könnyítéseért, számtalan barátságos szivesséért. Különösen köszönetemet kell nyilvánítanom három kiváló francziának, a kik együttesen elég időt szakíthattak arra, hogy e köteteknek majdnem minden próbaívét elolvassák. Ezek Paul Leroy Beaulieu, a kitünő nemzetgazdasági író és az institut tagja; Richard Waddington, Seine-Inférieure senatora, a hétéves háborúnak nagytehetségű történetírója, kit részben a magunkénak tekinthetünk, mert nemcsak hogy Rugbyben nevedett, miként annyira gyászolt testvére, kit mindnyájan ismertünk Albert Gate-ben, hanem valamikor tiszt is volt királyi tüzérségünkben; végére Camille Barrère, Franciaország római nagykövete, ki szintén jól ismeri nyelvünket. Felesleges mondani, hogy e három nagy tekintély nem tehető felelőssé az e könyvben kifejezett nézetek bármelyikéért is, hisz fontos politikai kérdésekre nézve egyet sem értenek egymással. De hogy a tényeket megros-

tálták és általában bíráló észrevételeket tettek, az reám nézve a legnagyobb becsű szolgálat volt.

E kötetek főtárgya a politikai Franciaország, egy századdal a forradalom után. A mű terve kevés magyarázatra szorúl. A bevezető fejezet nem lényeges része, de hasznos lehet, mivel azokról a befolyásokról ad számot, melyeknek a francia közélet kérdéseinek tanulmányozója ki van téve. Azután következik a nagy forradalom és a modern Franciaország kölcsönös vonatkozásainak vizsgálata, a mi alkalmat szolgáltat a francia élet bizonyos mozzanatait áttekinteni, melyek máskülönben el volnának hanyagolva politikai műben. A végrehajtó és a törvényhozó hatalom azok a speciális tárgyak, melyeken a mű többi része alapszik. Működésük a tizenkilencedik század utolsó negyedében Franciaországban fennállott régime alatt annak tanulmányozására vezet, hogy milyen különféle felfogások uralkodtak a francziák között a politikai kísérletezés egy százada folyamában az államfő funkcióiról és a parlamentáris intézményekről. Nem hiszem, hogy mentséget kell keresnem azért, hogy e fontos tárgyakkal minden apró részletökben foglalkoztam.

A gyorsan készülő kézikönyvek e korában két kötet hét éven át folytatott szakadatlan munkálkodás csekély eredményének látszhatik; de a kik komolyan tanulmányozták a kormányzat problémáit, el fogják ismerni, hogy nem túlságos az az idő, melyet az itt tárgyalt kérdéseknek szenteltem. Ezenfölül bátran mondhatom, hogy félannyi munkával, mint e lapok megírására fordítottam, három vagy négy évvel előbb három vagy négy kötetet bocsáthattam volna közre, természetesen sokkal kevésbbé alaposan vizsgálva

ugyanazokat a tárgyakat. Munkálkodásom utolsó stádiumában gyakran meggyőződtem, mily mély bölcsesség rejlik Pascal tizenhatodik *Lettre Provinciale*-je vég-szávaiban: „Je n'ai fait celle-ci plus longue que parce que je n'ai pas eu le loisir de la faire plus courte“.

A modern Franciaország és a forradalom közt levő kölesönös viszonyoknak és a francia politikai intézmények működésének kellő megértése céljából szükséges volt gondos kutatással tanulmányoznom számos oly tárgyat, melyet csak mellékesen érintek e kötetekben. Azonban jobbnak láttam e mű céljának kitűzésében a fentemlitett két themára szorítkozni, mintsem harmadik kötetet szentelni a Franciaországban forradalmakat és régimeváltozásokat túlélő két nagy belügyi kormányzati ág hatásainak. Szükségkép csak töredékes és nem kimerítő pótkötete lett volna az oly műnek, melyet — a mennyire lehetett — teljessé igyekeztem tenni; de tervben van egy másik művem, mely a központosított közigazgatást, az egyházat és nevelésügyet, a bírói és pénzügyi rendszert, valamint a tőkére és munkára, a gyarmatokra és hadseregre vonatkozó kérdéseket fogja tárgyalni.

„Szorgalom és pontosság“, mondá nyelvünk egy nagy mestere, „azok az egyedüli érdemek, melyeket a történetíró magának tulajdoníthat“. Az én tapasztalatom szerint az író nagyobb biztossággal kezeskedhetik szorgalmaért, mint pontosságáért, ha nem is foglalkozik azzal a homályba vesző korrall, melyről Gibbon írt, hanem oly eseményekkel, melyek életében történtek, vagy oly emberekkel, kiket maga is látott, vagy a korabeli törvényekkel és szokásokkal. A leglelkiismeretesebb gondosság sem biztosítéka a tévedéstől való

teljes mentességnek; ezt észrevettem a figyelmes revisió közben, melynek e köteteket alávetettem. Volt egy a választási jurisprudentiába vágó kérdés, melyre nézve a kézi könyvek homályosak és mely nem nemzetközi fontosságu ugyan, de érdekekkel bírhat azokra nézve, kik összehasonlító tanulmányt szenteltek az eljárási módozatoknak; így tehát a dolog tisztába hozatala céljából írtam egy parlamenti tekintélynek és feleletét felvettem könyvembe. Később, midőn egy tapasztalt és értelmes falusi maire meghívott egy választáshoz, mely az ő elnöklete alatt történt, neki is előadtam a kérdést és teljesen különböző feleletet nyertem. Végére egy senatorhoz fordultam, ki oly világosan bebizonyította, mennyire nem volt igaza sem a mairenek, sem a képviselőnek, hogy az ő magyarázatát fogadtam el. Ez az eset azt mutatja, hogy sem az ország közeli ismerete, sem szerény gondosság, sem az ottani lakók legbeavatottjaibbnak szíves segítsége sem biztosíthatja az ilyféle műnek a csalhatatlanságot. Reményilem azonban, hogy a ténybeli tévedések nem gyakoriak e lapokban; és ha ily tévedés az éber figyelmű javítgatás ellenére is fennmaradt, azon olvasónak vagy bírálónak, ki ilyenre figyelmeztet, nagyon hálás leszek.

FRANCZIAORSZÁG TÖRTÉNETÉBEN A FORRADALOM ÓTA ELŐFORDULT FONTOSABB ESEMÉNYEK IDŐRENDI TÁBLÁZATA.

1789. Az états généraux megnyitása Versaillesban, május 5. — A harmadik rendből **nemzetgyűlés** alakúl, június 17. — — A Bastille lerombolása, július 14. — Az emberi jogok kihirdetése, augusztus 20.
1790. Franciaország felosztása département-okra, január 15. — Nemesi címek és minden tiszteletbeli megkülönböztetés eltörlése, június 19. — Testvériség ünnepe a Mars-mezőn július 14.
1791. Mirabeau halála, április 4. — XVI. Lajos és családja Varennesbe szökik, június 20. — A király elfogadja az 1791-iki alkotmányt, szeptember 13. — Az **assemblée législative** első ülése, október 1.
1792. A Tuileries-palota elpusztítása, augusztus 10. — Öldöklések a párisi börtönökben, szeptember 2 és 3. — A **convent** első ülése, valmy-i csata, szeptember 20. — **A monarchia eltörlése**, a köztársasági időszámítás kezdete, szeptember 21.
1793. XVI. Lajos a vérpadon, január 21. — A vendée-i háború kezdete. — A girondisták bukása, május 31. — A forradalmi naptár használatba lép, szeptember 22. — Maria Antonia a vérpadon, október 16. — Bonaparte Toulon ostrománál, december 19.
1794. A rémuralom, úgy lehet venni, a girondisták fogságba vétésétől (1793. október) Robespierre bukásáig (9. Thermidor an II), 1794. július 27-ig tartott.
1795. A forradalmi törvényszék megszüntetése. — XVII. Lajos

halála a Templeben, június 12. — A III. évi alkotmány elfogadása, augusztus 22. — 13 Vendémiaire, An IV.: Bonaparte elfojtja a párisi forradalom-ellenes felkelést, október 5. — A directorium kinevezése, november 1. — Bonaparte, az olaszországi hadsereg vezére.

1796. Csaták: Castiglione, augusztus 5; Arcole, november 15. — Rivoli mellett, január 14. — 18 Fructidor, An V.: Angereau államesínya az ellenforradalom meghiusítására, szeptember 4. — Campo formio-i béke (Franciaország és Ausztria), október 17; Bonaparte visszatér Párisba, december 5.
1798. Egyptomi expedíció: csata a pyramisoknál, július 21.
1799. Bonaparte betör Syriába: thaborhegyi csata, április 16; St. Jean d'Acre mellett, május 16. — Bonaparte hazatérése: *Coup d'état* du 18 Brumaire, november 9. — **Bonaparte első consul**, december 13: a VIII. évi alkotmány.
1800. Közigazgatás reorganisatiója Bonaparte által. Marengói csata (osztrákok), június 14. — Hohenlinden csata (osztrákok), december 3.
1801. Egyptomot elhagyják a francziák.
1802. Amiens-i béke (Anglia, Francia- és Spanyolország), márczius 25. — Concordatum megkötése, az állami nevelésügy szervezése. — Bonaparte consul 10 évre, május 8; élet-hossziglan, augusztus 2.
1803. Az Angliával való békének vége szakad.
1804. Enghien herceg meggyilkoltatása, márczius 21. — A **császárság** proclamálása, május 18. — Polgári törvénykönyv (code civil) kibocsátása. — Előkészületek az angol invázióra. Napoleon koronázása a Notre-Dameban, december 2.
1805. Napoleon Olaszország királya, márczius 18. — Trafalgari tengeri ütközet, október 21. — Austerlitz csata (osztrákok és oroszok), december 2; pozsonyi béke, december 26.
1806. Jenai csata (oroszok), október 14.: A szárazföldi blockade.
1807. Eylau csata (oroszok), február 8. — Friedlandi csata (oroszok), június 14.: Tilsiti béke, július 8.
1808. Spanyolországi invázió.
1809. Wagrami csata (osztrákok), július 6.
1810. Válás Joséphine-től: Napoleon és Mária Lujza főhercegnő násza, április 1.

1811. A római király születése, márczius 20.
1812. Francia csatavesztések a főlshígeten. — Oroszországi hadjárat: Moszkvából való visszavonulás, kezdete október 19.
1813. Németországi hadjárat: Lipcsei csata (coalitió) október 18, 19.
1814. Franciaországi hadjárat: A szövetségeselek első bevonulása Párisba, márczius 31. — Napoleon lemondása, április 11. — **Első restauratió**: XVIII. Lajos bevonul Párisba, május 3. — A bécsi congressus megnyitása, november 3.
1815. Napoleon Elbáról jövet partra száll Golfe Jouanban, márczius 1. — XVIII. Lajos menekülése; Napoleon Párisba érkezik, márczius 20; **A száz nap**. — Waterloo csata, június 18. — A szövetségeselek második bevonulása Párisba, július 6: **Második restauratió**. — A terreur blanche. — Napoleon Sz. Ilona szígetén, október 13. — Ney tábor-nagy kivégeztetése, deczember 7.
1820. Berry herceget meggyilkolják, február 13. — Fiának, Duc de Bordeaux (Chambord grófnak) születése, szeptember 29.
1821. Napoleon halála Szt. Ilona szígetén, május 5.
1823. Franciaország és a szent szövetség együttműködése; Spanyolország elfoglalása; Trocadéro ostroma, augusztus 31.
1824. XVIII. Lajos halála, szeptember 16; követi őt Artois gróf mint **X. Károly**.
1825. X. Károly koronázása Reimsban.
1827. Navarinoi csata, szeptember 20. — Villèle „ultra“-minis-teriumának bukása.
1828. M. Martignac mérsékelt ministeriuma.
1829. Az „ultrák“ újra kormányra jutnak de Polignac alatt.
1830. Algír elfoglalása. — Júliusi forradalom: X. Károly lemondása: Az orleansi herceg francia királylyá lesz. **Júliusi monarchia: Louis Philippe**.
1831. Casimir Périer kabinetje.
1832. A reichstadti herceg (római király) halála. — Október 11-iki kabinet (Broglie, Thiers, Guizot). — Berry hercegnőt letartóztatják.
1836. Molé ministeriuma. Napoleon Lajost elfogják Straszburb-an, október 30.
1840. Napoleon Lajos Boulogneban partra száll. — Hamban elzárják. — Soult-Guizot kabinetje. — Napoleon második temetése.

1842. A trónörökös duc d'Orléans halála, július 13.
1843. Franciaország és Anglia közt *entente cordiale*.
1844. A Pritchard-ügy.
1846. A spanyol házasságok.
1848. Forradalom február 24-én: Louis Philippe lemondása. — **A második köztársaság**: alkotmányozó gyűlés.
1848. Lázadás Párisban: A júniusi napok. — **Louis Napoléon Bonaparte**, a köztársaság választott elnöke, december 10.
1849. Az assemblée législative.
1851. A *Coup d'État*: Népszavazással 10 évre elnökké teszik Napoleon Lajost, december 2—28.
1852. **Második császárság**: Újabb népszavazás után Napoleon Lajost kikiáltják III. Napoleon néven császárnak december 2.
1853. III. Napoléon és Eugénie de Guzman (de Montijo) násza, január 30.
1854. Krimi háború.
1856. A császári herceg születése: Párisi béke.
1859. Olasz háború: magentai és solferinói csaták: villafrancai béke, április—június.
1860. Turini béke: Szavoya és Nizza Franciaországhoz lesz, márczius 24. — Kereskedelmi szerződése Angliának és Franciaországnak.
1862. Mexicói expedíció.
- 1867—69. A kormányzat lassankint szabadelvű császársággá változik.
1870. Népszavazás a revideált alkotmány tárgyában. — Poroszország elleni háború: Sédani csata, szeptember 1; a császárság bukása. — **Harmadik köztársaság**. Forradalom szeptember 4-én. — Páris körülxárása: Loire-i hadjárat. — Metz megadja magát, október 27.
1871. Páris capitulációja, január 28. — Nemzetgyűlési választások, első ülés február 12-én Bordeauxban. — Versaillesban aláírják az előleges békefeltételeket, melyek közt van Elzász-Lothringia átengedése, február 26. — A németek bevonulnak Párisba, márczius 1. — A commune lázadása, márczius 18. — A frankfurti béke, május 10. — A com-

- mune leveretése, Versailles-ból a csapatok megszállják Párist, május 26. — **Thiers** „a francia köztársaság elnöke“; augusztus 31-én proclamálják.
1873. Louis Napoleon halála, január 9. — **Thiers** lemondása: **Mac Mahon** tábornagy, a köztársaság elnöke, május 24.
1875. A nemzetgyűlés feloszlása az 1875-iki alkotmány megszavazása után.
1876. A senatusi és képviselőkamarai első választások az új alkotmány szellemében.
1877. Május 16-a.
1879. **Mac Mahon** tábornagy lemondása: **Grévy** köztársasági elnök. — A császári herceg halála a Zuluk földjén, június 1. — A törvényhozó testületek Versaillesból vissza-kerülnek Párisba.
1880. Ferrynek a szerzetes rendekre vonatkozó decretumai.
1881. Gambetta miniszterelnök november 14-től 1882. január 26-ig (Le Grand Ministère).
1882. Gambetta halála, december 31.
1883. A második Ferry-kabinet, mely leghosszabb életű volt valamennyi köztársasági ministerium között, működött 1883. február 21-től 1885. márczius 30 ig. — **Chambord** gróf halála, augusztus 24.
1884. Az alkotmány részleges átalakítása.
1885. Lang-Soni vereség, márczius 28. — **Grévy** másodszori megválasztatása, december 28.
1886. Boulanger tábornok hadügyminister, 1886. januártól 1887. májusig. — Az uralkodó családokból való hercegek kizáratnak Franciaországból.
1887. **Grévy** lemondása. **Carnot**, a köztársaság elnöke, december 3.
1888. A Boulangista mozgalom elharapódzása.
1889. Boulanger Párisban képviselővé választják, január 27; menekül Franciaországból április 1.
1890. Freycinet negyedszer miniszterelnök.
1892. A Panamabotrány feltárása.
1893. Az orosz hajóhad tisztjeinek párisi látogatása.
1894. **Carnot** meggyilkoltatása: **Casimier Perier**, a köztársaság elnöke, június 27. — A párisi gróf halála, szeptember 8.

1895. Dreyfus kapitányt degradálják és Cayennebe viszik hazarúlás vádja következtében. — Casimir Périer lemondása : **Félix Faure**, a köztársaság elnöke, január 17. — Madagascart a francia gyarmatokhoz csatolják, deczember 12.
1896. Az orosz czár látogatása Párisban ; első uralkodó, ki mint a köztársaság vendége jött Franciaországba, október.
1897. A köztársaság elnöke meglátogatja a czárt Szentpétervárban, augusztus.
1898. A Dreyfus-izgalom növekedése.
1899. Félix Faure halála : **Loubet**, a köztársaság elnöke február 18.

BEVEZETÉS.

I.

Azaz író, ki idegen nemzet intézményeinek és törekvéseinek tanulmányozására vállalkozik, különösen pedig oly angol ember, kinek figyelme Francziországra irányul, két nagy remekművet talál maga előtt, melynek módszerét szükséges figyelembe vennie. Az egyik egy Franciaországban utazó angolnak naplója. A másik egy francia bölcselelőnek az amerikai államszervezetről szóló műve. Habár egy évszázad mult elazóta, hogy Arthur Young Franciaországban közvetlenül a forradalom előtt tett utazásainak leírását közzététette, e mű megőrizte egész frissességét; és habár azt a szerző honfitársai most csak kíváncsiságból olvassák, a francziák classikus tekintélynek ismerik el, ha arról van szó, hogy minő színben tünt fel országuk a régi régime¹ utolsó napjaiban. Tocqueville műve az új amerikai demokrátiáról, mely hatvan évvel ezelőtt minden nemzet gondolkodóinak figyelmét felkeltette, kevés közös vonást mutat fel

¹ Ez egész műben *régime*, mint angol szó használtatik, azaz accent nélkül van írva. Olyan teljesen beleolvadt az angol nyelvbe és oly nélkülözhetetlen, mint a hasonló eredetű *régiment* és *régent* vagy mint *plébiscite*, mely ép úgy, mint amaz megtartotta a francia kiejtést, noha angol kifejezés lett.

(A magyar fordításban jónak láttuk e *régime* szót változtatlanul használni, mert nincs oly szavunk, mely pontosan fedezné.)

az angol squire-ével, ki nem lépett fel elvont tudományos igényekkel. Arthur Young, beható kutatás tárgyává téve a francia földművelési viszonyokat, esetről-esetre és napról-napra jegyezgeti a nép állapotairól és az országban kitörni készülő politikai mozgalmról szerzett benyomásait. Tocqueville azon jól átgondolt feladatot tüzi maga elé, hogy megfigyelje az angol-szász törzsök demokratikus expansiójából keletkezett tünetényeket. Mindketten a művelődés haladásának nevezetes időpontjában fogtak vizsgálódásukhoz. A *Travels in France* (utazás Franciaországban) még a nyolczszázéves régime alatt készült el, épen a nagy felforgatás előtt, mely amaszt lerombolva, a világot is megrázkódtatta. Midőn Tocqueville áthajózott a tengeren, szintén forradalom volt kitörőben, mely kisebb visszhangot keltett, de állandóbb és messzebb terjedő hatású volt, mint az 1789-ki. E bámulatos drámának nem egy szereplője még életben volt Franciaországban, Amerikában pedig a függetlenségi harczban részt vett emberekkel találkozott Tocqueville. Az orleánista uralom rózsás hajnala volt akkor. A régi szolgai viszony ellen való lázadásban vezérszerepet vitt bourgeoisie a sivatagok sorozatában töltött negyvenévi bolyongás után a szabályzott monarchia és a középosztály uralmának ígéretföldjére lépett. Önelégült örömét teljessé tette az, hogy alkotmányos mintaképe, melynek történetéből szedte volt a kissé messzefekvő forradalmi antitypusokat, most Franciaország vezérletét követte; és az 1832. év mely az angol középosztálynak megszerezte a politikai hatalmat, csak visszhangja volt a dicső júliusi napoknak. De habár a századnak épen e szakaszában legjobban kedvelték a francia forradalom hagyományát, annak eredményei

már kiábrándították azon bölcsekedő elméket, melyekben meg volt a képesség a theoriák és doctrinák iránti babonás tisztelet alól felszabadulni. A rémuralom lidércznyomása volt az akkori nemzedék idősbjeinél a visszaemlékezések kiinduláspontja; azok pedig, kik a jacobinusok uralma után születtek, fiatal szemeikkel a forradalom egyéb kézzelfogható eredményeit is láthatták — hogy Franciaország a katonai despotismus hatása alatt rekonstruáltatott; hogy idegen hódítók az autokrata alkotást az Isten kegyelméből való örökösnek adták át, ki azért helyezettetett vissza, hogy az angol minta szerint az épület élén mint alkotmányos államfő diszelegjen; hogy bekövetkezett a clerikális reactio, mely a középosztályok parlamentáris monarchiájának volt szülő anyja. Ezek után oly észlelők, mint Tocqueville, kik kételkedtek a forradalmat követő bármely phasis végleges voltában, reményeikkel a nyugati continens és annak új, a multtól nem nyűgözött civilisatioja felé fordultak.

Valamint a Franciaországban utazgató angol squire, bár sejtette a közeledő vihart, nem tudta előre, hogy annak maradandó eredményeül a központosított kormány szilárd épületét fogja emelni egy győzelmeire támaszkodó katona, a francia bölcsekedő is oly meggyőződéssel tért haza Amerikából, hogy azon országot látta, a hol a sociális forradalom egészen egyszerű és bonyolulatlan s már a végső határhoz közeledik. Néhány évvel utóbb a gőz és electricitás alkalmazása ama continensen annyira átalakította az életfeltételeket, hogy a villámgyors közlekedési eszközök a velök karöltve járó kereskedelmi fejlődéssel együtt, nagyobb társadalmi forradalmat idéztek elő, mint a mely az ó-világban a Bastille lerombolását

és a kiváltságok eltörlését követte. Mi, kik azon század végén állunk, mely látta Franciaországnak Napoléon által eszközölt restructióját és az egész földgömbön a tudományos felfedezések által létrehozott még nagyobb változásokat, melyek Európát megfosztották a civilisatio központjaként kétségbevonhatlanul gyakorolt felsőbbségétől, régi meg új államalakulásokban új társadalmi kérdéseket hoztak felszínre és egész ábrázatát megváltoztatták a szegények és gazdagok közt folyó örökös harcznak; mi, kiknek naptára nemsokára a keresztény időszámítás második évezredének utolsó szakaszát fogja jelezni, valószínűleg oly váratlan jelenségeknek leszünk tanúi, melyek még tökéletesebben halomra fogják dönteni a böleselkedő észlelők számításait.

Nem volna helyes, ha ily elmélkedések az emberi intézmények kutatóját kora kormányzati rendszereinek vagy politikai és társadalmi tendenciáinak részletes elemzésétől visszariasztanák. Csak a jósolgatás olcsó időtöltésétől tartóztassák őt, mely a legóvatosabb bölcseledőket is csábítgatta. Nincs modern publicista, ki világosabb Tocquevillenél, vagy több ideát ébreszt az olvasóban az emberiség fejlődéséről. Mindazáltal, ha elhagyja a kedvező talajt, a hol pontos éleseszű megfigyeléseit eszközölte, jövődöléseiben ép oly messzire téved, mint bármely empirikus, ki karosszékeben ülve nézi az emberiség mozgását. Valóban fel is ismeri az előre tervezgetés hiábavalóságát: „Dans le tableau de l'avenir le hasard forme toujours comme le point obscur où l'oeil de l'intelligence ne saurait pénétrer.”¹

¹ *Démocratie en Amérique*, vol. II. c. 10.

Tocqueville könyve mutatja, mily vonzó az általánosítás, mely módszer talán elkerülhetetlen volt, hisz multnélküli fiatal demokráciával kellett foglalkoznia. De nem találna mentséget azon író, ki az általánosítást Franciaországra alkalmazná, holott nincs ország a világon, mely kevésbé alkalmas arra, hogy általánosságot mondjanak róla. Hogy ez igazságot nem tudták a forradalom emberei, az volt egyik főoka az 1789 után bekövetkezett anarchiának és iszonyatosságoknak. Általánosságokban mozgó ékes-szólással mindenkit fölülmultak a forradalmi gyülekezetek jacobinusai. Fölületesen felszerelve Rousseau elméleteivel, azokból általános elveket fejtettek le, melyeket szerencsétlenségre módjukban volt Franciaország kormányzásánál egy ideig alkalmazni. Mindnyájan tudjuk, mi volt az eredmény, milyen szükséges volt, hogy az ekkép végbevitt rombolást annak keze tegye jóvá, kinél nagyobb mesterét a részleteknek még nem látta a világ. Napoleon az idegen részrehajlatlan szemével volt képes a baj természetét felismerni. De Voltaire, ki ép oly jól ismerte honfitársait, mint a mennyire corsicai uralkodójuk megismerkedhetett velök, azt mondta volt, hogy a nemzet minden részében, az élet minden viszonyában minden képzelhető ellenmondás és összeférhetetlenség egymás mellett feltalálható.¹

Tocqueville könyve továbbá tanulságosabb lehetne, ha felvilágosító magyarázatai kevésbé töredékesek volnának és nem leplezgetné annyira a részleteket, melyekre alapítja következtetéseit, mi miatt ezek inkább a moralista dogmatismusára emlékeztetnek, a helyett,

¹ *Candide*, c. XXII.

hogy a szorgos utazó reflexiói volnának. Arthur Young egészen ellenkező módszerének nagy érdemei vannak. Neki azonban az a szerencsés véletlen kedvezett, hogy barangolásai naplóját az emberi történelem egyik legérdekesebb válsága alatt vezette; egy századdal később a francziaországi élet napról-napra készült feljegyzései legjobb esetben csak rendezetlen anyaggyűjteményül szolgálhatnak a későbbi tanulmányozóknak. Ily fajtájú műre bámulatos példánk van Taine egyik, már halála után megjelent könyvében; ez a *Carnets de voyage*, jegyzetek gyűjteménye azon időből, midőn a második császárság alatt mint vándorbizottság tagja vizsgálója volt a St. Cyrben felvétetni óhajtó jelölteknek. A sokkal befejezettebb *Notes sur l'Angleterre* és a *Voyage en Italie* mutatják, hogy e nemben mily jeles irodalmi termékeket hozhat létre a mester keze. De mindez csak ünnepnapi szórakozás volt, élete nagy művével összehasonlítva, melynek fővonása kutatása és tapasztalata eredményeinek rendszeres osztályozása.

A szorgalom és megfigyelés e példaképei segítségével válnak tervezgetésében azon írónak, ki a kormányzat problémái és más rokonkérdések vizsgálatára vállalkozott oly nemzetnél, mely az egész föld fölülétén legvegyesebb alkatú terméke a civilisációnak. Melőzve Arthur Young módszerét, melynek hátrányait nagy szerényen kiemeli ő maga is naplója első lapjain, bátorkodom előadni, mivel töltöttem el számos esztendő, a mennyi időt kevesen lesznek hajlandók egy idegen ország vizsgálatának szentelni, s a mely esztendőket, a körülmények által indítva, kizárólag e munka megírására fordítottam.

II.

Franciaországba 1890 májusában érkeztem és ezen könyv utolsó sorait több mint hét évvel később írtam, időközben pedig nem távoztam el hét hétre a francia földről, minthogy csakhamar észrevettem, hogy csak az országban való szakadatlan tartózkodással érek czélt, ha az önkényt elvállalt feladatot végre akarom hajtani. Már régebben is a francia tartományok felé irányultak lépteim, mert odavonzódtam, nemcsak turisták által látogatott helyekre, a milyen Normandia, Touraine és Provence, hanem kevésbbé ismeretes földre is — az északkeleti iparos vidéktől kezdve, hol a sédani gyárak füstje még nem homályosította el a csata gőzét, a nyugaton fekvő Poitiers és Angoulême-ig, hol a határtól messze eső szőlőkben jobban rettegik a phylloxerát, mint az emberi invasio pusztításait. Midőn tehát az a gondolat, hogy Franciaországról munkát írok, Párisba vezérelt, nem mint teljesen idegen érkeztem oda. Az első hónapokban ismeretséget kötöttem vagy megújítottam azt számos, különböző típusokhoz és szellemi iskolához tartozó francziával, kik közé tartozott Renan, Taine, Albert de Mun gróf, Mgr. Freppel és Clémenceau. Szomorú gondolat borong e kellemes nyár emlékén. Az imént leírt öt név közül három nem élőké többé; és mindazok soraiban, kiket Franciaországban való tartózkodásom alatt ismertem, a halál könyörtelen pusztítást vitt végbe. Manning bibornok, kinek jóakarató érdeklődése nélkül a francia élet némely phasisával kevésbbé bensőleg ismerkedhettem volna meg, a tervezett műről azt mondta: „Olyan az, mintha valaki egy kaleidoskop történetét írná.“ E szavak oly

jelentést nyertek, melyre nem gondolt a tiszteletre méltó bibornok, a ki maga is alávetetett a kaleidoskopikus hatalomnak, mely az emberi társadalom ábrázatát megváltoztatja tekintet nélkül a kormányzat viszontagságaira vagy a nemzeti véralkat állhatatlanságára.

Eltűnt azok köréből, kiket fiatalabb napjaimban Franciaországban láttam, a köztársasághoz küldött britt nagykövet is. Lord Lytton állása némileg ártott figyelemre méltó képességeinek, a mennyiben a párisi követi polczon két oly diplomata közé került, kiknél kitünőbbek még nem laktak Borghese Paulina palotájában. Elődje, Lord Lyons, korának legügyesebb hivatásos diplomatája volt az angol szolgálatban levők között. Utódja, Lord Dufferin, kit hosszú gyakorlat tett politikussá, visszavonulása alkalmával azon hírnévvel távozott, hogy ő volt a legbrillánsabb képviselője a királynőnek a tengeren túl egész hosszú uralma idejében. Lord Lyttonnak azonban volt egy tulajdonsága, mely francia földön működő nagykövetségben nagybecsű, a másik két említett kiváló férfiúban pedig nem volt meg és ritka honfitársunkban található. Volt alkalmam megismerkedni négy vagy öt angollal, kikről az a vélemény volt elterjedve, hogy a legteljesebben ismerték Franciaországot és népét, de az a képesség, a melylyel bármelyikök meg volt áldva, természetére nézve egyezett azon ismerettel, melylyel a figyelmes orvos betegéről bír. Gyakran fáradságos és nagyon pontos ügyességgel diagnosisát adták a francziáknak, de egyikükben sem volt meg az a sympathia, — e szónak a latin népeknél divó értelmében, — melyet Lord Lytton érzett Franciaország férfiai és hölgyei iránt. Párisi követsége idejében véletlenül

Waddington volt a londoni francia nagykövet, ki különböző okokból hasonló adománynyal bírt, ha az angolok cselekedeteinek rugóit kellett megértenie. Mindkét diplomata törhetetlen hűséggel ragaszkodott országához; de mindegyikökből megvolt az a megbecsülhetetlen képesség, hogy annak a népnek, melylyel dolga volt, az álláspontját méltányolhassa. Ha a jelenkor diplomatáinak kezébe volna letéve a döntés a béke és háború fölött, Európa nyugalmanak előmozdítására mindig jó volna a Faubourg St. Honoréban egy párisi szellemű brittet installálni, kivel egyidejűleg Albert Gate-et egy angol nyilvános iskola növendéke, valamely egyetemi csónakverseny egykori részese lakná.

Első, vidéken tett tanulmányutamat kissé részletesen óhajtom leírni, hogy megmutassam, mikép törekedtem kezdettől fogva pártkülönbség nélkül mindenféle foglalkozásnemhez és az állam minden osztályához tartozó egyénekkal megismerkedni. Boldog tapasztalatgyűjtés volt ez. Midőn még mint turista barangoltam Franciaországban, valahányszor az út szélén állva megpillantottam egy kastélyt erdőségtől körülvéve, vagy prefecturá-t parkjával valamely vidéki városban, vagy falusi lelkész szerény otthonát a templom árnyékában, mindig kíváncsi vágy fogott el: megtudni, miféle emberek laknak ama falak között. Minthogy tehát sokat olvastam és képzeltem életmódjukról, nem lehetne meglepő, ha némi kiábrándulás ért volna, midőn ezen új társadalomba először beléptem. Semmi ilyesféle nem történt, és a mint visszaemlékszem (már mint Franciaország lakosa tett) megnyitó utazásomra, a kellemes képek sorozata tárul elémbre. Előzőleg több éven át távolfekvő országokban,

11
Waddington

a hol angolul beszélnek, utazgattam s tanulmányoztam fajunk expansiójának különböző phasisait saját bámulni való gyarmatainkban és az Egyesült-Államokban, de a tettekre serkentő benyomások, melyeket e tanúlságos utazásokról hazahoztam, nem tettek képtelenné arra, hogy nyugalmasabb tapasztalatokat egy régibb civilisatio keblében szintén kellően megbecsülhessek. Most is, midőn a francia tartományokat úgy ismerem, mint kevés más idegen ismerheti azokat, a mindennapi élet megszokott jelenetei, melyek a járókelőnek szemébe ötlenek, ép oly kellemes érzetet keltenek bennem, mint mikor idegen lévén véletlenül arra vetődtem. A püspök, ki kis gyermekeknek osztja áldását székesegyháza belsejében, a fehér fejkötős parasztnők csoportja a piacon, a veresnadrágos ezred, mely trombitainduló hangjai mellett a falun áthalad, nemcsak azt a sentimentális vagy festői érdeket kelti bennem, mint a hajdani napokban. Jól tudom már, hogy amaz emberek közül nagyon soknak élete sem nem eszményi, sem nem idyllikus. De felismerem most e vidéki emberekben, minden fogyatkozásaik mellett Franciaország igazi erejét, melynél fogva képes a nemzetek első sorában maradni mindama, kormánya útján vagy másképp elkövetett balgaságok daczára, melyek szép fővárosának bűnlajstromába tartoznak.

Első hosszabb megállapodásom 1890-iki utam alatt Autunban volt. Én oda Mgr. Perraud, a tudós akadémikus meghívására mentem, ki értelem és jellem tekintetében különb egyházi férfiú lévén azoknál, kiket a köztársaság szokott a concordatum által előirt módon tisztségekben részesíteni, kénytelen volt a szokott időnél tovább várakozni a bíbornoki kalapra. A burgundiai hercegeknek egykor Talleyrand mint

püspök által lakott régi palotájában töltött óráimat még emlékezetesebbé tette a püspök testvérének jelenléte. Az elhunyt Abbé Charles Perraud benső barátja volt Henry Perreyvenek, ki mint a francia egyház reménye még azt a nem nagy kort sem érte el, melyben Pascal meghalt. E két barát birtokomba jutott levelezése eredetileg az autuni napok egy másik társáé volt. Mr. Hammerton akkor Morvan-ban élt oly falusi otthonban, melynek táját angol olvasóim bizonyosan tudnák méltányolni, és nagy hasznomra vált, hogy mély belátású tanácsával gyámolított, midőn munkámhoz hozzákezdtem. A franciaországi élet bizonyos phasisait jobban ismerte, mint bármely benszülött, habár sajátosan francia házi környezetben angol jellemvonásait nevezetes módon meg tudta őrizni. Tökéletesen elfogulatlan megfigyelője volt azon nemzet szokásainak, a melynek közepében élt; bölcselkedő, kit eredeti tehetségei és emelkedett nézetei kiválóan képesítettek a megfigyelésre.

Autunból Le Creuzot-ba mentem Schneiderhez, a nagy vasművek és ágyüöntő tulajdonosához, kinek atyja a Corps Legislatif elnöke volt III. Napoléon alatt. Ott gondos tanulmány tárgyává tettem, hogy milyenek az életviszonyok egy bányászati és iparos központban, a hol tőke és munka között rendesen összhang uralkodik; megvizsgáltam a munkások lakásait, az iskolákat és a takarékoság előmozdítására életbe léptetett intézményeket. Legközelebbi kirándulásom egészen másrendű tapasztalás szerzésére szolgált. A Forez-dombvidéken, a felső Loire közelében meglátogattam Vicomte de Meaux-t, a nagyműveltségű történetirót, ki Mac Mahon tábornagy alatt kétszer minis-ter volt. Mint angol szerencsés körülménynek mondha-

tom, hogy az első falusi kastélyban, a hol vendégül időztem, a châteline Momtalembernek volt leánya, ki Angliát annyira csodálta, hogy a második császárság birái börtönre ítélték, mert oly sokatmondó módon magasztalta a britt uralkodási rendszert.

Legközelebbi állomáshelyem Lyon volt. Jules Cambon, a későbbi algiri főkormányzó, ki most nagykövet Washingtonban, akkor a Rhône-megye préfetje volt. Lekötelező szivessége következtében nemcsak tanulmányozhattam a Franciaország második préfekturájában szervezett közigazgatási rendszert, hanem összeköttetésbe is léphettem a nagy vidéki központ számos előkelő emberével, kik azon önkormányzati intézmények élén állnak, melyekre büszkék Lyon lakói. A városi kórházak, a takarékpénztárak, a szegényeket lakással és táplálékkal ellátó vállalatok, nem is szólva az egyházi intézményekről (melyek közül egynéhányat az elhunyt Foulon bibornok engedelmével meglátogattam), Lyont Európa legérdekesebb helyeinek egyikévé teszik annál inkább, mert a mesterségeket oly lakosság űzi, mely a mystikus hitbuzgalom és a forradalmi hajlam egymással küzdő elemeiből van összetéve. Lyonból más két fontos városba látogattam. Grenoble-ban, a Dauphiné régi főhelyén, mely modern iparos-várossá fejlődött, jelen voltam a conseil-général ülésén és kutatásom alkalmával Robert, az Isèremegye préfetje támogatásában részesültem. St. Étienneben, hol a munkának szentelt környék kevésbbé festői, legelőször ismerkedtem meg francia trade-unionistákkal és socialistákkal.

A keleti határ felé utazva, megálltam Bourg-en-Bresseben, mely tipikus földmívelési központ. Azután elnéztem Besançon, Vesoul és Épinal városokba, me-

lyek département-ok székhelyei és fontosak mind stratégiai okoknál, mind iparuk fejlődésénél fogva, mely a Németországhoz csatolt tartományokból történt bevándorlásnak köszönhető. Innen átkeltem a Vosges hegységen és az elvesztett területen pathetikus érdeket keltő kirándulást tettem, minthogy azon elzásziak, kikkel Mühlhausenben, Strassburgban és egyebütt találkoztam, mindnyájan a Franciaországhoz szenvedélyesen ragaszkodók osztályához tartoztak. Belfort, a Haut-Rhin ezen hősie, a németektől megmentett töredéke után megnéztem Nancyt, mely elűt más hajdani székhelyektől: még megőrizte a pompa és nagyság külszínét. Minden a francia határszáron fekvő városban bő alkalmam nyílt a határlakosság minden részének nézeteit tanulmányozni oly módon, hogy betekintettem a köztársasági préfecturákba és royalista kastélyokba, gyakori érintkezésbe léptem katonákkal és hivatalnokokkal ép úgy, mint a határszél állandó lakosaival. Mielőtt Párisba Donrémyen és Reims-en át visszatértem, két volt miniszerelnökkel ismerkedtem meg, kikben egyéb megegyezés alig volt, mint vosgesvidéki eredetők és az a közös tapasztalás, hogy az államférfiú foglalkozása Franciaországban nagyon hálátlan. Jules Ferry szorosan a határ mellett St. Dié-ben, szülőhelyén élt, és épen ekkor zárták ki őt szülővárosa választói a parlamentből, így jutalmazva azon szolgálatokat, melyeket mindenha tett a kamarának, mióta ez életbe lépett. M. Buffet-n, kit ily baleset, mint elmozdithatatlan senatort nem érhetett, bebizonyított, mily előnyös volt a most már megszüntetett kinevezési rendszer. Bár sokkal öregebb volt, mint republikánus ellenfele, bár miniszeri pályája véget ért akkor, midőn Ferryé még csak kezdődött, és habár

(emettől eltérően) nem vigasztalhatta magát azzal, hogy bukása óta politikai barátjai kormányozzák Franciaországot, látszólag vidámabban fogta fel az életet, mint szomszédja. A reactionáriusok tiszteletreméltó vezére jobban ismerte a maga pártját, semhogy ábrándokban ringatta volna magát ama párt jövőjére nézve. De a francia intézmények tanulmányozójának nagy hasznára vált, hogy olyan ember szavait hallgathatta, ki mint 1848-iki minster kezdte hosszú pályafutását, és a Ravenel-kastélyból nem egy értékes históriai tanulság birtokában távoztam.

Következő utazásaimat rövidebben foglalom össze. Miután néhány hónapot Párisban töltöttem, 1891 kora tavaszán ismét útra keltem és visszamentem Lyonba, hol Franciaország második városához méltó anyagot találhatni többszöri tanulmányra. Onnét Marseillebe kerültem, hol elég időt töltöttem, hogy bizonyos bepilantást nyerjek kevert lakossága életébe. Algériába átkelve, ottani hosszú látogatásom képessé tett arra, hogy félig gyarmati birtokban követett sajátos közigazgatási rendszert, valamint a Lavigerie bíbornok fehér atyái (Pêres Blancs) gyakorlatibb módszereit is figyelemmel kísérem. E ponttól kezdve utitársam akadt. Együtt elértünk egészen Tunis határáig és Corsicán keresztül tértünk vissza Franciaországba, átkutatva e sziget nagy részét, mely Nagybritannia után nagyobb befolyást gyakorolt a modern Európa sorsára, mint e continensnek bármely más szigettöredéke.

Rövid párisi nyári évad után nyugot felé vettük útunkat és Le Mans, Angers és Vannes városokba látogattunk. Itt Morbihanban de Mun gróf csatlakozott hozzánk, és az ő szeretetre méltó vezérlete alatt nem egyszer oly pillantást vethettünk a breton

életre, minőre idegennek ritkán van módja. Vendégszerető kastélyokban és falusi lelkészlakokban bucsúkon és lóvásárokon, halászkunyhókban és mocsárvidéki városokban abból, a mi körülöttünk látszott, nehéz volt megismerni, hogy köztársaság alattvalói közt éltünk, mert a dolgok ez állapotára vonatkozó enciklika, mely egy évvel utóbb oly döbbentően hatott a katolikus és royalista Bretagne-ra, még nem volt a vatikáni sajtó alá bocsátva.

Lassan utaztunk Nantes és La Rochellen át Bordeaux-ba. Ezen igen vonzó városban a virágzó kereskedelem előmozdítja az élet művészetét is. A borvidékről áttértünk Landes-ba, mely vidék annyira elzárkózott, hogy barátságos lakói még a Bordeaux-vidéket is idegennek nézik. Azután több pyrenéi várost látogattunk, ezek közt volt Lourdes is, mely a szemlélő előtt Európa legérdekesebb helyei egyikének tűnik fel egy századdal az ész istennőjének a notre-damei oltárra emelése után. Languedocban egészen Carcassonne-ig hatoltunk és kellemes emlékétt vittük magunkkal a félreeső kastélyok otthonias életének, melyek lakói megvetik Páris messzefekvő örömeit és téli évadjukat Toulouseban töltik. Ez utóbbi bőségben úszó városban már egyszer megállapodtunk volt, azért északnak fordulva Limogesnek tartottunk, mely példája annak, hogy Francziaországban a füstös gyár-
ipar virágzása nem ékteleníti el a tájéket. Azután George Sand szülőföldjén át hajtottunk, meg-megállva a Creuse és Indre megyék nem egy elfeledett városában és falvában, melyek neveit mindennap emlegettek még ötven évvel ezelőtt, és így Berry fővárosáig érkeztünk. Nem szólva Bourges egyházi és iparbeli nevezetességeiről, oly jelenség tárult elénk, melylyel

Párison kívül és a tengeri alpesektől meg turisták más tartózkodási helyeitől távol ritkán találkoztam Franciaországban — angolra akadtunk. Igaz, ritka vállalkozásának mentségeül speciális küldetést hozhatott fel, mert a fürkésző utas Sir Frederick Leighton volt, ki akadémiai beszédre készülve a székes-egyházak építészetét tanulmányozta.

Életviszonyaim most némileg megnehezítették a hosszas utazásokat, így tehát, Chartres és más a fővároshoz közel fekvő városok látogatását nem számítva, 1892 nyaráig Párisban maradtam. Ekkor jobbnak tetszett szomszéd vidéki helyet választani lakhelyül, mintsem folytonosan kóborolni. Az utazás ugyanis nagyon lényeges arra, hogy általános áttekintést szerezzünk egy országról és összehasonlíthassuk lakosságai tendenciáit és érzületét, de az is szükséges, hogy nyugodtan éljen az ember a nép között és időt szakítson magának a mindennapi életet vizsgálat tárgyává tenni. Arra pedig, hogy Franciaország egyforma intézményeit tanulmányozzuk, egyik helység ép oly jó, mint a másik. A központosított közigazgatás és a nevelési rendszer, a papság és a hatóság azonos irányban szervezkedett Touraine-ben és Provence-ban. A département és arrondissement, a canton és az egyszerű község pontosan ugyanazon tanulmányanyagot szolgáltatja Gascogne-ban vagy Champagne-ban — vagy akár Algériában; ez oly tény, melyről meggyőződtem, midőn a gyarmattartományban tett első látogatásom alkalmával jelen voltam egy falusi tanácsülésén. Az eljárás formáságai, az ügyek természete, nem szólva a tanácsosok arczáról és beszédéről, azt a csalódást keltette, hogy a falu inkább Marseille vagy Cette, mintsem Afrika valamely gyarmatvárosa közelében van.

Jó szerencsémre eszmémről szóltam Tainenek, és segítségével az ő otthona mellett az annecy-i tó partján találtam egy házat. Már a következő nyár előtt a nagy kritikust és bölcslőt nyugalomra helyezték a víz szélén; hanyatló egészsége már előbb is korlátozta volt társalgása vonzó erejét. De művem formájára jelentékeny befolyással voltak beszélgetéseink, és a családjával való kellemes érintkezésben módomban volt közelebbről megfigyelni tanulmányai módszerét. E három havi emlékezetes tartózkodásom után Felső Savoyában harmadszor látogattam Lyonba, onnét pedig a Rhône folyón lefelé hajóztunk, meg-megállva Vienne, Valence, Avignon mellett. Azután némi ideig Montpellierben tartózkodtunk, mely tudós facultásaival olyan, mint egy egyetemi város. E nagyérdekű délvidéki kirándulás közben, Rodezben és Montauban-ban tettünk látogatást és meglehetősen változatos tapasztalatokat szereztünk az Aveyron és Landes megyék vidéki életéről, mi közben megszokott eljárásomat követve, mindenféle minőségű emberekkel ismerkedtem meg, reactionárius püspököktől kezdve antiklerikális professorokig. Párisba visszatérve, néhány kastélyba látogattunk a főváros szomszédságában és így Seine-et-Oiseban végeztük be az évet az elhunyt Rohan herczeg társaságában. Ha ez őszintén gyászolt s a régi iskolához tartozó urat emlitem, teszem ezt nemcsak azért, hogy a barátság adóját róvjam le, hanem, mert ismerőseim körében ő volt az utolsó élő képviselője a maga osztályának, ki az embert a régi régime szellemére emlékeztette. Még az emigratio férfiai és hölgyei közt nevedett, kik részt vettek XVI. Lajos udvari mulatságaiban és a kik a restauráció gyermekeire átörökitették egy hátramaradt nyomát a modor

ama varázsának, melynek titkát a tizenennyolczadik század bírta.

A következő két évben bejárt helyeknek rövid felsorolására kell szorítkoznom, mely nem adhat fogalmat a francia földön való utazásnak örök változatoságú kelleméről. 1893 tavasza a Földközi-tenger mellékén telt el; egészen elhagytuk a turista-csapást és számos kevésbé ismeretes helyet tekintettünk meg. Az ország belsejének indultunk Aix-en keresztül és Arles-tól kezdve a Camargue-on haladtunk végig, miközben a lyoni öböl holt városait átfürkésztük, melyek egyikében Aigues-Mortesban modern sociális kérdéseket élénk nyomatékossággal tárgyalnak. Nîmesben valamennyire megismerkedtem a protestánsokkal, kiknek itt van a főhelyök. Erre aztán a Cevennes-hegyeken át Le Puy-be értünk és az Auvergne-en át Clermont Ferrand-ba. A nyarat a Girondenak Michelet *La Mer*-jében leírt partjain töltöttük, a hol egy másik francia protestáns lakosság maradt meg a saintonge-i hugenotta telepeken. E helyen voltam tanúja a képviselői választásoknak. Az 1894-ik év elején újra Algirban jártunk, és hazamenet Burgundiába tettünk kirándulást, előbb Chablais vidékén nyaralván. Léman partjai nincsenek messze Annecy-től, ennél fogva egy darabig Taine otthonában időztünk Menthon St. Bernard-ban. Ott, Taine könyvtárában, melyhez senki sem nyúlt, mióta elhagyta, jegyzetekkel teleírt könyvei között jobban, mint valaha, megitélhettem, mily szorgalommal és rengeteg kutatással tanulmányozta a modern Franciaország eredeteit. Negyedszer is Lyonban jártam, azután egy hónapot Charollais több vidéki úri házában töltöttem, egy bányaterület és egy mezőgazdasággal foglalkozó vidék között fekvő érdekes

kerületben. Így jutottam el Paray-le-Monialba, hol a vallásos lakosság örömmel hajol meg a szentszék ama határozata előtt, hogy nem tartozik a hitágazatok közé elhinni a lourdes-i csodákat, melyek elhomályosították Marie Alacoque tiszteletre méltóbb ereklejét. Onnét Dijonba mentem és megtekintettem a hadiszállásokat e városban, melyet a vitézség híre környezett a porosz invázió idejében. Párisban maradtunk 1895 tavaszáig, a mikor ismét több ízben kirándultunk Nivernais-be, Touraine-be és Picardiá-ba.

Páris azontúl öt évig otthonommá lett, és minden más foglalkozás kizárásával állhatatosan feladatommá éltem: de a munkában nem haladtam annyira, mint szerettem volna. Minden vidéki utazásról tömérdek információt hoztam magammal és Párisban sohasem henyéltem; de ottani írásaimnak stylje kellemetlen ellentétbe jutott vidéki csendben és nyugalomban készült tanulmányaimmal. A Párisban élő idegen, ki az ottani társaság annyira egyenlőtlen köreit látogatja, nem kerülheti ki a küzködő coteriák izgató befolyását. Párisban még megvan az anyag a világ legvonzóbb társadalmi élete számára. Szerencsétlenségre annyira szétmálló, annyira fel van osztva apróbb részekre és annyira módosítja a mulatni vágyó kosmopolita elem, hogy a ragyogó város társadalmi szempontból elveszti a nagy székhely jellemét. Az elegáns osztály nem érintkezik a kormányzó osztálylyal és a lángész, a szellem és tudomány embereinek kölcsönös érintkezése igen fogyatékos. Itt-ott a különböző csoportok határszéle elmosódik, de általában véve az elegáns, a politikai és a kulturális világ ritkán találkozik közös talajon. Ha az idegen sajnálja a dolgok ez állását, azt mondják neki, hogy az elkerülhetetlen.

A léhák elítélik a politikusok morálját. A politikusok becsmérik az elegáns világ értelmi képességét. A munkálkodók és gondolkodók, kik a többiek ellenére is fentartják Franciaország tekintélyét, csendesebb megvetéssel viseltetnek mind a két kategória iránt, mind a kettő hibája lévén, hogy megszűnt a francia társas élet nagy dicsősége, a salon. Ezenfölül nagyon is sok hirlapot lát az ember Párisban, és mint-hogy a boulevard publicistái kiméletlen hangon szokták gyalázni azokat a honfitársakat, kik eltérő nézetűek, a féket nem ismerő sajtó termékeibe való mélyedés eltorzítja az idegen phantasiájában az ország állapotainak képét.

Páris viszont, ha ujságba nem is tekint az ember, és sohasem lép társas körbe, szórakoztató és csábító város, még most is, mikor a civilisáció menete nagyon sok régi jellemvonását letapossa. Nincs más hely a földgömbön, hol oly könnyű elképzelni, hogy egy ögyelgéssel eltöltött nap hasznos és gyümölcsöző volt. A délelőtti órákban a Szajna partján komoly könyvet keresgélve, vagy délutánonként egy műteremben theoriák fejtegetéseit hallgatva, az idegen tán megismerkedhetik az ország szokásaival, de ilymódon nem haladhat *un travail de longue haleine* — hogy egy sokat kifejező mondással éljek, mely mutatja, hogy a francziák jól ismerik a sikeres erő kifejtés feltételeit. Mert megjegyzendő, hogy Páris nincsen ernyesztő hatással a munkára a légköréhez hozzászokott párisiakra. Renannak egy szerencsés inspirációjú előadása e kérdés körül forgott: „Peut-on travailler en province?” De habár nagy ékesszólással igyekezett a Sorbonne-ban hallgatóinak bebizonyítani, hogy az a vélemény, mely szerint vidéken lehetetlen szellemi

munkát végezni, a forradalom központosító örökségéből származó hamis tétel, ő maga sohasem használta fel, hacsak szünet idején nem, a vidéki élet nyugalmat, melyet magasztalt, és nem gondolnám, hogy a collége de France-ban elfoglalt héber nyelvi tanszéke kötötte a fővároshoz. Az institut-beli még élő bajtársai között soha eddig el nem ért módon tüntetik fel a francia szellem sokoldalúságát Ludovic Halévy és Paul Leroy Beaulieu, és mindkét kitűnő író azt mondta nekem, hogy Párisban bírnak legtöbbet dolgozni. A bois de Boulognet szegélyző mosolygó pázsitok közt bizonyítja be a komoly nemzetgazdasági író, hogy méltó honfitársa Bastiatnak és rokonszellemű Michel Chevalier-vel, míg Montmartre árnyas lejtői inspirálták a Madame Cardinal szerzőjét a nemzetek vidámsága kincseinek gyarapítására. De Páris légköre veszi körül egyaránt e két annyira különböző városrészt.

Habár Halévy egykor St.Germain külvárosi ligeteiben hódolt múzsájának, bizonyíthatom, hogy mezei környezetben élve abba hagyta az íráságot, hiszen két kellemes nyáron át szomszédom volt. Minthogy magam sem vagyok párisi, az a meggyőződés vett rajtam erőt, hogy művem befejezése céljából oly helyet kell keresnem, mely távol esik minden zavaró befolyástól, és e helyet Briebe találtuk, a szeretetre méltó akadémikus birtokának tőszomszédságában.

XIII. Lajos utolsó napjaiban épült kastélyban laktam, mely e pompakedvelő kor minden építészeti szépségét egyesítette. A rákövetkező században némi irodalmi vonatkozások fűződtek hozzá, mivel a hozzátartozó erdők a Grandvalbeliekkel érintkeznek és Holbach báró vendégei némelykor arra vették útjukat, mit Diderot is említ Mlle Vollandhoz írt leveleiben. Majd-

nem el lehetett látni onnét a fővárosig; miért is volt módom a megszakítás nélküli munkára az erőszakolt magánosság elszigeteltsége nélkül. A vidéki kirándulásokat nem hagytam abba. Egy ízben Poitou-ba mentünk, áthajtattunk a Vendée-n és Deux-Sèvres-en és egy másik alkalommal Normandiába látogattunk, de két éven át ritkán hagytam abba az írást.

Ott azonban még nem fejeztem be könyvemet. Mivel kénytelen voltam délvidéken telelni, Nizzába mentem, hol — a préfet des Alpes Maritimes tudomása szerint — az annexió óta én voltam az első idegen, ki ezt a csillogó kosmopolist a megyei székhelyen észlelhető közigazgatás kedvéért választotta tartózkodása helyéül. Jutalmam az volt, hogy tanúja lehettem a francia helyi kormányzat néhány érdekes mozzanatának — nevezetesen, midőn a köztársaságnak jeles tehetségű hivatalnoka, Henry, ki azóta bukaresti követté lett, kiáltványt bocsátott ki, melyben Napoléon messidori decretumát idézve minden köztisztviselőnek, az egyháztól kezdve a községig, megtiltotta a maire újévi fogadásán való megjelenést, mivel a népszavazás e választottja szembe mert szállni a központosított hatalom képviselőjével. Ez világos bizonyítéka annak, a mire nem egyszer utalok a következő lapokban, hogy bármely, köztársasági vagy monarchikus, autokrata vagy parlamentáris régime alatt a nemzet polgári életét a Napoléontól alkotott rendszer állandó gépezete szabályozza. A következő tavaszon e könyv tartalmának kellő igazolására más gyakorlati eszközöket kerestem tengelyen való hosszú utazással a Basses-Alpes, Hautes-Alpes és Isère megyékben. Befejeztem a művet Chambéry közelében, a honnan majdnem látható Les Charmettes, mely helyen Rous-

seau először foglalkozott philosophiával, még pedig oly eredménynyel, mely megváltoztatta Franciaország sorsát. A valençayi kastély könyvtárában fejeztem be végleg e lapokat, a hol Franciaország restructiójának minden mozzanatára nézve Talleyrandtól gyűjtött jegyzeteket nézhettem át egészen abban a formában, a mint ő azokat hátra hagyta hatvan évvel ezelőtt.

III.

Taine volt az első, ki figyelmeztetett, hogy nagy feladatra vállalkozom; és elbeszélte nekem saját tapasztalatait *Origines de la France contemporaine* című művével, melyet mint fiatal férfi tervezett, és negyven évvel később még nem fejezett be. Mielőtt teljesen átértettem vállalkozásom természetét, szándékom volt körülbelül egy évig Párisban élni, előzetesen és utána is vidéki kirándulásokat tenni és Angliában befejezni a művet. E terv oly impracticus, midőn complex társadalomról van szó, melynek csak csalóka felszínét alkotják a szépen rendezett intézmények, hogy egyetlen nyári tanulmányút is jobban képesített volna a mű megírására. Mr. Hamerton gazdag tapasztalatai tárházából több üdvös tanácssal szolgált nekem e pontra nézve. „Két pillanat van“, mondá, „mely igen alkalmas az írásra; egyik az, a midőn az író semmitsem tud tárgyról (ezt az időt gyakran választják az utazók útleírásaik készítése alkalmával), a másik az, midőn jó sokat tud. A közbeeső stádiumban, ha ismereteket gyűjt, a szerzett tudás lerontja azt a bizalmát, mely tanulmányait megelőzte, és melyet csak akkor nyerhet vissza, ha már eleget tanult“. Ebből nem következik, hogy az idegennek valamely

országról nyert első benyomásai megvetendők, csak ne fitogtassa azokat mint végleges és súlylyal bíró ítéletet. Az újonnan érkezettnek gyakran feltűnnek bizonyos jellemvonások, melyek felületes áttekintésre észrevehetők, de hamar kikerülik a legélesebb szemű észlelő figyelmét is, a mint megszokja az országot és lakosságát. Okosan teszi tehát az író, ha korai benyomásait feljegyzi, mert azok oly pontokra vonatkoznak, melyekre nézve honfitársait fel kell világosítania.

Más ellenvetés is támasztható az ellen, hogy valaki korlátolt időtartam alatt tanulmányozzon oly nemzetet, melynek — mint Franciaországnak — összeüt-köző intézményei vannak és melyet mélyreható viszál-yok dúlnak. A ki csak mint utazó látogat egy országot és nem tartózkodik ott huzamosan, szükségkép az előzékeny lakók szivességére szorul, kik tán megmagyarázzák neki az állapotok fő vonásait. Nem szabadúlhat kalauzai véleményének befolyásától. Vagy ha független nézetet alkot magának, kötelességének érzi annak olykép való módosítását, hogy ne jöjjön nagyon bántó ellentétbe a vendéglátókéval, kik a magok részéről, bár nem is szándékos őszinteség-hiánynyal, conventionális vagy szépítgetve színezett benyomásokat közölnek vele, melyek még saját hiedelmökkel sincsenek teljes összhangban. A részrehajlatlan barangoló, ki a társadalom ellenséges köreit látogatja, főleg oly országban, hol a mély szakadásokat semmi sem hidalja át, nincsen sokkal jobb helyzetben. Két csoport barátja lévén, kiknek előítéleteit kimélni óhajtja, egymással versengő ügyvédek előadásait összegezi, bíróként óvakodva a következmények levonásától. Angol írók, kik angolajku államalakulásokról írnak könyveket, nincsenek kitéve e

bajnak, mivel a britt, ha britt gyarmatba vagy az Egyesült-Államokba megyen, a mint partra száll, ösztöne, neveltetése és nyelve révén megszerezte magának azt a szükséges tudást, melyet idegen országban csak hosszú tartózkodás alatt sajátíthatna el. Vannak azonban bizonyos a continensen megjelent monográphiák angol intézményekről, melyek mindamellett, hogy gondos utánjárásra vallanak és érdekesek, oly szembetűnően tükrözik vissza a szerzők angolországi barátjainak nézeteit, hogy mint felvilágosítást nyújtó művek, vagy mint bölcséleti essayk nem oly értékesek, mint különben volnának.

Az író, ki idegen ország vizsgálatához fog, oly emberhez hasonlíthatja magát, a ki valamely nagy vasúti társaság üzleteinek tanulmányozására kapott megbízást. Ha az illető azt óhajtja, hogy jelentése érjen valamit, nem fogja beérni azzal, hogy néhány festői utazást tegyen a vonal legegyszerűsebb részein, az igazgatók kényelmes salonkocsijában, kik személyes előzékenységgel könnyítik további kutatásait. Még kevésbbé fog megelégedni a társulat elbocsátott hivatalnokainak véleményeivel, kik ellenkező kezelési rendszert ajánlanak, vagy elégtelen részvényesek ítéletével, kik az igazgatóságot akarnák megváltoztatni. Az információ ez eszközeit bizonyosan szorgalmasan fogja értékesíteni, de ki kell azokat egészítenie saját független fürkésző vizsgálatával. Fel fogja kutatni a vonalat minden irányban, nem vetve meg a szállítás legszerényebb módját, a leglassúbb vonatokat sem. Igyekszik majd utitársaiból kicsalni uti tapasztalataikat és kikérdezni a társulat szolgaszemélyzetét. Ki kell tudnia, mily gyakoriak és súlyosak a balesetek, milyen fokú pontosság észlelhető a forgalomban, mi a sze-

mély- és teherárszabás, milyen állapotban van a mozgó készlet és az ingatlan pálya, hogyan fizetik a munkásokat; és gondja lesz arra, hogy magánértéseiit hivatalos okiratokkal hasonlítsa össze. Ilyen kutatás időt, türelmet és szorgalmat kívánna, mindazáltal csak szórakoztató időtöltésül szolgáló foglalkozás volna ahhoz a vizsgálathoz képest, melyet egy nagy nemzet intézményei működésének és hatásának kell szentelnünk.

Ha néhány tanulságos körútra szorítkozom, hol a köztársasággal ellenséges château-kban tartózkodva, hol a köztársaság hatóságai megfigyelése végett vidéki városokba látogatva, a francia élet egymással ellenkező mozzanataról több élénk benyomást szereztem volna, (talán nagy hasznára otthoni tanulmányaimnak,) de nem illetékes ítéletre jogosító ismereteket Franciaországról. A ki idegen országban utazgat, akár vendéglőben, akár vendégszerető fedél alatt száll meg, nem szerzett igazi tapasztalatot az intézmények működéséről. Az ország kormányzata, a közigazgatási, bírósági és pénzügyi rendszerek, noha futólagos pillantást vethet gépezetökre és sokat hall jó és rossz oldalairól, gyakorlati szempontból nem mozditják elő célját. Azok a dolgok csak akkor ismerhetők fel valóságukban, ha az, ki tanulmányozza a népet, e nép élete összes feltételeinek magát is aláveti. Ha ezt teszi, akár mint házbérlő, adófizető, szükség esetében mint perlekedő, korlátlan és minden kedvezmény nélküli érintkezésben a lakosság minden osztályával hasznára fordíthatja az élet mindennapi eseményeit, sőt annak alkalmatlanságait is. A mi az utóbbiakat illeti, a polgári élet kerekai surlódás nélkül forognak Franciaországban a törvénytisztelő és nyugalmas polgárnak. Minden nemzetnek megvan a keresztje, melyet maga

vett vállára. A francziák azon panaszkodnak — mint látni fogjuk, nem ok nélkül — hogy felfalják őket a hivatalnokok, de ez az Isten csapása mégsem oly pusztító vagy oly kézzelfoghatóan káros, mint Angliában az ügyvédek serege, kik bennünket falnak fel. Az adók kivetése a francia polgárokra nézve nyomasztó módon történik, de kivéve azt a korlátolt számú osztályt, mely közvetlenül érintkezik a városi adóhivatallal, az adófizetés valóságos öröm, ha összehasonlítjuk azokkal a zaklatásokkal, melyeket állami, vagy községi adó fizetésénél az Egyesült Királyságban kell elszenvednünk.

IV.

Mig tehát a mindennapi élet ügye-baja oly természetű, hogy az idegen letelepülő kedvező benyomást szerez az országról, ellenkező hatású áramlat mutatkozik mindenfelé Franciaországban, melynek az ott lakó jobban ki van téve, mint a ki csak hébe-hóba oda vetődik. Az az *esprit critique*, mely a francia forradalmat okozta, még mindig működik; de a harmadik köztársaság alatt a pessimismus alakját öltötte, heves és ragályos betegséggé lett, mely a nemzet minden rétegén erőt vett, kivéve azokat, kik nem nézve se jobbra, se balra, mindennapi munkájokat végzik és nem törődnek azzal, hogy jól vagy rosszul kormányozzák-e Franciaországot és mily természetű tulajdonkép ez ország prestigeje Európa hatalmai között. E jelenség annyira feltűnő, hogy okainak fejtegetésébe kell bocsátkoznunk. A közönségesen felhozott okok nem magyarázzák meg eléggé, hogyan terjedhetett el a vérmes francia nemzet nagy részében oly betegség, melyhez hasonlót a francia elmés-

kedők a mi köddel borított szigetünk spleen-es lakóira szoktak ráfogni.

Franciaország nem az egyedüli ország, melyben a tizenkilencedik század végén a pessimismus elharpódzott. E kór most a civilizáció nyomában jár és pusztít az államokban, bármilyen azok lakosságának faji eredete vagy kormányrendszere. Egyesek szenvedtek e betegségben, a mióta világ a világ, de az epidemikus alak, a melyben mi ismerjük, oly annyira újkeletű, hogy még a neve sem volt elismerve francia szónak a forradalom után eltelt negyven éven át. Ha azután ítélünk, a mi e neologismus behozatala óta történt, nem tehetjük fel, hogy a gyors közlekedési eszközök tökéletesedése más tudományos vívmányokkal egyetemben, (melyek közül azonban kiveszszük a gyógyítás művészetét,) szaporítani fogja az emberi boldogság tőkét. Haladásunk első hatása abban nyilvánul, hogy véget vet nyugalumnak és izgatottá tesz, miáltal ideges feszültség jó létre, mely physikai oka a hypochondria legtöbb fájának. Ily neurotikus befolyásoknak Franciaország nem volt nagyobb mértékben alávetve, mint más országok, tehát ott a civilizáció haladása nem lehet külön ok a pessimismus rendellenes növekedésének. Ezenkívül más tekintetekben a civilizáció haladása kevésbé nyomasztó eredményekkel járt Franciaországban, mint egyebütt. Így például nem találjuk ott mását a mi angol városaink szegényei reménytelen nyomorának, melyet más államokban nem tapasztalható fokra emelt az a körülmény, hogy a közlekedés könnyűsége, valamint a kézimunkának gépekkel való helyettesítése miatt a lakosság nagy központokba tömörült. A sociális kérdés Franciaországban igen komoly, de

nem tárja a kétségbeejtő szenvedés oly komor képeit eléinkbe, melyek a borongó kedélyekben csüggesztő eszméket ébreszthetnének. Így tehát a francia pessimismus nem tekinthető csupán a kor általános betegsége jelének; vannak sajátos okok, melyek a nemzetet, véralkata ellenére is rendkívül fogékonnyá teszik e szomorú ragály iránt.

Közönségesen azt tartják, hogy a Poroszország ellen folytatott háborúnak szerencsétlen kimenetele okozta a század utolsó francia nemzedékének pessimismusát. Az idősebbek, kik Franciaországot 1870 előtt ismerhették, akár francziák, akár idegenek, azt erősítik, hogy a német győzelem nyomán eltűntek a francziák bizonyos vonzó tulajdonságai. A nép vig-ságát, derültkedélyű társaságkedvelését, udvariasságát, mik miatt fővárosa az emberiség legvonzóbb gyűlő-helye volt egész Európában, mintha valami összezúzta volna ama végzetes kilencz hónap alatt, mely a wörthi csata és a frankfurti béke között lefolyt. Mondani szokás, hogy Franciaország ebből a küzdelemből kilépve olyan volt, mint az eredetileg vidám, közlékeny, elégedett ember, kit betegség sujtott, és a ki e miatt koránvénuültté, rosszkedvűvé, gyanakodóvá lesz, el is szegényedik és elveszíti barátjait. A kik még nem érték el a férfikort, mikor ez az átalakulás végbement, ennek terjedelmét csak a szóbeli vagy írott hagyományból ítélhetik meg. Bár bizonyosnak látszik, hogy Franciaország sokkal kellemesebb ország volt a második császárság, mint a harmadik köztársaság alatt, bár senki sem vonhatja kétségbe, hogy a vere-ség és területveszteség kinos erkölcsi hatással volt a nemzetre: a népnek és történetének szoros tanul-mányozása arról győz meg bennünket, hogy az imént

említett és kiszinezett ellentét nem eléggé világos különböztetésen alapúl. A mi a betegségtől megtört ember hasonlatát illeti, meg kell jegyeznünk, hogy egész nemzetek egyes halandóknál szerencsésebbek, mert képesek erejüket folytonosan megújítani. Ez igazságot különös nyomatékka alkalmazhatjuk oly rugékony szellemű fajra mint a francia, melyről már a balszerencsét követő napon jegyezte fel a történelem gyors visszapótló erejének nyilvánulásait.

E korszak irodalma kevés nyomát mutatja annak, hogy gyászba borult népnek terméke; különösen pedig ment attól a rossz minőségű pessimisztól, mely — mint a francziák sajnálattal veszik észre — számos irodalmi művet elékteleníti a háború utáni harmadik évtizedben. A dráma Franciaországban a nemzet érzelmei és törekvéseinek tükre. Ha ifjabb Dumasnak e korszakban írt darabjait vizsgáljuk — és őt a legnagyobb tekintélyek ebben a dologban csálhatatlan vezetőnek tekintik, — francia férfait, és asszonyait, kik Elzász-Lothringia elvesztése után fejtegettek subtilis problémákat a Théâtre Français deszkáin, nem mondhatjuk komolyabb tartásuaknak azoknál, kiket a második császárság gondatlan napjaiban a Gymnase színpadjára vitt. Egyik ragyogótollukövetője, Pailleron, a köztársaság első éveiben írt színdarabbal alapította meg hírét; de a *Le Monde où l'on s'ennuie*-ben szereplő eleven alakok, bármik a hiúságaik vagy csábító vonásaik, nem oly mogorva cynicusok, mint a minők azok az elegáns vagy a politikai világba tartozó semmiháziak, kik most, századunk végén majdnem kizárólag szerepelnek a francia vígjáték jeleneteiben. A regényirodalomban Octave Feuillet hősei és hősnői Sedan után ép oly roman-

tikusok voltak, mint azokban a napokban, midőn az ünnepelt író munkaszüneteit a compiégne-i vagy fontainebleau-i vig körben töltötte. De habár neki, ki császári pártfogóit elvesztette, több oka volt búsulni, mint talán bármely más írónak, a háború utáni alkotásai egyikén sem látszott meg a franczia regényben most uralkodó analytikai iskola egészségtelen jellemeinek rossz gyomrú levertsége.

A mennyiben a képzelem birodalmába tartozó irodalom nemcsak a kor szellemét, hanem épannyira az író sajátságos véralkatát is tükrözi, a bizonyság egy másik forrásához fordulunk, mely e két dolgot világosan külön választja. A nemzetgyűlésben az 1871-től 1875-ig lefolyt viták hangja semmiben sem hasonlít a köztársaság harmadik évtizede vitáinak hangjához. Carnot és Faure elnöksége idejében skepticismus és erőszakosság volt a parlamenti ékesszólás uralkodó hangja. Thiers és Mac Mahon tábornagy alatt, noha akkor elkeseredett pártküzdelmek dúltak, a képviselők modora mutatta, hogy az emberek, bár nagyon eltértek nézeteik abban a kérdésben, hogy mire kell Franciaország kormányát bízni, bizonyos emelkedett reménynyel voltak eltelve a haza jövője iránt. Ez a hang nyilatkozik még abban a vizsgálatban is, melyet a nemzeti védelem tragikus története tárgyában indítottak. Olykor személyes vádaskodás volt hallható; mert gyászos örökök megmaradt a nagy forradalom korából, hogy a francziák nem képesek a testvérölő viszályt eltemetni a közállapotok gyászában sem. De a különböző foglalkozású és pártállású emberek, kik a nemzeti szerencsétlenség okaira nézve nyilatkoztak, inkább bíztak a jövőben, mintsem leverték lettek volna, és tanúvallomásaikat olvasva,

így kell szólnunk: „ezek nagy nemzet fiai, kik hasznukra tudják fordítani a balszerencse leczkéit“. Pedig a poroszok még a határon belül táboroztak; az ostrom és csaták pusztításai még nem voltak helyreütve; az utczák feketélltek oly emberektől, kik a vesztett csatában elesteket gyászolták és Franciaország, megszilárdult kormány híján, nemcsak meg volt csonkítva, hanem el is volt szigetelve. Negyedszázados áldásos béke után, midőn a kormányforma oly kevéssé van megtámadva, hogy több mint száz év óta nem volt Franciaországnak szilárdabb kormányformája, abban az időben, midőn szoros barátságot kötött egy másik nagyhatalommal, nem szabad olvasnunk a közélet embereinek nyilatkozatait a parlamentben és a sajtóban, ha azt akarjuk, hogy érintetlen maradjon a francziák nagyságába vetett hitünk.

Talán azt fogják nekünk mondani, hogy a századvégi pessimismus onnan ered, hogy a felserdült nemzedék első benyomásait a csatavesztés sötét napjaiban nyerte, minélfogva mindazokban, kik e korszakban születtek vagy gyermekkorukat éltek, a képzelmet sötét képek komorították el. Ez a theoria elfogadható volna, ha a komolyságnak mértéktelen cultusa a jelenkori francia pessimismus egyik fővonása volna, vagy ha 1870 az első év volna, melyben Franciaországot nagy szerencsétlenség érte. Nem volt még soha idő, melyben a nemzet vigabb kedvű lett volna, mint a restauratio alatt és az invásiók után, melyek következtében a forradalmi hadizsákmány elveszett. A háború és vérontás lidércznyomásának eltűnése, mely Napoleon alatt ránehezedett Franciaországra, már elegendő ok volt a megkönnyebbülés első éveiben, hogy a vígság ellenhatása beálljon; de habár időhaladtával sem újult

meg a nemzeti dicsőség, a nép ezt nem érezte lealázásnak. A huszonhét év, a mely elvállasztja Sedant korunktól, nagy időköz egy nemzet életében és különösen a jelenkori Franciaországban. Csak huszonhét év választja el 1788-tól 1815-öt. 1788-ban Bonaparte szegényes kis tiszt volt Auxonneban XVI. Lajos alatt, és aggódott anyjáért, ki küzdelemmel táplálta magát gyermekeivel együtt Ajaccióban. 1815-ben Napoleon Sz.-Ilonában szállt partra, és az e közben eltelt idő alatt magát császárrá, a corsicai árvákat pedig királyokká tette volt, megváltoztatta Európa határait és — a mi maradandóbb alkotása volt — újjáalkotta Franciaországot. A színpadról letüntet követő hasonló időköz nem volt oly gazdag eseményekben. Kilencz vagy tíz alkotmány és régimeváltozás helyett csak egy fordult elő, a júliusi forradalom, úgy hogy Franciaországnak lehetett ideje s alkalma az 1815-ik év bajain tépelődni. Mindazáltal Lajos Fülöp uralkodásának középső időszakát fölül nem multa semmi más kor az irodalom és közvélemény egészséges és örvendetes hangulata dolgában. A nemzetnek dicsszomja még nem halt ki, a mint az orleanisták a rájuk nézve baljóslatú lelkesedésből láthatták, melyet Napoleon második temetése felidézett. Azonkívül csüggetegség és elégtelenség volt akkor is, mint mindig. De midőn Alfred de Musset siratta, hogy két csata közé eső időben jött világra, és azt az eszmét fejezte ki, hogy korának melancholiája az izgalmas jeleneteknek tulajdonítható, melyek gyermekkorát Waterlooig visszanyúló emlékeivel kísérték, kortársai, kik sokkal kisebb mértékben szomorkodtak, kedélybetegségét inkább Byron erkölcsi és irodalmi befolyásának tulajdonították, mintsem a bölesőjét körülvevő politikai látomásoknak.

Elzász-Lothringia, a régi királyság kiegészítő részének elveszte kétségtelenül nagyobb súlylyal nehezedett a francziák szívére, mint a hadizsákmány visszaadása Napoleon bukása után; de az sem oka a mai pessimismusnak. Jules Claretie, ki az elvesztett terület meghódítóit meglátogatta, így ír: „Huszonhét esztendő mult el, és házi viszályaink, kölcsönös sértegetéseink és gyűlölkedéseink miatt elfelejtettük újjászületésünk és boszúnk egyszerű és hazafias reményeit.“ Az élesen megfigyelő akadémikus buzgó republikánus, ki lehetően jó oldalról igyekszik feltüntetni a mostani régime-et, ennélfogva becsesek ama reflexiói, melyek Berlin láttára támadtak benne. Az ádáz viszály a franczia közéletben állandó forrása a betegségnek, mely leverőbb hatású, mint az éles fájdalom távoli emléke; és a pessimismus folytonos növekedése biztos jele annak, hogy valami lényeges hiba van az ország kormányzatában. A baj gyökerét nem a köztársasági kormányformában kell keresnünk, noha e régime demokrátikus alapja miatt nagyobb a bajnak terjedtsége. A parlamentáris rendszerben gyökerezik a baj.

Angol írónak ellenére van ugyan valamely állam parlamentáris intézményeit elítélni, de elmúlt már az az idő, a midőn gáncs érhetne azt a népet, mely ez intézményeket nem képes megbecsülni. A britt intézmények világraszóló hasznosságába vetett babonás hit legszebb napjaiban a politikai nevelő, kit később e minőségben az a nemzet ismert el, mely a parlamenteket feltalálta, merész skepticismus hangján szólt e tárgyról. „Oly országba megyek, szólt Tancred, mely soha sem volt megáldva azzal a végzetes komédiával, melynek neve képviseleti kormányzat, habár a Mindentudó valamikor arra méltatta, hogy kijelölje

a kormányzati rendszert, mely alatt élnie kell.“ Disraeli akkor, midőn így nyilatkozott az ázsiai regényben, mely telve van az ő egyéni nézeteivel, az alsóház tagja volt, és mivel lelke mélyében meg volt győződve, hogy valamikor uralkodni fog e testületen, már előre is hálátlansággal fizette a hirt, melyet abban szerzett. Sajátos geniusa semmi más körben sem emelkedhetett volna hasonló magasságra. Nem volt administrator, hisz mint minister soha sem vállalkozott valamely közigazgatási ág vezetésének robotmunkájára, továbbá bajos egyházférfiúnak képzelünk, ki szent Ágoston szószerűre vágyódik. Mint nagykövet tán ragyoghatott volna, de régiebb időben, mikor szerették a pompát a diplomatiái képviselőben. Mint regényíró páratlan volt, mindazáltal nem tudta a nagyközöniséget magával ragadni. Az alsóház volt a küzdőtér, melyet a sors neki szánt. Azért a parlament e nagy tagjának, kiben még fajának kosmopolita ösztönét is tekintetbe kell vennünk, ítéletét czélszerű idéznünk, midőn Franciaországban, mely a parlamentáris kormányzatot oly felette alaposan kipróbálta, úgy találja, hogy a parlament — remeklő mesterének kifejezése szerint — „végzetes komédia“.

Az előző francia kísérletek a parlamentaris intézmények terén mindig sokkal rövidebb életűek voltak, már a forradalmak által való megszakításuk következtében is, és sokkal mesterkétebb alapra helyezettek, semhogy ítéletmondásra alkalmas anyagot szolgáltathattak volna. De a harmadik köztársaság idejében a kísérletek teljes béke és belső nyugalom korában, demokrata alapon történtek, a század legtartósabb régime-je alatt, melynek sohasem volt komoly versenytársa. E kedvező körülmények között is helyre-

hozhatatlan rossz hírt szerzett magának a parlamentáris rendszer. A kudarcznak más oka is van, mint a francia nép véralkata. E rendszer munkálkodását zavaró leglényegesebb akadály az, hogy oly központosított közigazgatással van kombinálva, mely arra van számítva, hogy egyetlen erős kéz igazgassa, és így a parlamentáris kormányzat, nemhogy módosítaná, csak jobban súlyosbitja a centralisatio fogyatkozásait. Ez a végzetes összeférhetetlenség gondos tanulmány tárgya lesz a következő lapokon és itt annak csak egyik eredményét fogjuk emliteni. A központosított burocrátia lényeges vonása az, hogy tömérdek hivatalnok függ közvetlenül az államtól; és a francziák rájöttek arra, hogy bármely bajok származzanak abból, ha erős központi kormányra bizzák a kormányzást, még ártalmasabb a közjólétnek, ha a nemzet választott képviselőinek kezébe adják azt. Mert a mint látni fogjuk, minden egyes parlamenti tag, mihelyt nem áll ellenséges lábon a kormánnyal, nagyban kezdi osztogatni az állásokat, ellenőrzi választókerületén belül a közigazgatási és pénzügyi hivatalnokkart és fölülvizsgálja a birói előléptetéseket. Azonfölül minden törvényhozási tag szereti, ha népszerűségének növelése céljából mentül többeket juttathat hivatalhoz. A képviseleti kormány tendenciája tehát nem az, hogy megtakarítást eszközöljön, hanem hogy mennél több fizetési állami hivatalt teremtsen, mi tönkre teszi az ország pénzügyeit és a serény francia népet inséges hivatalvadászok nemzetévé alakítja át. Korábbi parlamentáris régime-ek alatt ez a baj nem tűnt annyira szembe, mert a választók testülete rendkívül korlátolt számú volt, és ha Lajos Fülöp alatt minden egyes szavazó polgár kapott volna hivatalt, még mindig nem lehetett

volna szó a burocrácia túltengéséről. Holott ha tíz-millió szavazónak ily követelései vannak, az ország gazdag segélyforrásai kihasználtatnak a kimerülésig és a polgárok elvonatnak oly foglalkozásoktól, melyek a nemzet gazdagságát növelik, elfordulnak a gyarmatvállalkozásoktól és általában nem hallgatnak a becsvágy ösztönzésére, mely a nemzetet magasabb fokra emeli.

Az angol, ki e szomorú tényállást látja és észreveszi annak hatását Franciaország legfelvilágosultabb gondolkodóira, így kiált fel: „De miért nem dobjátok félre központosító rendszerteket, hogy a parlamentáris kormányzatnak útját könnyítsétek?” Erre az a felelet, hogy a század minden viszontagságát túlélte napóleoni központosított alkotás lerombolása az 1789-iknél is siralmasabb pusztulását okozná Franciaország minden intézményének, és hogy új épület emelésére új Napoleon kellene. Meglehet, hogy Napoleon Taine ellenvetése szerint nem kellő módon tervezte a restructio művét és hogy jobban tette volna, ha a régi régime központosítási vonásainak kidomborítása helyett önkormányzati intézményeket létesít országszerte. De Egyiptomból való hazatértekor, 1789-ben a tíz évi forradalom következtében oly teljes anarchia és chaos fejlődött ki, hogy csak az ő lángesze menthette meg Franciaország épségét. Azután meg az oly halandók, kik egy-egy a világtörténelemben ritkán előforduló alkalommal emberfölötti hatalommal felruházva lépnek fel, nem szoktak szende doctinaire-ek lenni; hisz nem is volnának képesek a válsággal, melynek létüket köszönik, megmérkőzni, ha oly tulajdonságokkal bírnának, melyek a szelidlelkű alkotmányos szervezőkhöz illők. Különben hiábavalóság azon tépelődni, hogy

Napoléon mit tehetett volna, főleg mivel a későbbi események megmutatták, hogy önkormányzati intézmények nem lettek volna a francziáknak valók, holott bizonyos, hogy a központosítási rendszer megfelel szükségeknek és gondolkodásuknak. E tény bizonyítékai bőséggel találhatók.

Elsőben is valahányszor e század folyamában dynastiákat megbuktattak és polgárháborúba bonyolódtak a francziák, mihelyt vége volt a küzdelemnek és meg volt alkotva az új régime, bár minden szerepet vivő ember az országban az előző államrend ellenei közé tartozott, egyszer sem próbálták a napoleoni alkotás lényeges szerkezetének valódi változtatását. Másodszor, noha a decentralizációt tárgyaló könyvek bőven teremnek Franciaországban, mindnyájukból kitűnik, hogy a legmerészebb gyakorlati reformconceptiók a központosítási rendszert, legalább a mi angol szempontunkból tekintve, érintetlenül hagyják. E conceptiók azon radikális újjászervezési tervekre emlékeztetnek, melyekkel némelykor a mi új ministereink lépnek elő jólelkű buzgalmukban a whitehalli közhivatalok reformja tárgyában. Három fölösleges tisztviselőt nyugalomba helyeznek teljes fizetéssel, három más tisztviselő fizetését felemelik immár szaporított munkájok jutalmául, és a következő évben három új tisztviselő kinevezésével helyreáll a régi státus. Ilyen alapon, csakhogy óriási mértékben, szeretnék a merész decentralizálók Franciaországban a burocráciát is át-
idomítani.

Harmadszor a fogyatékos érdeklődés, melylyel a francia polgárok a náluk meglevő fontos helyhatósági testületek iránt viseltetnek, azt mutatja, hogy a többség közigazgatás dolgában szeret a központi hata-

lomtól függni. Itt-ott akad város, mint Bordeaux, melynek lakosságát független municipális érület heviti. Más helyeken, ilyen Marseille, socialistának vagy más élénkmódorú politikusoknak jelenléte valamelyik tanácsban fölkelte a figyelmet a fölszines tárgyalások iránt. De oly tervek végrehajtását, melyek esetleg a község javát mozdíthatják elő és bizonyára növelnék az adóterhet, közönnyel nézik. Épen midőn a bevezető lapokat írtam, jelen voltam egy vidéki székhelyen a conseil-général megnyitó ülésén. A közszellemnek lendületet adott volt egy héttel előbb a köztársaság elnökének ünnepélyes látogatása, melynek alkalmával a tanács két tagjának mellére tüzetett a nemzeti rendjel; így tehát az elnök és a préfet megnyitó beszédei, melyek a megyei gyülekezetet ért megtiszteltetéssel foglalkoztak, tárgyuknál fogva élénkebb érdeket keltettek, mint a szokásos pénzügyi exposé. De az adófizető és a bámulatukkal adózó polgárok egyaránt otthon maradtak. Csak öt nem hivatalból jelenlevő hallgató lépett a préfectura termébe. Kettő közülök reporter volt, kettő műszaki ügyben meghívott szakértő, és a nem kényszerűségből odasereglett hallgatóságot a közönségnek egyetlen tagja alkotta, ez is idegen volt, idegen a départementban és Franciaországban.

Negyedik jelélül annak, hogy mennyire illik a központosítási rendszer a francia véralkathoz: e rendszer nemcsak nem kelt ellenzést a népben, hanem annak létezését abban a nagy osztályban, mely nem vesz részt a politikában és legtöbb becsületet hoz a nemzetre, minden kiváló ember helyesli. Bölcselkedők és művészek, a tudomány és az üzlet emberei, kik eltérnek társadalmi és egyházi kérdésekről való néze-

teikben egymástól, rendszerint egyértelműleg azt tartják, hogy a központosítási intézmény szükséges, mert e nélkül nem lehetne Franciaország nyugodt ország, melyben művészetnek, tudománynak, kutatásnak vagy vagyonszerzésnek élhet az ember. Mielőtt Franciaországba kerültem, a központosítás elve ellen való velem született előítéletemre módosítólag hatottak a Local Government Board (helyhatósági tanács) körül szerzett tapasztalataim, minthogy láttam ott, mily üdvös hatással van a központosított ellenőrzés a választott hatóságokra, ha kifogástalan jellemű s részrehajlatlan tisztviselők gyakorolják. De ez a szelíd formája a központosításnak összefér a képviseleti kormányzattal, és minden angolnak természete mélyében van, hogy nem igen tud elképzelni oly szabad községet, mely nincs parlamentáris intézményekkel megáldva; midőn tehát ezeknek a francia közigazgatási rendszerrel való összeférhetlenségéről megfigyelés által meggyőződtem, folytonosan azon gondolkoztam, vajjon lehetséges-e a francia közigazgatási rendszert úgy decentralizálni, hogy parlament mellett egészségesen működjek?

Megesik olykor, a kutatás minden ágában, hogy egy véletlen beszélgetés nagyobb befolyással van a vizsgáló végleges ítéletének megalkotására, mint a legszorgosabb tanulmány és elmélkedés, melyet a tárgynak szentelt. Mindig a problémát hánytorgatva eszemben, egy nyári estén a Szajna mentében Meudon felé sétáltam, hogy meglátogassam Janssent és hires observatoriumát. A csillagászokat mai nap már nem kérdezik meg, mint hajdan, mikor kormányzási dolgokról van szó, (habár, ha igaz, hogy bizonyos politikai tudományok a planetában relegáltattak, az

ő tereket átfürkésző látó képességükhez újra kell majd folyamodnunk). Itt azonban különös oka volt annak, hogy beszélgetésünk a központosított intézmények földi tárgya körül forgott. Legelőször Lyonban találkoztam volt-Janssennel, a honnét a Mont Blanc csúcsát láthattuk, melyet ő, a rettenthetetlen észlelő, állomásul választott. Lyonba azért jött, hogy előmozdítsa az egyetem decentralisatióját czélzó s e városban népszerű mozgalmat. Az eszme, melynek gyakorlati térfoglalásával, reménylem, lesz még egyszer alkalmam foglalkozni, nem forradalmi természetű. Célja a vidéken egyetemi intézményeket létesíteni, melyek gátat vetnének a francia ifjúság Párisba sereglésének; és oly egyetemek alapítására, melyek a közoktatásügyi ministeriumtól függetlenek lennének, nem gondolnak. E legfőbb hatóság megmaradásáról rátért a beszéd a központosítás általános elvére, és a tiszteletre méltó tudós, ki maga is a decentralisatio híve, erős nyomatékkal kijelentette, hogy a felülvizsgálati rendszer, melyet a főváros a vidéki helyi kormányzattal szemben gyakorol, az a tulajdonképeni hatalom, mely Franciaországot összetartja. Eszembe jutott, hogy azon alkalommal, midőn Cambon Párisba jött, neki, ki akkor a Rhônemegye préfetje volt, most pedig a köztársaság nagykövete, azt mondtam, hogy bámulom ugyan azt a szervezetet, melynek élén áll, de mégis az a gondolatom támadt, hogy Manchesterben, ha oda a királynő kormányának hasonló állású politikai megbízottja küldetnék a város adminisztrációja céljából, a lakosság minden loyaltása daczára egy hét alatt lázadás törne ki. De arra is emlékeztem, hogy a préfet körül Lyon vezérszerepet játszó polgárait láttam, azokat a kiváló embereket, kik egész életöket

Franciaország második városa helyi intézményeinek szentelik és büszkék e város független szellemére. Ha tehát ily nagy városi népesség, mely egymással küzdő elemekből áll, meglelégedéssel fogadja a ráparancsolt hatóság gyámságát, nyilvánvaló, hogy a rendszer a közönség érzelmeivel összhangban van. A mint Meudonból a völgybe leszálltunk a búcsúzó nap sugaraitól megvilágított Páris azt az illúsiót keltette, hogy épületei lángban állanak, és önkénytelenül vissza kellett gondolnunk azon 1871-ik évi nyári éjre, a midőn e magaslat elrémlt lakói a helyi önkormányzat apostolainak gyujtogatásaira tekinthettek le, a mi nem lehetett oly hatással, hogy a decentralizált kormányzás érdekében Franciaországban tett kísérletek folytatására felbátoritson.

A parlamentáris kormánynak a központosítással való combinálása hathatós oka a francia politikai írők pessimismusának. Látják, hogy az általános eredmény nem kielégítő és hogy a kormányzási rendszernek néhány főeleme megmozdithatatlan, minthogy az általános szavazati jog ép oly állandón gyökerezett meg Franciaországban, mint a központosított közigazgatás. Ennélfogva az ügyek állása javultának egyetlen reménye az a kilátás, hogy a nemzet a maga jogait egyetlen tekintélyes emberre fogja bízni s nem parlamentbe választott képviselőkre. De nem szólva ily változásnak retrográd szelleméről, mely a doctrinaire-eknek okozna szomorúságot, még nem adott legkisebb életjelt oly vezér, ki képes volna a nagyközönség rokonszenvét meghódítani. Ha valamikor támad ilyen, ő lesz talán Renan optimista álmainak *bon tyran*-ja; de másfelől mindig fenmarad az az aggodalom, hogy valami léha katonai kalandorban találják üdvözölni a szabadítót,

ki megmenti az országot a parlamentáris anarchiától. Azonkívül a jelen állapot megszüntét oly jövőtől várhatjuk csak, mely a legközelebbi európai összetűzés kimenetelétől függ; és a háborút annyira rettegik a francziák, bármennyire harczias természetűek is, hogy annak iszonyúságait kikerülendő még százszor rosszabb kormánynak is alávetik magokat, mint a milyen a mostani, melynek hibái iránt a népesség nagy tömege teljesen közönyös.

Így tehát a jelenleg uralkodó pessimismus paradox oknál fogva általánosabban el van terjedve, mint az előző időszakokban volt. Mióta az encyclopaedisták a régi monarchiát alá kezdték ásni, most történik először Franciaországban az, hogy senki sem ajánlhat más valamit a létező régime helyett. Minden más régime alatt annak ellenzői azzal a gondolattal vigasztalták magokat, hogy jöhet oly nap, a midőn szabadulhatnak tőle, és habár ez a gondolat sokat ártott a dynastiák stabilitásának, elejét vette annak a demoralizáló hitnek is, hogy bármilyen rosszul állnak az ügyek, a segítség nem lehetséges. A restauratio alatt Guizot, mint levelei tanúsítják, szinte kétségbeesett, mert a királyi kormány a szent szövetség elvei felé hajlott, de a liberálisok, a kiknek szemei előtt mindig az 1688-iki praecedens lebegett, sohasem mondtak le arról a reményről, hogy jó még idő, a midőn angol mintájú alkotmányos monarchianak fognak örvendhetni. Így a második császárság alatt Prévost-Paradol, jóval előbb, mint gondolhatta volna, hogy III. Napoléon alatt azt a szolgálatot vállalja, melynek oly tragikus vége volt, a helyzetet oly keserű gúnynyal bírálgatta, hogy barátjai Swifthez hasonló tehetségnek mondták. De azok az emberek, kik úgy találták, hogy el vannak

nyomva a császári uralom által, távol állottak a reménytelenségtől. Addig az időig a köztársaság soha sem volt egyéb Francziaországban mint zűrzavar és anarchia által kitöltött időköz egy-egy forradalom és egy-egy autocrátia között; minthogy tehát mitsem tudtak oly nyugalmasan fennálló köztársasági kormányról eszményképet gondoltak ki, mely — úgy remélték — kézzelfogható alakot fog öltetni, mihelyt a császárság — megbukik.

A kik amaz idő ellenzékéből még életben vannak, bizonyíthatják, hogy Francziaország ifjúsága Louis Napoléonnak úgynevezett zsarnoksága alatt ép oly boldog és vérmes reményű volt, a mennyire most cynikus és reményfosztott. Lavisse, az akadémikus, ki egész életét a felnövekvő nemzedék tanulmányozásának szentelte, leírja, mily örömmel fűtyülték ki a szabadságra vágyakozó ifjak Sainte-Beuve-öt a collége de France-ban és Edmond About-t az Odéonban, mert mindketten az udvarba bejáratosak voltak, és mily örömmel fogadták a „*Les Châtiments*“ egy Belgiumból becsempésztett példányát, mikor a császárnak azt a gipszsszobrát, melyben a könyv el volt rejtve, Victor Hugo haragos stanzáit énekelve, széjjelzúzták.¹ A császárság korabeli ifjú emberek reményeit nem semmisítették meg azon csapások, melyek a harmadik köztársaságot eredményezték, és ennek is csak harmadik évtizedében következett be teljes kiábrándulásuk. Sarcey, a ki kikerülte a kor betegségét, mert felhagyott a politikával, melyről csak visszaemlékezéseiben van szó, egy régi osztálytársáról, Dionys Ordinaire-

¹ *Jeunesse d'autrefois et jeunesse d'aujourd'hui*, par Ernest Lavissee, de l'Académie Française.

ről írva, ki a második császárság hősie napjaiban Gambetta egyik szövetségese volt, így nyilatkozott: „Köztársaság, ez a szó előtte bűvös hangzású volt, olyan, mely képes az erkölcsi érzéket emelni és az emberiség minden baját gyógyítani“.

Hijával bár ilyen utópiai eszményeknek, a harmadik köztársaság minden feltételt egyesített, hogy a köztársasági intézményeknek és Francziországnak, mely azokat elfogadta, becsületet szerezzen. A harmadik köztársaság prestigeje a francia forradalom nagy igazolása lett volna; de ezen forradalom hagyománya ép abban a korszakban vesztette el varázsát, midőn Franciaország zavartalanul élvezhette azt a kormányformát, mely az 1792-ik évi elveket képviseli. Taine volt a pessimismus legnevezetesebb terjesztője Franciaországban, és utolsó nagy művének főerkölcsi eredménye az, hogy helyrehozhatatlan kárt tett a forradalom legendájában. De ha a köztársaság meglepő sikereket aratott volna, ha szolgálatában Franciaország legérdemesebb fiai állnának és a tisztességes példával előljáró politikusok bátorításra számíthatnának, ha a törvényhozási testületről szóló feljegyzések botránytól mentek volnának és a parlamentáris rendszernek takarékos pénzügyi gazdálkodás és hasznos törvénykezés volnának eredményei, Taine nagy hírű nevével sem sikerült volna diszcreditálni a nagy forradalmat, melynek megismerésére a harmadik köztársaság különösen igényt tartott. Egyébiránt kérdés, vajjon ily esetben Taine oly könyörtelen vádakokat emelt volna-e ellene? A régi monarchiáról és a napóleoni reconstitúcióról mondott ítéletei mutatják, hogy nem mint valamely régimódi pártfogója támadta meg a forradalmat. De mint hona mindinkább feltáruló

történetének figyelmes észlelője még huszonkét évig élt a köztársaság alapítása után, és ez a helyett, hogy a forradalomnak védelmére szolgált volna, évkönyveivel a bölcész forradalom-ellenes ítéletét mindinkább igazolta.

Az erkölcsi és értelmi lajtorja másik végén egy nagyon elütő pessimista befolyás mutatkozik, mely Franciaországban soha sem szűnik meg munkálkodni. Az erőszakos sajtó ne hasson a francia intézmények részrehajlatlan tanulmányozójára; de tekintetbe kell vennie, mily körben képes az rosszat tenni. Mindennap sok százezer olcsó lap kering Franciaországban, s ezen ujságok, noha a vélemények minden árnyalatát juttatják kifejezésre, a commune tanától kezdve a reactionárius klerikalismusig, egy közös vonást mutatnak. Ez a közpálya embereinek aljas gyalázása. Némelykor a lapok dühöngésének tárgyai nem méltók azon magas állásra, melyre a rosszul kigondolt politikai rendszer véletlen körülményei emelték őket; de rendszerint a rágalmazó zaj kevés összefüggésben van a pellengérre állított egyének valódi cselekedeteivel és jellemével. Mindenesetre a nemzetet demoralizáló dolog, ha az ujságok városi és falusi olvasói előtt minden nap ismétlik, hogy minden tekintélyes állású francia, minden politikus, diplomata, tábornok, bíró vagy egyházi férfiú bűnnel szennyezte be magát vagy épen gonosztett miatt megbélyegzett egyén. A baj mind nagyobb terjedelmet ölt, a mennyiben vannak vidéki lapok, melyek a boulevard leggyalázkodóbb nyomtatványain tútesznek.

Ha az ujságolvasó ki is kerüli Franciaországban a rikácsoló közlönyöket, melyek a közönség oktatására vannak szánva, és nem tekint át mást, mint a mi

nagytekintélyű név aláírásával jelenik meg a sajtóban, mégsem menekülhet meg a pessimismus befolyásától. A francia politikai írók között a legtehetségesebbek egyike Jules Roche, hajdani minisztere a köztársaságnak. Gondosan kidolgozott tanulmányorozatot írván a húsz évi minden idegen elemtől ment köztársasági kormányzat alatt kifejlődött parlamentáris rendszerről, és összegezve az eredményeket, kijelenti: „A mi országunk az egész világon a legrosszabbul van kormányozva; vagy mondjuk hát, hogy senki sértve ne érezze magát, a legeslegrosszabbul kormányzottak egyike“. Ennek a parlamenti tagnak talán különös okai lehetnek, a miért nem bámulója collegái művének. De Jules Lemaître nem tartozik a kiábrándult politikusok sorába. Elérte a legmagasabb kitüntetést, mely francia ember pályáját koronázhatja, és mivel korán választották az akadémiába, már ennél fogva is rózsásabb színben kellene látnia a nemzeti életet, mindenesetre legalább egy pár évig. Mindazáltal azt állítja, hogy Franciaország teljes hanyatlásnak indult és nyitott szemekkel rohan veszte felé, „mert soha nyomorult nemzet nem bírt annyira tudatával a bajnak, mely sújtja“. Azt is mondja, hogy „huszonhét éven át kétes szerencse volt francziának lenni“; minthogy tehát még gyermek volt a háború idejében, azóta hogy férfiúvá serdült, soha sem ismerte a nemzeti büszkeséget. Mindkét említett író nagyon széles olvasókörű és párton kívül álló ujságban¹ terjeszti a pessimismust, mielőtt azt a korlátolt számú közönségbe csepegtetné, mely essay-gyűjteményeket vásárol; és mindkét író, merem mondani, túlzott ki-

¹ *Figaro*, 1897. április 13., május 22., június 11.

tételekkel fejezi ki elégtelenségét, mely inkább az uralkodó betegséget tárja elénk, mint a pontos tényállást.

Habár e műben szabadon bíraltam Franciaország kormányzatának bizonyos jellemvonásait, s távol van tőlem az a gondolat, hogy az ország „a világon legrosszabbul van kormányozva“, zavarba jönnek, ha csak három nemzetet kellene felhoznom, mely egészen véve jobb kormányzásnak örvend, mint Franciaország. Semmi olyas nem tűnik az ott utazgató idegen szemébe, a mi azt a benyomást keltené, hogy rosszul kormányozzák az országot; és az idegen gyakran azon meggyőződéssel tér haza, melyet mi Angliában aphorisma alakjába öntöttünk, hogy Franciaországban mindennel jobban tudnak élbánni, mint egyebütt. Azon kikötéssel továbbá, hogy ujságot soha se olvasson és politikai tárgyat szóba ne hozzon az ember, évekig ellakhatik az országban és nem fogja megtudni, hogy valaki azt rosszul kormányzottnak gondolja. Kétségtelen, hogy az élet mindennapi folyásában oly esetek merülhetnek fel, melyek bosszantják a polgárokat, hasonlók azokhoz, melyek panaszra fakasztják az angolt, kit bántanak szeszélyeikkel a jövedelmi adó kivetői, vagy furesaságaikkal a postai hatóságok. De ilyféle apró sérelmek nem csüggeszthetik el egy nemzet szellemét, és jól meg kell értenünk, mit akar a volt minister a rossz kormányzattal kifejezni. Gáncsoló ítélete a parlamenti rendszerre vonatkozik, melyet kizárólag politikai barátjai szabályoztak húsz éven át; ellenben a nemzet jól szervezett mindennapi élete, mely csak kevés változáson ment át, szembetűnő jele Napoléon közigazgatási alkotása kitünőségének.

Nem lehet kételkedni oly kormányzati rendszer

pessimista hatásában, mely nemcsak heves békétlenkedőket, hanem mérsékelt és tekintélylyel bíró írókat is arra ösztönöz, hogy a csüggesztés epidemiáját terjeszték.

Mindamellett Lemaître, valamint a volt minister panaszhai nagyon is túlzottak. Egy francziának sem kell kétségbeesnie, midőn látja a nemzet többségének rendszeretét, szorgalmát és takarékoságát. A nép szolid jó tulajdonságai, melyeket a németeknek fizetett roppant hadikárpótlás tett először próbára, lehetővé tették a hadsereg újjászervezését és annak a gazdagságnak teremtetését, mely nélkül hiába ke-resték volna a politikusok a kölcsönökre szoruló másik katonai nagyhatalom szövetségét. Saját legkézzelfoghatóbb művek a pénzügyek rossz állapota, valamint az ennek következtében nagyobbodott adóteher; és hogy az előrelátó demokrácia közönnyel nézi választott képviselőinek tékozló gazdálkodását, az inkább a régimenek, mely alatt a nemzet él és munkálkodik, nem megfelelő voltát, mintsem hanyatlását bizonyítja. Ez a különös jelenség kimerítően tárgyalatott a jelen könyvben, melynek elkészülte óta a francia akadémia egy másik tagja is a legmetszőbb kritikával tett megjegyzéseket honfitársairól. A vidéki életről irt mesteri tanulmányai egyikében Anatole France, leírva, hogy egy département munkának élő lakossága mint fogadja egyik parlamenti képviselője elfogatásának hírét csak oly hidegvérrel, mintha az illetőnek nagykövetté való kineveztetéséről értesült volna, ezt a megjegyzést teszi: „A közvélemény, mely valóság volt a monarchia és a császárság alatt, már nem létezik többé a mi időnkben, és az egykor meleg érzelmű és nagylelkű nép most szeretetre

és gyűlöletre, bámulatra és megvetésre egyaránt képtelen¹.

Az előző ítéletek közül — jegyezzük meg jól — egy sem mondatott a nemzetközi elszigeteltség napjaiban. Valamennyi csak azután keletkezett, hogy a czár megjelent Párisban, hogy egy uralkodó, azóta először, mióta Franciaország saját fejedelmével nem dicsekedhetett, teljes pompával bevonult a fővárosba, ezáltal — mint állították — fényt kölcsönözve a köztársaságnak és helyreállítva a nemzetnek európai prestige-ével egyetemben annak régi vidámságát. Én abból a házból néztem az arra kocsizó uralkodópárt, melyben Talleyrand egy másik czárnak szállást adott 1814-ben. Gondolkodóba ejtő látvány volt, a melyet megfigyeltem, a mint a parlamentáris köztársaság feje a történelmi nevezetességű helyre figyelmeztette feleséges vendégeit, I. Sándor és III. György dédunokáinak gyermekeit; mert e falak között történt, hogy Oroszország autokratája mint a helyzet ura, elhatározta, hogy Franciaország alkotmánya annak a mintájára készüljön, melynek élén az ő szövetségese az angol király állt,² ki nem volt képes a Napoléon bukását követett tárgyalásokban tevékeny részt venni. Meglehet, hogy a képviseleti kormányformát a politikai kísérleteket kedvelő felvilágosult despota közbejárása nélkül is megpróbálták volna; de mivel tényleg egy orosz császár ajánlatára lépett az először életbe,

¹ *Sur le Banc du Mail*, par Anatole France, de l'Académie Française (később újra lenyomatott *Le Mannequin d'Osier* című kötetében).

² Ennek körülményeit felsorolom az V. fejezetben a III. szakasz végén.

csak igazságos volna, ha a későbbi fejlődése által a francia nemzetre háramolt bajok némelyikének orvoslására vezethetne ama császár utódjának barátsága.

Hogy a Francia- és Oroszország közt létrejött összeköttetés néhány oly kritikust, kik a leggondolkodóbbak közé tartoznak, nem ösztönzött derűsebb felfogásra, az nem rossz jel, mert míg egyfelől — nézetem szerint — nincs alapja az ő túlságos pessimismusuknak, másfelől az országra nézve üdvös dolog, hogy a józan gondolkodásúakra nem ragadt a politikusok által terjesztett különös tan, melynek értelmében Oroszország barátsága Franciaországot a nemzetek között magasabb rangra emelte. Lealázóbb themát még nem fejtettek ki a hazafiság nevében. Franciaország soha sem szűnt meg nagy nemzet lenni és ezt nemzeti geniusának köszöni, tekintet nélkül a nemzetközi viszontagságokra. Azonban ha ez a nép valamikor elfogadja azt a demoralizáló eszmét, hogy nemzeti prestigeje idegen pártfogástól függ, ezáltal az elfoglalt magaslatról mélyen le fog szállni. De semmiféle szövetség, bármennyire jól essék az a helyesen felfogott hazafias büszkeségnek és semmiféle annak segítségével elért hadi siker, adná bár Elzászt és Lothringiát vissza Franciaországnak, nem szülhet tartós megelégedést, ha nem jó létre oly kormányforma, mely az ország maradandó intézményei mellett jó eredményt képes elérni. Ily intézmények a központosított közigazgatás és az általános szavazási jog; és jöjjön bár Franciaországnak az az ura, kit ott mindig várnak, ő sem fog hosszasan uralkodni, ha nem képes ez elemeket kombinálni.

A jelen századbeli igen változatos francia pénzek gyűjtői jól ismerik azon, nagy szépségük által kiváló,

a század első éveiben vert aranypénzek sorozatát, melyek közül az elsőn a forradalmi évszám: An XII., a legújabbon pedig a négy évvel későbbi kelet, 1808 olvasható. Mindannyi még forgalomban van. Ha a használat nyoma sem látszik rajtok, az arra mutat, hogy kilenczven éven át kincs gyanánt őriztettek, és bizonyítéka a takarékoság nemzeti erényének, melynek nagy mértékben köszöni Francziaország, hogy állandón fennmaradt, mialatt a pénzverő intézet rajzolóinak több nemzedéke új képek feltalálásával volt elfoglalva, melyekkel a pénzdarabok is kifejezték a dynastiák változását. Amaz aranypénzekben a kép és a felirat figyelemreméltó, nemcsak mert egész érintetlenségében fennmaradt Caesar finommetszésű profileje, hanem mert a képpoldalra „Napoléon Empereur“, az írásos oldalra pedig „République Française“ van vésve. Még mielőtt a császárság czíme hivatalos használatba jött, a köztársaság mindenféle császári czifrázatot alkalmazott és mindnyájan tudjuk, hogy az így kifejezett impériatori büszkeség mire vitte Francziaország nagy újjáalkotóját. Mindazáltal e pénzek írása, a benne foglalt ellenmondásnak ellenére utalni látszik arra, hogy mily kormányformára van szüksége Francziaországnak. Azok a francziák, kik bámuló szemmel nézik a britt monarchiát, melynek alattvalói több szabadságot élveznek, mint a köztársaság polgárai, a mi régime-ünket némelykor eszményi köztársasági kormánynak definiálják, melynek souverain áll az élén. Ez a felfogás nem ellenkezik a valósággal; de Francziaországnak nem arra kellene törekednie, hogy a mi intézményeinket, melyek az ő lakosságának geniusához és hagyományaihoz nem illenek, utánozza, hanem hogy saját intézményeit megfelelő vezetés alatt szervezze.

Így például császár mint a köztársaság feje korántsem lenne anomália, sőt kedvező körülmények között a századnak még kuszált problémáját megoldhatná.

Ez a szó: császár a francziák előtt nem oly népszerűtlen hangzású már, mint a Sédan utáni években, midőn egy ideig az első Napoléon emlékét is bebonyolították uralkodóházának második összeroskadásába. Senki sem tekinti most Louis Napoléont Tiberiusnak vagy Nerónak. El van ismerve jószándékú és kételyek közt hányódott álmodónak, ki a romlásba sodortatva magával ragadta a nemzetet, melyet előzően nagy jólétre segített. Egy veszélyes hátrahagyott öröksége erősen kifejlődött a köztársaság alatt. Miután nem akadályozta, hogy Poroszország Sadowával Franciaország meghódításának útját egyengesse, és mialatt az így elháríthatatlanná vált veszély empirikus ellen-szerűül a szabadelvű császárságot tervezgette, udvara kiinduló és központja lett azon befolyásnak, melynek következtében Páris kosmopolita várossá változott és oly hivalgó fényűzés színhelyévé, mely a palotában gyámolittatván, még a francia hadsereget is demoralizálta. A bajnak ez utóbbi phásisa már nem létezik. Bármí gáncsolni való akad ez idő szerint a nemzetben, a hadsereg, egyes elszigetelt botrányok ellenére is, egészében ment azon bajoktól, melyek a politikai és előkelő társaságot elcsufítják. De máskülönb a társadalmi veszedelem, melynek magva ekkép elhintetett a fővárosban, annyira elterjedt, hogy a császárság gáncsolói is hajlandók elismerni, hogy még abban a ledér udvarban is voltak bizonyos fékező tulajdonságok, melyek üdvös hatással lehetnének a köztársasági Páris szabadosságára.

Soha társadalomnak nem volt oly kedvező alkalma

hasznára válni a hazának, mint Páris magasabb köreinek a háború után. Magáratartó, jól szervezett és éber szellemű magasabb osztály a francia politikában még akkor is komoly tényező maradhatott volna, midőn az általa kegyelt politikusok a köztársaság alapításakor elvesztették azt a reményt, hogy ők kormányozhassák az országot. Ha lángeszű vagy teljesen feddhetetlen jellemű férfiak kormányozták volna a köztársaságot, az arisztokrata törekvések soha sem lettek volna oly erősek, hogy a köztársaság népszerűségét akadályozzák. De a mulékony életű köztársasági ministeriumok nem álltak oly kiváló egyénekből; és e kormányforma talán nem sokáig tarthatta volna fenn magát, ha esetleg oly társasága van Párisnak, a melyet a szabadelvű ellenzék látogatott a restauráció alatt, a mikor Broglie hercegnő salonja talán nagyobb befolyással volt Franciaország sorsára, mint anyjának, Mdme de Staëlnek irodalmi működése. Ha a körülményekben nincs is analogia, az egykor az udvari életben vagy a csatatéren híres és az egykor szellemességet és értelmiséget jelentő nevek viselői másnemű gazdagság birtokosaival egyetemben mindenesetre oly alakot adhattak volna egy nagy főváros szabad idővel rendelkező osztálya társas életének, hogy ez Franciaország politikai sorsának alkotó elemévé váljék és Európa tiszteletét is kivívhassa.

Szerencsétlenségre a magasszületésű és gazdag osztály Párisban a háború óta úgy viselkedett, hogy mélyen elszomorította azokat, kik Franciaországot szerették vagy felismerték azt, hogy mily társadalmi veszélylyel jár, ha magas helyről indul ki a helytelen példa. E munka folyamában alkalmam nyílt e sajátos társaság néhány vonását megemlíteni; de ezt

úgy tettem, hogy mindig szem előtt tartottam azt a szabályt, mely a francia élet minden phásisának tárgyalásánál irányadó volt rám nézve, t. i. soha sem kockáztatni kémeny ítéletet, ha saját impressiómat meg nem erősíti valamely tiszteletben álló és részrehajlatlan francia tekintélynek már közzétett véleménye. Például a most tárgyalt kérdésről szólva, soha sem mertem volna oly kitételeket használni, mint Anatole Leroy-Beaulieu a következő passusban, mely — mivel néhány jellemző angol szót tartalmaz — fordítás által erejéből veszítene: Les hautes classes sont inconsciemment les grands fauteurs du socialisme. Leur vie est une prédication contre la société. La frivolité impertinente de la jeunesse de nos salons, l'oisiveté ridiculement affairée de nos *sportsmen* et de nos *clubmen*, l'étalage outrageant de la débauche élégante, quelles leçons pour le peuple de la rue!¹ Ez higgadt ítélete a gazdagok osztálya egy előkelő tagjának, kiben nincs részrehajlás a parlamentáris köztársaság iránt és a kinek bölcselmi iratai, melyek nagy nevet biztosítottak neki az európai irodalomban, minden túlzástól mentek.

Anatole Leroy-Beaulieu a párisi társaság szokásait az adott veszélyes példa miatt sajnálja; de más, ép oly kiváló francziák, kik kevesebbet gondolnak a sociális kérdéssel, más okokból fájlalják az elszomorító látványt, mely egyik oka az általam idézett tehetséges akadémikushoz hasonló írók pessimismusának. Valóban nagyon bántó lehet a hazafias francziára nézve, ki tehetségével segíti fentartani nemzete hírét, ha látja, hogy szeretett Párisa, minden a mult időkből maradt hagyo-

¹ *La papaute, le socialisme et la démocratie*, par Anatole Leroy-Beaulieu, membre de l'Institut.

mánya és mostani szellemi kiválósága mellett, lassankint egy kosmopolita élvhajhászó város színét ölti; ha megfigyeli, hogyan válik e város az idegenek becslése szerint oly helylyé, mint Nizza vagy más efféle, henyélőknek való mulatóhely, hol az idegen elemé a divat vezérszerepe és a hol a haza ügyei senkit sem érdekelnek. Mert a leginkább előtérben álló párisiak, kiknek viselt dolgait legmesszebb viszi a hír szárnya, nyíltan hirdetik, hogy — nem szólva könnyebb üdüléseikről — legkomolyabb becsvágyuk exotikus idegenekkel versenyezni Angliából importált szórakozásokban. Így igen finom modorú francziák, kik salonokban tündökölhethetnének, panaszosan említik, hogy Páris nemzetközi kaszinóvá lesz, mi szomorú sors ily ragyogó városnak, melyben a forradalom legsötétebb óráit kivéve, kétszáz esztendőn át, a hôtél de Rambouillet idejétől kezdve Thiers haláláig finomízlésű férfiak és nők intelligens társas érintkezése határozott befolyással volt Franciaország történetére és a világban elfoglalt helyére.

Nem kell hinnünk, hogy minden magasrangú francia a könnyelmű kedvteléseknek hódol. Félreeső vidéki kastélyok gyakorta feddhetetlen és egyszerű élet színhelyei; másrészt a párisi társaságban sok jeles hölgy akad, ki nem kerüli ugyan a világi időtöltéseket, de a jótékonyság művét is gyakorolja. Sőt, mi több, a férfiak között is van, kinek viselete mintaszerű. De Mun példája az előkelő születésű francziának, ki szeretetreméltó társadalmi és szellemi tehetségekkel egyaránt megáldva, ezeket nem tékozolta el azon haszon-talan ürügy alatt, hogy a köztársaság a jó család szülöttjének nem nyit tért, hanem annyira kiművelte minden képességét, hogy ily úton végre a francia akadémiában vívott ki helyet magának. Egy másik

tagja ugyanezen társaságnak, kit származása a honfitársainál magasabbra emelt, noha ugyanazon okból száműzetésbe kellett vándorolnia és minden állásból ki volt zárva, a francia nemesnek fényes példányképe volt. Duc d'Aumale nem érzett rokonszenvet a monarchikus osztály életmódja iránt, mely megsemmisítette rokonai dynastikus reményeit. De sem a royalisták balgasága, sem a köztársasági kormányférfiaktól szenvedett sérelmek és jogtalanságok nem téríthették el azon nemes lélekkel elvállalt missójától, hogy példájával magyarázza meg honfitársainak, mily kötelességekkel jár kedvezőtlen körülmények között is a nagy név és nagy vagyon birtoka.

A „La haute société parisienne“ viselkedésének meg van az a szerencsétlen eredménye, hogy a pessimismust, melylyel már foglalkoztunk, bizonyos idegen vizsgálódók között is elterjeszti, kiknek semmi közük a keletről vagy nyugatról jövő élvhajászó bevándorlókhoz, de a kik egyúttal alkalmat sem találnak, a nemzeti élet csodálatra méltóbb phásisaival megismerkedni. Franciaország és népe legpessimistikusabb megítélése, melyet valaha hallottam nem francia ajkáról elhangzani, egy a köztársaságnál meghatalmazott nagykövettől eredt, ki világfi és kosmopolita izlésű és azzal a szerencsés dispositióval van megáldva, hogy derült oldaláról nézi az életet. Ítélete annak tulajdonítható, hogy az aristokrata igényekkel fellépő társaság, a demokrata hitvallású politikusok és a sajtó ismeretéből alkotta ítéletét. Számos országban szerzett tapasztalata arra tanította, hogy intelligens ismerete egy nemzet e három elemének rendszerint annak jellemvonásaira, erkölcsisége fokára és valószínű sorsára nézve fontos felvilágosítást nyújthat. A tanulmányozás

ily tárgyaiból következtetést vonni annál észszerűbbnek látszott, mert ez elemek egymással harcban állnak, a mennyiben az elegáns világ és a politika kölcsönös antagonismusában mindkettőnek szóvivői az ujságokban gyakran ugyancsak le vannak piszkolva. De általános elvek után nem indulhatunk, midőn a francziák értékét akarjuk megbecsülni, és azon elemeket, melyek megóvják őket a tapasztalt diplomata erkölcsbiró által jósolt sorstól, a Franciaországban a legkedvezőbb körülmények között megforduló hivatalos látogatók sem ismerhetik fel egykönnyen.

Nem tekintve a nép nagy tömegét, melyet az állhatatosság és szorgalom jó tulajdonságai ékesítenek, van a nemzetben három nagy, de egymáshoz nem hasonlító testület, melyek erényei ellensúlyozzák azt a sok rosszat, a mit az előtérben álló osztályok, melyek szavai és tettei az ujságokat betöltik, folytonosan elkövetnek. E testület a hadsereg, az Univerzité, a klérus. Erényeik, melyeket sem a politikai és előkelő osztályok gyakorolni, sem a népszerű hírlapok hirdetni nem szoktak: magas kötelességérzet és a hatóság iránti tisztelet, mihez serényen végzett kemény munka és erőteljes önmegtagadás járul. Az egész férfilakosság átmegy a hadsereg sorain és bármennyire súlyos megítélés alá esik nemzetgazdasági szempontból a kötelező hadi szolgálat, mely ép a kritikus korban minden mesterség, művészet és tudomány tanulóinak kiképzését félbeszakítja, ha már egész Európának nagy haditábornak kell lennie, a francia hadsereg jótékony hatású nemzeti intézménynek tekinthető. A tisztek rendszerint példát mutatnak a hű kötelességteljesítésben és tartózkodnak minden nagyralátó fényűzéstől még azon igen ritka esetekben is,

a midőn gazdagok. A helyőrségi életet közélről tanulmányozva oly időben, midőn a magasrangú tisztek gáncsoló megítélése nem tartozott a ritkaságok közé, képessé váltam megérteni a közszeretetet, mely a francia katonák részesülnek tekintet nélkül rangjukra. Az egyenruha tisztelete kétségtelenül nagy mértékben a harcziás szellemnek tulajdonítandó, melynek kevés francia van híjával; de ez érzelem élvezetét minden francia család in natura kénytelen megfizetni. Mint-hogy továbbá a paraszt és a középosztály iszonyodnak a háborútól, a hadsereg minden körben való népszerűsége kedvező bizonyysága a katonai fegyelem által a nemzetre gyakorolt általános hatásnak.

Egyetem, université azon műszó, mely a közoktatási ministerium vezetése alatt az ország közép- és felső oktatásával foglalkozó nagy tantestület megjelölésére szolgál. A nevelési rendszer kemény bírálat tárgyává lett Franciaországban, a mióta minden francia a gyarmatokba való kivándorlásra ösztönzi — szomszédját vagy a szomszéd fiát; mert úgy vélekednek, hogy e rendszer elfojtja a kezdeményezést és oly ifjakat szolgáltat, kik egyébire nem valók, mint a pusztá routine-t kívánó életre. Míg függőben van a közoktatási reform szükségének vitás kérdése, melylyel — reménylem — nem sok idő múlva foglalkozhatom, a közép és felső oktatásnál alkalmazott tanerők, melyek professorok neve alatt egy és ugyanazon osztály tagjai Franciaországban, oly testületet alkotnak, mely a nemzeten belül bámulatos erőnek képviselője. A kötelesség-hű férfiak, kik azt alkotják, nem bírnak némely continentális ország professori osztályának kevéssé vonzó társas szokásaival, minthogy gyakran ép oly finom modorúak, mint a mily tudományosak. De nincsenek oly helyzetben, mint a

mi jólétben élő tanférfaink, hanem gyenge fizetést kapnak és nagy pénzbeli jutalmakkal nem kecsegteti őket hivatásuk még akkor sem, ha a legmagasabb fokokra emelkednek. Tehát csupán a kötelességérzet ösztönzi őket, mely szerény, de nagyjelentőségű működésük vezére; és lelkiismeretesen élnek hivatásuknak, ritkán keresve elismerést akadémikus körükön kívül.

Harmadik jótékony hatású osztálya a nemzetnek a klérus. Az egyház és az egyetem régi harcza, mely a júliusi monarchia és a második császárság egész ideje alatt dühöngött, az elkeseredés legmagasabb fokára akkor emelkedett, midőn egy professor, Paul Bert választatott ki a köztársaság könyörtelen antiklerikális eszközéül. De habár a szabad kutatás és a dogmai hit közt meglevő ellentét kiegyenlíthetetlen marad, a körülmények rábirták a papságot és a tanárvilágot, hogy kevésbbé harcziasan nézzenek farkasszemet. A már idézett jeles akadémikus egyik élethű, a vidéki életet feltűntető vázlatában ¹ a vidéki városbeli faculté de lettres egyik tudós tagja és az egyházmegyei papnevelő-intézet főnöke nevezetes baráti viszonyban élnek, mely alkalmat ad nekik, noha örökös vitaikat is meg-megújítják, azt találni, hogy magasabb szempontból nézve a dolgot, mint köztársasági polgártársaik, van oly érzelmi kötelék, mely összekapcsolja őket. Bármilyen ritka az ily benső viszony Franciaországban, a tanulságul irt elbeszélés mutatja, mikép lehetne a papságot régi ellenfeleivel, a felső oktatás terén működő világi tanárokkal, oly célból egyesíteni, hogy üdvös nemzeti befolyást gyakoroljanak a harmadik köztársaság alatt, ellensúlyozva a

¹ *L'Orme du Mail* par Anatole France.

rossz példát és az eszmény lealacsonyítását, mely ép azok köreiből található, kik arra valók volnának, hogy életökkel a viselkedés mintaképét szolgáltassák. A *Vie de Jésus* szerzője, kiben mi sem volt az apostolok igazságtalanságából, így nyilatkozott a rendről, melyből kilépett: „Mindenkor csak jó papokat ismertem“¹; és hét éven át tartó állandó összeköttetés minden rangú francia egyházi férfiakkal megtanított engem e bizonyoságnak helyes értéke szerint való becsülésére, noha, midőn tárgyilagosan tekintem a katolikus egyházat, más szempontból teszem azt, mint Renan. Abban a műben, melyet a jelenleginek folytatásául akarok írni, a francia egyházra vonatkozó tanulmányaim behatóan fogják tárgyalni a klérus állapotát és jellemét. Itt mindössze csak annyit kell mondanom tagjairól, hogy életökkel és példájokkal megmutatják, mikép válhatik egy nőtlenséget fogadó papi osztály hasznára a modern államnak. Azt a kifogást tehetni a papság coelibatusa ellen, hogy a nemzetet termékenyítő erőből fosztja meg; de jelenleg, a midőn a parasztság takarékoskodó óvatossága miatt fogyva-fogy Franciaország lakossága, épen azon vidékeken marad normális a születések arányszáma, a hol az egyház tanításaira legjobban hallgatnak. A klérus képviseli a nemzet szilárd gerinczét alkotó parasztság legjobb jellemvonásait, mert — jegyezzük meg jól — kizárólag az utóbbi osztályból és a kispolgárokból kerülnek ki a papok. A régi régime alatt a gazdag javadalmakat monopolizált nemesség utódai, kik modern szórakozásaik között szakítanak egy kis időt, hogy nagy hangon hirdessék az egyházhoz

¹ *Souvenirs d'Enfance*, „Saint Nicolas du Chardonnet.“

való ragaszkodásukat, azon vannak — és pedig igen eredményesen — hogy fiaik ne lépjenek be a világi klérus rendjébe, hol ez idő szerint nem érhető el más, mint csekély fizetés, munkaszeretet és erény. Franciaország lelkészei, kiknél példásabb testületet semmiféle országban nem találhatni, szemünk elé állítják a fegyelem által finomult jobb tulajdonságait a nép azon nagy osztályainak, melyek a nemzet igazi erejét alkotják.

E könyvben nem sokat fogunk beszélni az állam jobb elemeiről vagy Franciaország népének nagy tömegéről, melynek szótlán, józan erélye kárpótlást nyújt a magasabb helyet elfoglaló osztályok tévedéseiről. Különösen a politikusokkal leszen dolgunk. Midőn e munkát abban a csendben irtam, mely általában jellemzi az életet Franciaországban, gyakran visszaemlékeztem ama régi republikánusok egyikeinek szavaira, kiknek ékesszólása és önmérséklete magas niveaura emelték a nemzetgyűlés vitáit és segítették megalapítani a harmadik köztársaságot, melynek kormányzása már nem volt az ő tisztes iskolájuknak fentartva. Laboulaye így szólt: „Minálunk ez a látvány tárul a néző elé: csendes nép izgatott törvényhozókkal“.¹ Ezzel egy veteránus fejezte ki tapasztalatait, a ki a forradalom férfait is látta és a ki maga is a század legtöbb viszontagságának tanúja volt még az 1875-iki parlamentáris alkotmány megteremtése előtt, mely később még jobban kidomborította ez aphorisma igazságát.

Az a lakhely, melyet én Brieben kibéreltem, régi egyházi hűbér volt; ennél fogva, oly szokásnak

¹ Assemblée Nationale, Séance du 28 Janvier 1875.

hódolva, mely mutatja, hogy a forradalom nem eredményezte Franciaország teljes megújódását, a szentkereszt felmagasztaltatása beköszöntével az ünneplő falunak át kellett engednünk a kastély előtt elterülő pázsitos helyet. Ekkép évente több héten át egy bölcselkedő került szomszédságomba, ki a gyermekek mulattatására szolgáló hinták tulajdonosa volt. Párisi keztyűs volt s nyáron, mikor rosszul ment az üzlet, szünidőt tartott és bejárta az Ile de France falusi vásárait. Lajos-Fülöp alatt születvén, látott egynéhány forradalmat és régime-et, de soha sem elegyedett a politikába, habár egész életében Párisnak zavargó északi magaslatain lakott, a hol a commune lázadása is kitört 1871-ben. Soha sem volt orléánista, császárpárti vagy republikánus, legalább így állította, és csak egyszer, nem közvetlenül, volt dolga politikai mozgalommal, midőn a commune napjai után mint tűzoltó segített a lángok oltásánál, melyekbe a politikusok borították az épületeket. E bölcsnek tapasztalata olyan volt, mint a minő Franciaország lakosainak nagy tömegéé. Munkájukban fáradoznak, a meddig tenni való van, ünnepnapjokat boldogan, de takarékosan használják ki; és egyedüli részük a nemzet politikájában annyi, hogy az ő erélyük orvosolja azt a kárt, melyet különböző elnevezésű politikai gyűjtő-
gatók okoznak Franciaországnak.

Oly könyvben, mely kormányzati kérdéseket tárgyal, e montmartrei mesteremberhez hasonló érdekes polgárok létéről csak mellékesen történhetik említés. De a midőn Franciaország intézményeit tanulmányozzuk, mindig szem előtt kell tartanunk, hogy bármily kevéssé kielégítő látvány a közügyek vezetésének módja, vannak az országban milliósámra derék

emberek, mindenféle osztályban, kik a föld művelésével, ügyességet kívánó mesterségekkel, kereskedéssel, valamint szellemi munkával foglalkoznak és bár többnyire öntudatlanul — az állam javára fejtik ki tevékenységöket. És vegyük hozzá, hogy ily életű emberek nagy számmal nemcsak a szántóföldek és szőlők csendje vagy a vidéki városok szelid zsongása közepette találhatók; mert Páris, a forradalom dajkálója, a ledérség piacza, a politikai kalandorság szinpadja egyszerűsmind az intelligentia fényes központja és a világ nagy műhelyeinek egyike.

V.

A kormányzati problémák és rendszerek tanulmánya, akkor is, ha nem jut következtetésekre és kételyekbe sülyeszt, annyira érdekli az emberiséget, hogy a mely mű azokat oly nemzetben kutatja, melynek politikai kísérletezései megrázkódtatták a világot, annak a problémák történelmi és bölcséleti fejtegetésén túl nem szükséges még más tárgyat maga elé tűznie. Ez magától értetődőnek látszhatnék, ha nem volnának bizonyos, nem a maguk hazájának intézményeivel foglalkozó írók, kik azt képzelik, hogy rövid fölfedezési utazásaik eredményeül nemzetközi küldetéssel vannak felruházva. Lényegében e szerény optimisták okoskodása a következő: „Ha valamely nagy ország lakóit egy másik nagy ország előtt ismertetve, segítettünk balvéleményeket eloszlatni, melyek tudatlanságból erednek, és ha ezáltal csökkentettük azt a veszélyt, hogy a két felvilágosított nép egymással ellenséges viszonyba jut, eléggé meg leszünk jutalmazva“. Az a gyermeteg idea, hogy két nemzet egymást szeretni valamely kézikönyvből tanulja meg, nem érdemelne figyelmet, ha

csupán vérmes írók táplálnák azt; de tény, hogy társulatok is keletkeztek, melyek célja ehhez hasonló theoriák megvalósítása. Egy ilyen társaság tudomására hozza a közönségnek, hogy Anglia és Franciaország összeütközésének veszélyét ugyancsak kisebbitené az, ha egymás nyelvével, társadalmi szokásaival és politikai intézményeivel kölcsönösen megismerkednének. Ha legkisebb aggodalmunk lehetne, hogy ez a szeretetreméltó tévedés nagyobb elterjedést nyerhet, veszélyessé válhatnék, mivel ugyanazon kategóriához tartozik, mint a tiszteletreméltó quakerek csalódása, kik I. Miklóst épen a krími háború előtt megtisztelték látogatásukkal. Mindamellett nem lesz felesleges ráutalni, hogy a história nem igazolja ez idea terjesztését, és hogy a jelenkorban nincs példa arra, hogy két ország háborúja csak egy napig halasztódott volna, mert azok lakói egymás élete és kormányzási módjába be voltak avatva.

Ellenkezőleg, a krími háború után, melyről jóslatok azt mondták, hogy ez volt az utolsó, „guerre de chancellerie“ — az utolsó összeütközés, melybe művelt népek kölcsönös gyűlölködés nélkül, egyszerűen uralkodók parancsára sodortattak, — a legtöbb keresztény népek által vívott harcban oly küzdőfelek álltak egymással szemben, a kik alaposan ismerték egymás nyelvét, intézményeit és társadalmi szokásait. A század második felében a leggyilkosabb és leghosszabb tartamú összeütközés az amerikai északi és déli államok között támadt, melyek lakói mindazt tudták egymásról, a minek ismerete a háborúk megszüntetésére szolgálta. Ha azonban a polgárháború nem számít, ez még dühöngött, midőn Poroszország, Ausztriától segítve, Dániát épen azon okból támadta meg, mert a

dán lakosság egy része annyira jól ismerte a német intézményeket, hogy illőnek tetszett azt a német szövetségbe bekebelezni. Két évvel később, midőn e küzdelem győztesei a zsákmányon összevesztek, északi és déli Németország népei, melyek közös nyelve elég alkalmat adott, hogy egymás államainak társadalmi és közállapotaiban járatosságot szerezzenek, összecsaptak és küzdelmüket Sadowa térségén fejezték be, hol e századnak Waterloo után legdöntőbb csatáját vívták.

Ha azon hatalmak viszonyát tekintjük, melyek nem szegték meg a békét, hasonló jelenségeket észlelhetünk. 1815 június hava óta a századnak az az időpontja, melyben Anglia és Franciaország legveszélyesebb módon álltak közel a fegyveres döntéshez, nem akkor volt, midőn a második császárság hadvezérei — kiknek martiális étvágyát az olasz hadjárat élesítette — invázióval fenyegettek bennünket, sem a midőn a köztársaságnak az orosz autocrátia iránt érzett szeretete az anglophobia rohamait idézte elő. Az angol minta után alakított monarchia alatt volt az, midőn az angol alkotmánynak e világon a leglelkesültebb és legjobban értesült bámulója intézte Franciaország külügyeit. Guizot, a britt alkotmány bálványozója, nemzeti történetünk ismertetője, a ki bizalmasan levelezett britt államférfiakkal, nagyhatalmú ministersége alatt újra és újra a Nagybritanniával való diplomáciai összeköttetés megszakításának küszöbén állt. Lord Aberdeen és közte oly barátság állt fenn, mely talán hozzájárult, hogy elhárított a Pritchard-ügy következtében 1844-ben fenyegetett háború. De midőn lord Palmerston került a külügyi hivatal élére, Guizot volt az, ki a spanyol házasságokban követett politikájával annyira elkeserítette Franciaországhoz való viszo-

nyunkat, hogy Európa annak illetlen látványnak lett tanúja, hogy a párisi britt nagykövet és Anglia ministere Párisban a nyilvánosság előtt sértéseket szórtak egymásra, ellenben Thiers, ki nem bírt népünk és intézményei más ismeretével, mint a mely legendáris mindentudásából folyt, arra törekedett, hogy Angliát kibékítse.

A tizenkilencedik század végén ugyanezen jelen-ség mutatkozik; és a földgömb felületén nincs példa arra, hogy két nemzet szives érzellemmel volna egymás iránt annak következtében, hogy egyik a másikat jól ismeri. Az Egyesült-Államok polgárai bármely más idegen népnél járatosabbak nyelvünkben, intézményeinkben és társadalmi életünkben; de azért el kell ismernünk, hogy irántunk való együttes szeretetük kevésbé nyilvánvaló volt, mint az olaszoké, kik elmosódó és hagyományon alapuló ismerettel birnak rólunk. Ezeken fölül a francia-orosz szövetség alapjának igazi szilárdságot az ad, hogy a két szerződő nemzet, az orosz felsőbb osztály azon töredékének kivételével, mely a francia nyelv könnyebb termékeit cultiválja, teljes tudatlanságban él egymás dolgaira nézve.

A midőn kénytelen vagyok e nagyon sajnálatos igazságot elismerni, figyelmem kiterjed arra is, hogy Anglia és Franciaország háborúja a legnagyobb szerencsétlenség volna, mely az emberiséget sujthatná, és hogy alig van — a nemzeti becsülettel összeférő — áldozat, melyet ne kellene szivesen hoznunk, hogy a két nemzet egymásmellett küzdjön a csatatéren, ha a végzet úgy akarja, hogy a legközelebbi európai összetűzésben részünk legyen. A két ország történetének új stádiuma következett be, nagyon

különböző minden mástól, melyet Anglia és Franciaország, mióta nemzetté fejlődött az egyiknek és a másiknak lakossága, elért. Első ízben a normann hódítás óta tűnt le három nemzedék a nélkül, hogy Anglia és Franciaország hadseregei csatarendben álltak volna egymással szemben. Toulouse és Waterloo veteránusai közül az utolsó is a másvilágra költözött; és bizonyosnak látszik, hogy a lőpor feltalálása óta első ízben fordul elő, hogy nem él ember, a ki a francia és angol nemzet háborújában sütötte volna el fegyverét.

Poitiers mellett harczoltak ijászok, kik megérték, hogy fiaik lőfegyvert használtak Agincourt mellett, mikor Jeanne d'Arc Domrémyben az angol támadás történetét hallgatta. Miután a szűz hivatását követve szembeszállt Anglia hatalmával, ritkán telt el évtized az angol-francia ellenségeskedés megújulása nélkül mindaddig, míg nem a Tudor-házból való uralkodók aránylag mégis békés állapotot tartottak fenn. Sőt még e barátságos időszakban is egy félszázad lefolyása alatt három angol inváziónak volt kitéve Franciaország. Következett aztán Calais elvesztése, Erzsébet fegyveres beavatkozása a hugonották javára és a larochelei expeditio, mindez hetven év alatt. Midőn Angliában megszűnt a királyi uralom, Franciaországot pedig egy olasz bibornok kormányozta, Cromwell és Mazarin rövid ideig megegyeztek a béke fenntartására nézve, de II. Károlynak XIV. Lajos iránt érzett minden szeretete sem akadályozhatta meg a két nemzet összetűzését, 1666-ban tényleg háborút viseltünk Franciaország ellen. A Stuártok ágának utolsó sarjától Angliára rákényszerített tétlenségnek, mihelyt II. Jakab megszökött, véget vetett a francziák irtószági inváziója, melyet azonnal a La Hogue mellett

vívott tengeri csata követett. Ettől csak egy tuczat esztendő választotta el Blenheimot, és Marlborough és Villars katonái között voltak ifjú emberek, kik mint veteránusok Fontenay mellett harczoltak. Most már csak hetven év volt hátra Waterlooig, és ez véres időszak volt, annyira sűrűn telve franczia és britt ütközetekkel, mint a százéves háború kora, melylyel ez áttekintésünket megkezdtük.

Az angol nyelv egész története idején, és a franczia beszéd hosszú evolúciójának folyamában, a langue d'oïl-tól kezdve, melyben Froissart a Crécy regéjét elmondta, a modern franczia nyelvig, melyen Victor Hugo a mont-saint-jeani küzdelem leírását adta, az az írói nemzedék, mely most már megöszült, az első, melynek nem volt alkalma szaporítani a korabeli franczia és angol mészárlás krónikásainak számát. Mindeme századok lefolyása alatt nem volt időszak a mostaniig, melyben a két nemzet harczviselt fiai nem mutogathatták franczia vagy angol aczélverte sebei nyomait, hogy ezzel az állandóvá lett viszály megújítására buzdítsák fiaikat. Ez a kor az első, melyben a két nemzet férfiai nem láttak gyászruhát asszonyaikon annak jeléül, hogy drága rokonok halálát kell megboszulni a legközelebbi összecsapásnál.

Szokássá lett a közönséges időszámítás egy századának befejezését fontos megállóhelynek tekinteni az emberiség történetében, ámbár oly mesterkélt időbeosztás az, hogy sokan nem tudják határozottan, mely évvel végződik a század és melyikkel kezdődik a reá következő. Akár 1899 utolsó napján bucsúzunk a tizenkilencedik századtól, akár pedig csak 1901-gyel kezdjük meg a huszadikat, szívünk mélyéből kívánjuk, hogy Anglia és Franciaország viszonya tekintetében

ez epochának se legyen egyéb jelentősége annál, hogy az évszám befejezését jelezze a béke példátlan hosszú időtartamának, mely remélni engedi, hogy a sértetlenül fentartott béke századik évfordulóját is meg fogjuk ülni. De előmozdítani ennek boldog beteljesedését nem áll író hatalmában, bármily őszinte is békeszerető buzgalma, mert az eseményeket, melyek a nemzeteket megosztják vagy egyesítik, váratlan véletlenek szabályozzák, melyek még az államférfiak számításait is kemény próbára teszik és tévútra vezetik a népek hazafias szenvedélyeit. Ebben a tekintetben az az egyetlen haszna van annak, ki szorgalmasan tanulmányozott két nagy országot, hogy lakóik közeli ismerete őt nemzeti életök és nemzetközi viszonyaik meszszebb látó észlelőjének helyzetébe hozza. Így tehát, emlékezve arra, hogy a könyvárusok üzletét védő istenség oltára szorosan azon kapuk mellett állt, melyek nyitva vagy csukva a háború közeli eshetőségét vagy a béke helyreállítását jelezték, a szerző útnak indított könyvét e szavakkal kísérik:

Vertumnum Janumque, liber, spectare videris.¹

¹ Horatius, Ep. 1. 20, I.

ELSŐ KÖNYV.

A FORRADALOM ÉS A JELENKORI

FRANCZIAORSZÁG.

ELSŐ FEJEZET.

A forradalom történelmi megítélése.

I.

A tizenkilenczedik század végén az emberi nem két családja kelt intézményeivel és politikai, valamint sociális kísérleteivel kiváló érdeket a tudós, az államférfi és a bölcseledő szempontjából. Nem csodálhatni, hogy parancsolólag magára vonja ezek figyelmét bámulatos expansiójával az angolszász faj; hisz látjuk, hogy az egész földgömbön elterjesztette nyelvét, elfogadtatva azt, valamint az anyaország alkotmányának változatait, különböző eredetű államokkal, melyek közül a legnagyobb és legkevertebb nem is hódol Anglia uralmának. De azon társadalmak mellett, melyek a brit birodalmat és az amerikai köztársaságot népesítik, van egy nemzete az ó-világnak, mely ép oly vonzó tanulmánytárgyul kínálkozik, noha sem Európában, sem a világtengereken túl nem terjeszkedett. Franciaország határai most sem tágabbak, mint a midőn az Egyesült-Államok még Britanniától függöttek. Népeisége alig növekedett, a mióta ausztráliai gyarmataink alakultak. Oly kivándorlói, kik azon megállapodott szándékkal keresnének fel távoli földeket, hogy ott letelepedjenek és franciaajkú lakosság törzsökét alkossák, kisebb számmal akadnak jelenleg, mint XV. Lajos korában. Mindamellett a continens ama területét lakó nép társadalmi oekonomiájával, kormányzási eszméivel, intéz-

ményei fejlődésével ép oly eleven és philosophiai érdeklődést kelthet, mint a Föld színén létező államoknak bármelyike.

Ha ugyanezt mondhatnók a jelenkori Európa más nemzeteiről is, Franciaország mint társadalmi és politikai tanulmánytárgy nem bírna különös fontossággal, mert úgyis kétségbevonhatatlan, hogy a nagyhatalmak között magas rangot foglal el. De minden más nemzet csak korlátolt vagy különleges érdeket kelt. Ausztria-Magyarország nyelvre és fajra nézve heterogén fajok gyűjteménye. Az egységessé vált Olaszország azon dicsőségből él, melyet már akkor szerzett, midőn neve csak földrajzi fogalom vala. Oroszország a földgömbnek egy negyede; európai szegélye egy tuczat — többnyire ázsiai — fajt igazgat egy külföldről behozott uralkodóház autokrátiája alatt.

Van azonban egy nemzet Európában, mely Angol és Franciaország mellett emlithető; mindazáltal Németország, mely velök együtt tündököl a civilizáció legelső sorában, a külvilág figyelmét nem oly mértékben vonja magára, mint Franciaország, az Egyesült-Királyság és a britt világbirodalom. Ezen rendellenesség oly különös, hogy rövid megfontolást érdemel. A németek, kik a francziákat először a csatatéren verték meg, új győzelmeket arattak a kereskedelmi elsőbségért való küzdelemben, és miután e versenyben szomszédjait felülmúlták, már Nagybritannia ipari felsőbbtségét fenyegetik. Mint tudományos és rendszeres emberek, a béke gyakorlati művészeit ugyanazon komoly szellemmel gyakorolják, a melylyel a harc művészetét tökéletesítették. Erélyes működésök nem is követ pusztán anyagi célokat. Tudomány és buvárkodás oly dolgok, melyekkel még önmagokért foglalkoznak Német-

országban, mely a kritikai bölcselkedésnek most is otthona. Másrészt mindkét félgömb népeire kihat az, hogy mikép fejlődik a sociális problema a német birodalomban, mely a világ socialista agitációjának legfőbb középpontja, míg a politikai mérleg másik serpenyőjét egy uralkodó nyomja le, kinek ernyedetlen ifjúi ereje az egész emberiség tekintetét császári birtokára fordította. De a császár nem az egyedüli német uralkodó, ki figyelmet parancsol. Alig van trónja a kereszténységnek, melyet nem német nemzetiségű uralkodó tölt be. A legtöbb európai uralkodó családnak (vegyük például Angol- és Oroszországot), jelleme egészen elnémetesedett. Néhol, mint a savójai házban, ez nem egészen úgy van, de az általános eredmény az, hogy a királyság intézménye iránti hűség minden művelt országban egy német eredetű személyiséggel szemben való loyaltást jelent. Még Bernadotte ágában is, mely a napoleoni legenda utolsó élő és működő maradéka azóta, hogy a gascognei ügyvéd fia Clary marseillei kereskedő leányát királynővé tette, a német házasságok megbontották a svéd uralkodóház francziaságát. Sőt mi több, ha maga Francziaország uralkodóul fogadná el a trónkövetelők egyikét, kik örökségi jogaikra támaszkodnak, választania kellene egy Orleáns között, kinek atyja félig német volt és ki maga is teuton fejedelmi lányt vett nőül és egy Bonaparte között, a kinek ereiben nem foly franczia vér, de a kinek két német nagyanyja volt.¹

¹ Bernadotte fia, ki atyját mint I. Oscar Svédország trónján követte, Eugène Beauharnais és egy bajor hercegnő lányát vette el. Fia, a mostani király, egy nassau hercegnő férje és a trónörökös egy badeni hercegnőé. A párisi gróf anyja Mecklenburg-Schwerinből származott és az orleansi herceg neje a

Abból, hogy a németek a fegyverek és a kereskedelem, a tudományosság és a sociologia terén annyira kitűnnek, ha nem is említjük, hogy Európa koronáinak monopoliума az övék, azt kellene következtetnünk, hogy hazájuk intézményei, e hon lakóinak élete és szokásai ép akkora igényt tarthatnak más művelt népek érdeklődésére, mint Franciaország politikai és sociális jellemvonásai. Nincsen itt helyén kimutatni, hogy tényleg máskép áll a dolog, s nem is kutatjuk, mik ezen anomália okai; de futólagos pillantást vethetünk a tétel igazságának egy szembetűnő jelére. Az angolok a teuton fajhoz tartoznak és Anglia és Németország között benső és sokszoros összeköttetések vannak; de valószínű, hogy London legműveltebb köreiben húsz ember közül, kik váratlanul felszólítva egy féltuczat modern francia író tudnának felsorolni, egyetlen egy sem ismeri három most élő német szerző nevét. Ha találunk is valakit, ki oly alaposan van értesülve, az bizonyára vagy elszigetelt specialista, vagy valamely versenyvizsgára készült fiatal ember, encyclopaedikus és ideig-óráig való tudással. Hogy Németország népének élete iránt miért viseltetnek más művelt álladalmak tagjai oly csekély spontán érdeklődéssel, ennek történelmi és actualis okait itt nem lehet felsorolni. A legfőbb ok talán az, hogy a németek nehezen elsajátítható nyelven beszélnek, melyet ők magok is szívesen cserbe hagynak más, folyékonyabb nyelvek kedvéért. A németek azon képessége, hogy elvetik azt, mi ott-

Habsburgházból való. Victor Bonaparte két nagyanyja: Jeromosnak, az egykori westphaliai királynak felesége, egy württembergi hercegnő és azon Victor Emanuelnek habsburgi neje, kinek anyja szintén a habsburgi házhoz tartozott.

honi, mintegy figyelmezteti a világot, hogy csakis kivitelők tárgyai érdemelnek figyelmet. A német bevándorlók özöne, kik nemzetiségökről lemondva, angol anyanyelvű földön, angol-szász intézmények közepette, állandón letelepednek, kerülve saját gyarmataikat, ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy Németország még saját szülöttei szívében sem képes tartós érdeket gerjesztetni.

Nem szándékom a francia és német jellem összehasonlítását megkísérteni. E helyen csakis Franciaországgal van dolgunk és nem szükséges bizonyítani, hogy a francia nemzetben megvan az a tulajdonság, mely a németekből hiányzik. Valamennyi más művelt nemzet figyelemmel kíséri Franciaországot és lakosainak küzdelmeit. Viszonylagos világfontossága talán kisebb mint régente; mindazáltal a közlekedési eszközök tökéletesedésével, melyek versenytársai fejlődését is előmozdították, Franciaország nagyobb számú meghonosodni kívánó idegenek érdeklődésének tárgyává lett, mint nemzeti létének bármely előbbi korszakában. Kétségtelen, hogy ez érdeklődés legnagyobb részben felületes. Mégis az illető faj felsőbbségének jele, hogy idegenek világszerte, nem mulékony divatot követve, hanem állhatatos buzgalommal tanulmányozzák ama faj életének és szokásainak leírásait a regényekben és színművekben. Igaz ugyan, hogy e képzelemszülte művek legtöbbje téves benyomásokat kelt a francia családi élet etikáját nézve; igaz az is, hogy a témérdek számú idegen között, kik Franciaországban, melynek kellemességei vonzzák őket, tartózkodnak vagy utaznak, kevés külföldi ismeri csak némileg is a francia nemzet valódi alkatelemeit. De mégis e nemzet parancsolóan felhívja a figyelmet nemcsak életé-

nek felszínén mutatkozó viszonyait nézve, hanem mint oly nép is, mely a kormányzás művészetében kísérleteket téve, nagyobb mozgalmat, több emberélet és vagyon feláldozásával járó idézett elő, mint együttvéve az emberi nem összes többi modern álladalmi, a hol efféle problémákkal megpróbálkoztak. Franciaországot, mint a forradalom hazáját, kell tekintenünk, midőn az általa elfoglalt positiót vizsgáljuk.

II.

A tizenkilencedik század első háromnegyed része alatt a nagy forradalom hagyománya oly szent volt Franciaországban, hogy a francziák a gondosan ápolt nemzeti büszkeség ellenére hajlandóknak látszottak azt a magas állást, melyet az emberiség soraiban mint nemzet elfoglalnak, nem annyira fajuk csodás geniusának, mint azon politikai rázkódásoknak tulajdonítani, melyek következtében a régi monarchia a maga intézményeivel együtt elenyészett. Az egymást követő későbbi régime-eket egyenkint mint a forradalom phásisait volt szokás védelmezni. Ekkép lőn Napoleonból a forradalom katonája; a császárság így vált a forradalom apotheosisává. A restaurátio a maga chartájával az az alkotmányos monarchia volt, melyet a nemzetgyűlés létesített volna, ha közbe nem jő a király szökése Varennesbe és az európai coalitio. Az is a forradalom ellenségeinek kezeibe került, ennél fogva a júliusi monarchia lépett helyére Égalité Fülöp fia alatt, kit a népnek Lafayette mutatott be, az 1789-ki, most újra kibontott tricolore feltalálója.¹ Az 1848-ki köztársaság,

¹ Lafayette nem volt állandó híve a tricolorenak. Midőn 1815. márcziusban híre járt, hogy Napoléon megmenekült

melynek Lamartine volt átmeneti hőse, a convent költői dicsőítésének köszönhetette csekély szilárdságú alapját. A második császárságot, mely amaszt eltemette, mint a forradalom elvének érvényre jutását tűntették fel; és midőn a század utolsó alkotmányát kellett elkészíteni, a nemzet kiküldöttei, kik haboztak annak formájára nézve, diadalmas szótöbbséggel meggyeztek abban, hogy hozzájárulnak 1789 tanához.

A forradalom nagy könyvéhez fordultak vissza minden Franciaországban keletkezett kormányforma barátjai és ellenségei egyaránt, ép úgy mint a mi országunkban a versengő vallásfelekezetek a szentírást idézték tekintély gyanánt:

Hic liber est in quo quaerit sua dogmata quisque
Invenit et pariter dogmata quisque sua.

Az angol történelemben nem fordul elő a francia forradalomhoz hasonlítható korszak. Voltak nagy fontosságú idők, teszem a reformáció, Erzsébet kora, a nagy lázadás, végre az 1688-iki forradalom; de nem találunk oly sarkalatos periodust, melyre az emberek a modern állam minden jelenségét vonatkoztatták volna. A francia forradalomnak talán legnevezetesebb vonása az volt, hogy történelmi fontosságának közvetlen benyomását idézte elő. A politikai rázkódás benyomásának hatása rendes körülmények közt gyors lefolyású. A kit házának omladéka földhöz sujtott, vagy a kit hirtelen szélroham felkapott, talán ugyanazt érzi, a mit az egész continenst elpusztító szélvész áldozata; de csakhamar összeszedi magát és fel-

Elbáról, Lafayette Lagrangeból útra kelt, szolgálatait XVIII. Lajosnak felajánlani és a Tuileries-palotában megjelenvén fehér kokárdát hordott kalapján. *Mémoires de Lafayette*, V. 5.

ismeri, hogy bármekorra az ő saját felindulása, csak locális zavar történt. Ellenben a forradalom szemtanúi és utódaik, legalább két nemzedéken át másféle tapasztalatot szereztek. Taine maga, kinek ítéleteivel majd számot kell vetnünk, olyanok közt növekedvén fel, kik ama korszakból életben maradtak, mondhatta, hogy arról úgy irhatott, mintha Firenze vagy Athén forradalmait választotta volna tárgyául;¹ és ez nem volt egészen az ő saját tárgyilagosságának köszönhető. A francia forradalom azok szemében is, kik kedvök ellenére benne nőttek fel, oly korlátnak tűnt fel, mely a modern időt a multtól elválasztja. Barante, Lajos Fülöp nagykövete, ki egész életében feljegyeztette benyomásait, felemlíti, hogy a directorium alatt, csak kilencz évvel a Bastille lerombolása után, midőn ő mint mindenre figyelő ifjú az École polytechnique-be lépett, úgy beszéltek az emberek az ancien régime-ről, mintha a hajdankorba vagy valamely távoli országba tartozott volna.²

Mi, a huszadik század küszöbén állva, a francia forradalmat megelőző korszakra úgy tekintünk vissza, mint távoli multba tartozóra. Azonban a mi nemzedékünk sem áll még messze attól. Egy párisi nőnek, ki Faure elnöksége idejében kevéssel a természet által kiszabott véghatáridő előtt halt meg, házassági tanui Robespierre és Danton kortársai voltak, kik akkor születtek, mikor a Bonaparték anyja még piczi gyermek volt.³ Corday Saroltánál négy évvel volt idősebb Duc de la Trémoillenak atyja, ki Victoria

¹ *La Révolution*, Vol. I. Előszó. (Fordítása vállalatunkban.)

² *Souvenirs du Baron du Barante* Vol. I.

³ Az 1896-ban meggyilkolt Baronne de Valley esküvője St. Germain l'Auxerrois-ban a júliusi királyság legelső napjaiban

királynő idejében született. Egy sarthe-megyei öreg pap még mai nap misézik a község templomában, melynek előbbi lelkészét 1785-ben iktatták be,¹ mikor a papság még Franciaország földjének egy ötödét birta és némely főpapok félig souverain egyházfejedelmek voltak. Némely földinknek életkora még élénkebben mutatja, hogy mily közel állunk a nagy korszakhoz. Gladstonenak utolsó kabinetjében voltak collégái, kiket nagyobb korkülönbség választott el tőle, mint a milyen közte és a convent St. Justje között volt, kit Thermidor hava vitt a vérpadra; és a magaskorú államférfi az alsóházban egy öregebb veteranust hagyott, ki még akkor tanult olvasni, midőn Franciaországban a forradalmi kalendárium szerint számították az időt.²

Azonnal meg fogjuk fontolni az okokat, melyek a forradalom után életben maradtakat arra birták, hogy azt igen imponáló korszaknak tekintsék, mely már maga is hősi magaslatra emelte szülötteit. Ez a felfogás hagyománykép szállt apáról fiúra; átöröklődött a visszavert fény. Innen eredt a mi nemzedékünkől még ismert öreg embereknek — mint p. Jules

ment végbe, és házasságlevele, mely személyazonosságát mutatta, kitüntette azt is, hogy tanui Danton és Robespierre kortásai valának, kik mindketten 1759-ben születtek. Letitia Ramolino, Napoléon anyja, 1750-ben született és Charlotte Corday 1768-ban.

¹ Paris abbé, a ki Vallon-sur-Gés lelkésze lett, Le Mans egyházmegyében, mint közvetlen utódja François Pineau abbénak, kinek beiktatása 1785-ben történt.

² Mr. Gladstone 1809-ben született, negyven évvel St. Just után, ki ép oly idős volt mint Napoléon. Néhány tekintély szerint St. Just két évvel idősebb volt, de a forradalom idejében megjelent könyvek és nyomtatványok az 1769-ik évszámot adják. M. Villiers 1802-ben született és négy éves volt, midőn a forradalmi naptárt eltörölték.

Simonnak — azon hite, hogy a francia forradalom az összes, ó- és újkori történelem legnagyobb szerű eseménye volt. A tiszteletre méltó philosophus, kit a harmadik köztársaság idejében reactionárius számba vettek, noha republikánus volt akkor, a midőn e hitvallás jogfosztottá tette az embert, a második császárságot ellenezte, mivel az a forradalomról való nézeteivel ellentétben állott. Akadtak azonban a császári régime támogatói közt is a forradalomnak ép oly ékesszóló magasztalói, mint az 1848-ki republikánusok. Ilyen volt Sainte-Beuve, kinek születése a forradalomhoz tíz évvel közelebb esett mint Jules Simonné; a második császársághoz való ragaszkodása nem riasztotta vissza St.-Beuvet e sorok írásától: „Ha bámulni akarod a francia forradalmat, tanulmányozd. Miként a Sinai-hegy törvénye, mennydörgés és villám között érkezett hozzánk. Fox sikra szállt érte, mert az idegen ép annyira szerette mint mi; Göthe áldotta; Schiller védelmezte; Byron ünnepelte — mindez akkor történt, mikor csak tizenöt év mult el kezdete óta. Száz év mulva üdvözölni fogjak még a szamojedek országában is.“¹

Ez a távoli vidék Szibéria és Európa határán van; és Sainte Beuve rhapsodiája a francia-orosz szövetség még idő előtt beteljesedett jóslataként hangzik, midőn a czár sarkkörü alattvalói kétségtelenül tapssal fogadták, hogy urok meghajolt a Marseillaise előtt és barátja lett a köztársaságnak. De a jóslás könnyebb tudomány, mint a história, és a nagy kritikus lelkesedésében azt a nagy általánosságú állítást koczkaztatta, hogy az idegen ép úgy szerette a forradalmat, mint a

¹ *Nouvelle Correspondance.*

francziák. Ha ez észrevételét a három költő nevének idézéséhez függesztette volna, nem lehetne azt annyira megtámadni, mert minden nép fiai közt a költői tehetség fordított arányban van az illetőnek törvény és rend iránt való elvont szeretetével. De hogy az általános tétel egy idegen, bármennyire rokonérző államférfi nevével hozatott kapcsolatba, az tévesztés volt, mert a francia forradalom megkülönböztető vonását és — tényleg — túlságainak részben való igazolását is az idegenek beavatkozásában kell keresnünk. Így midőn Fox az ő francia bámulói által kedvteléssel emlegetett alkalmakkor fel-felszólalt, Sheridanon kívül alig akadt, a ki helyeselte. Sainte Beuve tehetsége késő őszi érettségét érte el, midőn ötven év mult el a forradalom óta, és szélesebb körű tiszteletet vívott ki, mint a milyenben előzően része volt. A restauráció a visszaszerzés korszaka volt és természeténél fogva nem sok rokonszenvet szerezhetett Franciaországnak; de midőn a júliusi királyság az 1688-ik év hamis látszatával köszöntött be, a liberálisok világ-szerte versenyre keltek a forradalom fiaival, Franciaország palingenesise nagyszerűségének elismerésében.

Ebben az időben írta Macaulay híres essayjét Barère-ről és a convent e megvetendő tagjának neki esett jól megérdemelt invectivával, de oly hevesseggel, mely nem volt méltó a finom és nemes styl mesterének tollához.¹ Azonban a düh tajtékzó áradata közepette a whigek nagy apostola egyszerre higgadtta és bírói ítéletűvé lett, midőn a király trónvesztését és halálát kezdi tárgyalni. Kedvteléssel helyesli a

¹ „Macaulay a la main rude ; quand il frappe, il assomme“. (Taine, *Littérature Anglaise*, liv. 5. c. III.) Ez az ítélkezés a

conventnek a királyi méltóságot eltörlő szavazását, és midőn a királygyilkossághoz érkezik, korholja ugyan szelíden a girondisták félénkségét és ingadozását, kik azt megszavazták, de mentségül felhívja a figyelmet vezéröknek, Vergniaudnak annyira helyén levő megindulására és megtört hangjára, melylyel az ítéletet kihirdette. Csak *egy* ingerli dühre ez utálatos jelenetben, hogy Barère „hazug“ idézettel élt, Macaulay előtt ismeretlen ókori szerzőre hivatkozva. Már most, melőzve az egyes girondisták és jacobinusok jelleméről mondott ítéleteket, a mentegető állásfoglalás forradalmi emberek mellett, kik beérték a király kivégzésével, és a kárhoztatás kevésbbé mérsékelt reformbarátokkal szemben, kik kartársaikat is vérpadra küldték, teljesen összefér a whiggismussal. Az egyház birtokának elkobzása, királyok kivégzése vagy elkergetése hasznothajtó események voltak, melyek Angliában a gazdagságot és uralmat egy liberális oligarchia kezébe adták; de hogy mérsékelt forradalmárookra egyéni megkülönböztetés nélkül forradalmi büntetéseket szabtak, az nem volt észszerű. Nem vérezett-e Hampden a csatatéren és Sidney a vérpadon, és

Macaulay által Southey ellen használt barátságtalan jelzőkre vonatkozik. Taine, midőn nagyon magasztalóan bírálja Macaulay kiváló képességeit, heveskedését a szónoki szenvedélynek tulajdonítja, mely a „la fureur de l'invective, l'excès de rancune“-t ébresztette volna. A Barère-ről írt essayt nem említi Taine, ki mindazáltal feltünteti az ellentétet Guizotnak Anglia tizenhetedik századbéli történetével szemben elfoglalt, szenvedélytől ment álláspontja és Macaulayé között, ki a tárgyalt időszak minden napját egykorú pártember módjára újra átélte. De Macaulay nem szabadult meg szenvedélyességétől akkor sem, ha más ország ügyeivel foglalkozott. Barère ép oly heves haragra lobbantotta, mint akár Laud érsek vagy Mr. Montgomery.

e másokért történt önfeláldozások nem elegendők-e annak igazolására, hogy a szerencsés tanítványok nemzedékről nemzedékre élvezhessék a hatalmat és a tisztségeket?

A whigek nagy szolgálatokat tettek az angol nemzetnek és busásan megjutalmazták őket értök, de a francia forradalom sokkal gyorsabb mozgalom volt, semhogy ők, kik karosszékeik mélyéből szemlélték, megérthették volna. Az a gondolat, hogy az árnyékát lehetett volna vetni XVI. Lajos kivégzése után, ép oly chimaera volt, mint mindazok az eszmék, melyek a hanyatthomlok rohanó francia forradalom és Anglia lassan egymásután következő politikai rázkódásai és újjáalakulásai közt keresett hamis és erőltetett analógiákon alapultak. Később szemügyre fogjuk venni azon bajok egyikét-másikát, melyek Franciaországra annak következtében háramoltak, hogy bizonyos történelmi események között e két országban felszínes hasonlóság mutatkozott. Egy ilyen a Macaulay képzeletét is foglalkoztatta, midőn 1844-ben essayjét írta: a helyzet hasonló volta azon két esetben, midőn Lajos Fülöp a X. Károly trónján ült és midőn III. Vilmos a lemondott II. Jakab koronáját viselte. Úgy látszik, Macaulay azt hitte, hogy Franciaország a rémuralom vad tévelygései és a consulság meg császárság interludumai ellenére, sértetlenül hajózott a korlátolt monarchia kikötőjébe és soha sem fog többé a forradalom viharos tengerén kalandozni.¹ A júliusi királyság sok tekintetben bámulatra méltó régime volt; de nagy hibájául

¹ Tizenkét évvel előbb (1832.) ugyanazon gondolat dominál Mirabeauról írt essayjében, a hol a francia forradalmat mint „az emberiség nagy áldását” írja le kevéssel az Orléans-ok uralmának alapítása után.

róható fel, hogy semmikép sem egyezett meg a francia nép véralkatával. Így mialatt Macaulay kedvveléssel védelmezte a nagy forradalom ama részleteit, melyek a britt alkotmány fejlődésének mozzanataira emlékeztették, hazai dicsőítői azon korszaknak, mely a whig essayíró képzeletére hatott, aláásták a korlátolt monarchiának előtte oly kedves épületét.

Épen akkor ment végbe egy esemény, mely végzet-szerűen súlyos befolyással volt a forradalom és a jelenkori Franciaország közti vonatkozásokra. 1843-ban Lamartine, ki már tíz év óta foglalt helyet a kamarában, a radikális ellenzékhez csatlakozott. Nem nevedett volt, mint Macaulay, oly iskolában, hol a forradalmat és királygyilkosságot mentegetik. Minthogy 1790-ben született, nem tartozott azok közé, kik már gyermekkorukban magukba szívták a forradalmi kor elveit. Ösztönénél és nevelésénél fogva aristokrata lévén, hírét-nevét mint a trón és oltár bárdja szerzte, költői mezbe öltöztetve a reactionárius eszméket, melyek a restaurációbeli monarchiára nézve végzeteseknek bizonyultak. Az utóbbinak halomra dőlte után Keleten utazott, honnan visionarius eszmék tömegét hozta magával, mely végtére érzelgő forradalmárrá változtatta. Midőn kétszer oly idős volt, mint a mily kort ért halála órájában némely új, a convent tagjai közül választott hőse, azt kezdte hirdetni, hogy a francia forradalom nem volt egyéb, mint a kereszténység eszméjének a politikára alkalmazott kinyilatkoztatása.¹ Megtérésének irodalmi gyümölcsét közzétette 1847-ben és az irodalomtörténetben nincs könyv, mely oly félelmetes, oly messzeható és oly közvetlen követ-

¹ „La France parlementaire.“ Vol. III. (*Écrits et discours politiques de Lamartine* 1843.)

kezményeket vont volna maga után, mint a *Histoire des Girondins*. A közhangulat kétségtelenül elő volt készítve a forradalomra. Guizot kormánya nem volt népszerű; kiterjedtebb választójogot követeltek, és a nép, melyet a felsőbb és politikai osztályok ellen még inkább felingerelt a parlamenti botrányok leleplezése és az, hogy de Praslin herczegnőt saját férje meggyilkolta, velőig áthatva a forradalom tragikus fejetlenségének a költő által regényesen eszményített rajzától, véget vetett a korlátolt monarchiának.

Nem volt még pillanat, melyben a francia forradalmat oly általánosan üdvözltek, mint 1848-ban, és a Bastille elfoglalása óta nem született francia, kit oly tökéletesen istenítettek volna, mint Lamartinet ideig-óráig tartó rövid népszerűsége alatt. A nemzet azon egyedüli eleme, mely még ellensége volt a forradalomnak, most csatlakozott a mozgalomhoz a szentély mystikus költőjének vezérlete alatt, és a papság megáldotta a szabadságfákat, melyek ültetésével ünnepték az új korszakot. De hiába utasította vissza Lamartine a vörös zászlót, melyet a csöcselék ádáz és ironikus logikával rá akart tukmálni az ő lantjától származott második köztársaság kormányára. Ékesszólása csak rövid ideig tudott uralkodni a rendbontáson, melyet tulajdonkép ő hozott volt létre. Még véget nem ért az esztendő és Franciaország népe arra használta új választójogát, hogy a főhatalomra Bonaparte Lajost hívja meg, egyszerűen azért, mert ez a forradalom katonájának viselte nevét, ki a köztársasági fejetlenséget renddé változtatta át. Elhanyagolás lett a köztársaság főalkotójának sorsa, jóval a második császárság megalakulása előtt, és hanyatló korának pathetikus viszontagságai intőjelül szolgálhatnak

a költőknek, hogy nem jó leszállniok felhőkbe nyúló magaslataikról, hogy játszhassanak a jelenkori történelem és politika prózájával.

Nem Lamartine kezdeményezte a forradalmi legenda felélesztését e század közepe táján. Bizonyos alakban kedvelték azt a kor összes mérsékelt szereplői, így Sainte Beuve, kinek szavait idéztük, és a ki nevette a Jocelyn-féle profilt, melylyel ezen romantikus hős megalkotója a convent valamennyi szónokát felruházta. A kevésbbé józan nézetű férfiak közül Louis Blanc és Michelet a *Girondins* megjelenése előtt adták ki a forradalomról írt történeteiket, melyek nyersebb hangon dicsőítették annak túlzásait és arra voltak számítva hogy a jacobinusok fanatizmusát éleszsзék. Másnemű volt az a közönség, melyhez Lamartine fordult. A forradalmi eszmét a költészet zenéjébe ültetve át, az emberi szív oly húrját érintette, melyet a középosztályból kikerült kormány elhanyagolt; ekkép a forradalomnak megnyerte azokat, kik félelemmel nézték azt, míg ő epossá nem változtatta. Most már elvesztette varázsát virágos bősége, mely oly kevésbé hasonlít a tizen-nyoleczadik század nagy mesterei, sőt néhány saját kortársának egyszerű stíljéhez. De a kiknek már nincs is illúziójuk a convent hőseiről, a kik egyet-értének Lally Tolendal azon mondásával, hogy a girondisták élete és halála egyaránt vészes volt hazájukra nézve, még azokra is ráragadhat a költő megindultsága, ha olvassák, a mi regényest írt Guadetről, ki a királyi párral a Tuileries-palotában titkon találkozva, a királyi anya kezében tartott gyertya fényénél megcsókolta az alvó dauphint, vagy ha olvassák Vergniaud jellemzését, az ifjúét, ki egy kézmozdulatával döntötte le a király trónusát.

Az 1848-iki forradalom sajátossága, mely által a nagy forradalamtól különbözött, abban állt, hogy az állami főhatalmat a demokrátiának juttatta, melynek a tizennyolczadik század utolsó évtizede viharos eseményeiben tevékeny része volt ugyan egész Franciaországszerte, de semmi köze a központi kormány igazgatásához. Az 1792-iki convent tagjai között nem találjuk a nép fiait; a girondisták és a hegypárt között vívott csaták hősei, kiket Lamartine dicsőít, a középosztályhoz tartoztak, melynek uralmát épen az ő segítségével döntötte le az 1848-iki forradalom. Ugyanez év júniusi napjai ismét különböztek Franciaország minden előző forradalmi mozgalmától, mivel akkor, a köztársaság fennállása ötödik hónapjában, nem a kormányforma megváltoztatása volt a felkelők célja, hanem a társadalmi rend átalakítása. Ez a veszély hatott riasztólag Franciaországnak új választójogot nyert népességére; azért emelkedhetett ki a barriádokból először Louis Bonaparte elnöksége, azután — ennek természetes következményekép — a második császárság.

Tocqueville nevét, mivel ellenfele volt Guizot kormányának és mert mint az új demokratiai rend éleseszü magasztalója, már nagy hírben állt, igaz ok nélkül hozták kapcsolatba az 1848-iki demokrata forradalommal. De az események közeli tanuja volt mint a nemzetgyűlés tagja és — rövid ideig — mint külügyminister a császári herczeg-elnök alatt. Nem képzelhető nagyobb ellentét, mint Lamartine rhapsodikus pontatlansága és Tocqueville higgadt ítélete között, ki 1859-ben, midőn oly politikai bölcséleti művek hátrahagyásával, melyeknél becsesebbeket a század közepe táján senki sem teremtett, elhalá-

lozott, még nem érte el azt az életkort, melyben a költő ifjúi természetű phantasiáival egész Európát bonyodalmakba sodorta. Mindkettejük közpályájának véget vetett a reactio, mely az 1848-iki túlkapásokat követte. Tocqueville már mint Louis Bonaparte ministere előre látta, hogy az általános szavazási jog első marandó eredményéül biztosan várható az önkényes monarchikus kormány. A közvélemény irányzata az volt, hogy a végrehajtó hatalom lehető legtágabb működési kört nyerjen a közjólétet fenyegető veszélyek elnyomására; és az erős végrehajtó hatalom, a közpon-tosító rendszerrel combinálva, melyet az első Bonaparte hozott létre, csupán Napoléon-féle dictatorságra vezethetett oly ember kezében, ki a császári név viselője volt. Louis Napoléonnak gondja volt arra, hogy az 1848-iki felkelőkön aratott diadalát ne tekinthessék a forradalmon kivivott győzelmének. Mialatt az új köz-társaságot ostromolta és annak jelképeit lerontotta, állhatatosan hirdette, hogy a forradalom elvét képviseli. Midőn az államcsiny és a császárság proclamálása időközében, 1852-ben, a francziák lelkesülten éltették körútján, elfogadta a Vive l'Empereur kiáltásokat, azért — úgy mondá —, mert nagybátyja, bár a forradalmi szellem túlkapásait fékezte, főszközlője volt annak, hogy a forradalom jótékony hatása érvényesülhetett.¹ Ez a legenda fentartatott uralkodóháza drámájának végjelenetéig, midőn a metzi császári főhadiszállásból tudtul adta III. Napoléon, hogy „az épen most Franciaország ellenségei ellen kibontott dicsőséges lobogó ugyan az, mely egész Európán végig hordozta a nagy forradalom civilisáló eszméit“.²

¹ Discours de Lyon, 19. Sept 1892.

² Proclamation du 28 Juillet 1870.

Azzal, hogy a népszavazás első eredménye a császárság helyreállítása volt, nagy csalódás érte az elmélet embereit, a kik a népsouverainitást a forradalom kifeolyásának és a forradalmat a szabadság forrásának tekintették. Innen kezdve a bölcselkedőknél az az irányzat mutatkozott, hogy inkább a polgári és egyéni szabadságot védjék meg, mint a politikait és küzdelemre keltek a népsouverainitás elve ellen, mint a mely a demokrácia despotismusát szülte. A második császárság alatt a szabadelvű iskola elvont fejtegetései nem sokat lendítettek az ellenzék azon törekvésén, hogy kormányra jusson, és nem változtathatták meg a forradalom hagyományát.¹ Másfelől Tocqueville művei az ancien régimerről és a forradalomról bizonyos befolyással voltak azon eszme felkeltésére, hogy a művelődés normális evolúciója orvosolhatta volna a régi monarchia bajait, a tizennyolczadik század utolsó idejének erőszakossága nélkül is. De az a munka, melynek az volt a rendeltetése, hogy a francia forradalom általános megítélésének módjára bármely előbbi bölcselmi tanulmánynál vagy politikai viszontagságnál hatásosabban gyakorolja befolyását, csak akkor jelenhetett meg, midőn a második császárság is már arra az útra tért, a melyre előtte minden más doctrinaire, szabadelvű vagy demokrata kormányforma eljutott, melynek jogosultságát Franciaországban az 1789-ben megállapított elvekre való hivatkozással igazolták.

¹ Pl. Jules Simon művei, ki tanára és Prevost Paradoléli ki barátja volt Tainenek az École normaleban.

III.

1854-ben Taine, belefáradva bölcselmi kutatásaiba, melyek már megszerezték neki az eredeti gondolkodó hírét, Roux és Buchez a forradalmi korra nézve tekintélynek elismert műve, a *Histoire Parlementaire* olvasásával igyekezett szórakozni. Feltűnt neki ama nagyhirű időszak leghiresebb embereinek intellectuális közepszerűsége és elhatározta, hogy kutatni fogja ez érdekes tünemény okait. Így kezdett hozzá élete főmunkájához, a korunkbeli Franciaország eredeteinek vizsgálásához. Habár e mű conceptiója a második császárság első időszakára esik, (oly pillanatra, midőn annak önkényes zaklatásai miatt a szerzőnek is szenvednie kellett,) kevés jelét találjuk a régime ellen érzett különös idegenkedésnek. Tainenek oly nagy képessége volt arra, hogy magát a környezet körülményeitől felszabadítsa, hogy a saját hazájában történt jelenkori eseményeket a független elemzés azon erejével bírta tárgyalni, mely mélytudományú, *Livius*ról írt essay-jében vagy *angol irodalomtörténetében* nyilvánul.

Az *Origines de la France contemporaine* első kötete az első inspiratio után, mely a szerzőt a forradalom genesisének és természetének vizsgálására indította, husz évvel jelent meg és még egy negyedszázaddal előbb szállta meg lelkét az a gondolat, hogy az ilyféle kutatás szükséges. Mikor nagykorú lett Taine, 1849-ben, az általános szavazási jog új rendszerénél fogva választóképességgel bírt és ennél fogva nemcsak egyének, hanem elméletek mellett is foglalhatott állást. De minthogy ő sem royalista, sem köztársasági, demokrata, conservatív, socialista vagy bonapartista nem

volt, csak irigyelte politikai meggyőződésekkal felruházott szomszédjait és kezdett tépelődni, hogy min alapult az ő hitök. A Poroszország ellen vívott háború, a commune és az 1871-iki béke kemény feltételei elszomorították őt, mielőtt nagy művének első lapjai megjelenhettek. A régi monarchia idejebeli társaság egyéneinek körülményes elemzése és osztályozása az ennek alapján levont szigorú következtetésekkel együtt már arra mutatott, hogy a forradalom értékéről való nézete nem lesz összhangban az elfogadott hagyománnyal.

Azt beszélik, hogy Thiers, ki élete végső napjaiban hallott valamit a készülő műről, felkiáltott: „Vigyázzon, ne bántsa az én forradalmamat“. Az ő forradalmáról beszélve, e kitétellel az öreg államférfi nem a történelemre célzott, melyet ő írt a beállt változásokról, és a melylyel még mint ifjú előkelő helyet vívott ki a restauráció ragyogó irodalmi csoportjában. Annak a meggyőződésnek adott kifejezést, melyet az ő elhunyt idejéig a legitimitás fanatikusai kivételével a legtöbb francia kegyelettel ápolt, hogy a forradalom szent kinyilatkoztatás volt, melyet különfélekép magyarázhatni, de soha profán módon megtámadni nem lehet. Taine mindazáltal szentségtörő kézzel nyúlt hozzá. Követte Sainte-Beuve tanácsát és neki látott a tanulmányozásnak, mint soha senki azelőtt, de oly eredményre jutott, melynek ellenkezőjét jósolta az öregebb kritikus. Utolsó műve a kutatás és szorgalom legnagyobbyszerű emlékeinek egyike marad azok között is, melyeket Franciaországban emeltek, hol az irodalmi munkásság kimeríthetetlen. Sajátos vonása e műnek, hogy a francia forradalomra azt a kritikai szellemet alkalmazza, mely a tizennyolczadik

században a nagy forradalmi átalakulás előidézésének egyik tényezője volt. Az *esprit critique*, mely az ancien régime lerombolásánál segítségül szolgált, megmaradt Franciaországban és hozzájárult ahhoz, hogy a kormány meg nem szilárdulhatott, egyszersmind aláásta a hitet és élesztgette a pessimismust; de soha azelőtt még nem fordították azt saját főműve ellen.

Azt a kedvezőtlen ítéletet mondták Taine művéről, hogy a bonczolóterem pontos kutatója lencséjén át nem képes megismerni a nagy szervezeteket és azok mozgásait, melyeknek csak mikroszkopikus részleteit veszi észre. Azt is felhányták neki, hogy az ancien régime túlkapásainak rajzában alkalmat talált ugyan a viaszgyertyák pazarlását Versaillesben szóvá tenni, de hallgatott a nagy szerepről, melyet Franciaország a régi monarchia királyai alatt Európában játszott; hogy a forradalmi fejtelenséget feltárva, részletezte a falvak felgyújtóinak gazságait, de Mirabeau imponáló alakját fel sem említi könyvének lapjain; hogy nyomatékosan kiemelte Napoléon magánéletének hibáit, leírván, hogy a császár mikép rugott ki egy senatort és fojtogatott egy maréchalt a tanácssteremben, de egy szóval sem fejtegette, hogyan vivott ki az austerlitzi vagy jenai győzelem. Mindez igaz lehet, de Taine nem úgy fogta fel a dolgot, hogy hivatása a jól ismerteket ismételni. Azt mondotta művéről, hogy mielőtt hozzáfogott, hajlandó volt úgy gondolkozni, mint a francziák közül a legtöbben, csak-hogy nézetei többé-kevésbé határozatlan benyomások voltak és nem meggyőződések; míg későbbi iconoclasmusa az okiratok lelkiismeretes és kimerítő tanulmányozásán alapult. A forradalom az ő fel fogása szerint nem volt más, mint a moráltudomány

első alkalmazása az emberi ügyekre, melyek Franciaországban XVI. Lajos uralma alatt siralmas állapotban voltak és gyakorlatibb orvoslást kívántak, mint a milyen Rousseau emésztetlen bölcselkedése volt a maga rossz módszerével, hamis és elhamarkodott megoldásaival. Innen eredt az 1789-iki katastropha és annak következménye, a tökéletlen újjászervezés, mely a consulság és a császárság műve. Kihatott ez az egész századra és oka volt — Taine ítélete szerint — a politikai bajoknak, melyek Franciaországot sújtották és megakadályozták azt a magas polcz elfoglalásában, hová népének geniusza emelkedhetett volna.¹

A Napoléon-féle központosítás gépezetének munkálkodása kapcsolatban az Angliából importált parlamenti intézményekkel, oly nép közepette, melynek politikai eszméi az összezavarodás azon korszakában képződtek, a midőn az ancien régime elenyészett, — íme, ez lesz a jelen mű egyik kiváló tárgya. Sem Taine módszerét, sem következményeit nem fogom követni; de oly író, ki Franciaország tizenkilencedik századvégi kormányzati problémáival igyekszik foglalkozni, nem lehet közömbös a philosophus iránt, ki mindenkinél erősebben módosította a francia forradalom megítélését. Taine befolyása sajátos természetű volt. A forradalmat és az abból eredő jelenségeket, melyeket ő kritikailag fejtegetett, siettetett a tizennyolczadik század bölcselkedőinek kritikai szelleme. De ez írók műveit ahhoz képest, hogy e korban kicsiny volt a tanult emberek száma és nagy a könyveknek ára, nagyon széles körben olvasták. A kisebbszerű, de

¹ Lettre à M. Havet du 24 Mars 1878.

demokratikusabb 1848-diki forradalomra, mint láttuk Lamartine *Girondins*-jének megjelenése volt befolyással, mely mű bámulatos kelendőséggel bírt, a mennyiben egyik kiadását a másik után nagyobb mohósággal olvasták, mint a minővel valaha regényt fogadtak, habár épen akkor volt az a szerencsés kor, a midőn a regényírók elbeszéléseit érdekeseeknek találták.

Taine nagy művének nem volt akkora szerencséje. Minden könyvtár polczán megtalálható; de lehetséges, hogy húsz év eltelte után nem akad több mint két vagy háromezer francia ki elejétől végig elolvasta a hat kötetet. Mert a szerzőt kutatásának természete kényszerítette, hogy mellőzze az irány báját, mely korábbi műveiben a legrenyhébb olvasókat is észrevétlenül csábította a philosophia némely mély problémájának tanulmányozására. Majdnem minden más munkáját egy fa árnyában, valamely verőfényes napon oly kényelmesen olvashatjuk, mint Voltaire vagy Diderot egy kötetét, vagy pedig — ha romantikus hajlamú valaki — mint Lamartine legendaszerű történetét. és kevesebb szellemi fáradsággal, mint valamely modern lélektani vagy naturalista regényt. De az *Origines de la France contemporaine* oly tudományos könyv, melyet figyelemmel kell átolvasni, a melyet csak a komoly tanulmány fordíthat rá. Azonban nincs modern mű, mely oly gazdagon jutalmazná a kutatót, ki megtalálja benne a korszak eseményeinek feljegyzését egykorú krónikák és elfelejtett levéltárak nyomán,¹ leírását a falvak, mezővárosok és

¹ Taine bírálói gáncsolták, hogy obscurus egykorú tekintélyekre hivatkozott, kiknek tanúsága kétes értékű, de a mint egyszer, a történelem tanulmányozásának legjobb módszeréről beszélve, mondá nekem, „il n'y a pas de mauvais documents“.

városok életének és mozgalmának, azon eszmékkel és szenvedélyekkel, melyek tetterre ösztönöztek parasztot, mesterembert, polgárt és hivatalnokot, és mindez azzal az osztályozással és elemzéssel van rendezve, melynek Taine mestere volt. Így tehát e mű megjelenésének nem volt erős visszhangja az utcán vagy a parlamentben. Egyetlen választásnál sem gyakorolt befolyást, törvényhozói intézkedés nem vezethető vissza rá, és ritkán irányította valamely francia állampolgár politikai cselekvését. Mind a mellett ezt a jelzőt: korszakalkotó jobban meg érdemli, mint bármely könyv, melynek megjelenését nemzedékünk megérte. Mert a legmeglepőbb irányzat a francia közvéleményben e század utolsó negyede alatt az a változás, mely a francia forradalomról alkotott fogalomkörben ment végbe; és ha a mennydörgés és villámlás és kűrtharsogás színáhegyi prestigeje veszendőbe ment, úgy hogy a nagy rázkódást pusztán történelmi tüneménynek tekintik, mint — teszem — a vallásháborúkat az utolsó Valois-házbeli király alatt, Franciaország újjászervezését az utána következő királyok alatt ez eredmény főleg egy otthonülő philosophus szellemi munkájának köszönhető.

IV.

Habár Taine nem várta, hogy műve még az ő életében befolyással lesz Franciaország kormányára vagy közigazgatására, kritikájának közvetlen hatása az volt, hogy a forradalom heves védelmére keltek annak legszélsőbb bajnokai közül egynéhányan. A

Az egykorú feljegyzés értéke a történetíró kezében nem annyira az író jellemétől és állásától, hanem inkább attól függ, milyen hasznát tudja venni a felfedezője.

Bastille lerontása után végbement események százados évfordulója érkezett. Sardou 1891-ben, kissé korán ünnepelve a rémuralom végét, a Théâtre Françaisben *Thermidor* című drámáját hozta színre, mely Robespierre bukását jeleníti meg, a mely 1794 abban a hónapjában történt, a melyet a Thermidor névvel jelöltek a forradalmi naptárban. Molière háza az állam tulajdona, és a terroristákat nem nagyon barátságosan festette le az akadémikus; ennél fogva a radikálisok sürgették a köztársasági kormányt, ne engedje meg, hogy a forradalom jeleneteit gúny tárgyává tegyék a nemzeti színpadon. A kamarában Clémenceau a darab eltiltását követelte ama rögtönzött szónoklatai egyikével, melyekben erélye tehetségének metsző élességével szokott hatni. Kijelentette, hogy a drámát tapsoló monarchisták, midőn Robespierret kárhoztatásnak tárgyává tenni törekedtek, dantonistákká lettek; és hozzátette, hogy „a forradalom szilárd tömeg, melyből semmit sem lehet elvenni”.¹

Nem is szólva arról a kérdésről, hogy tanácsos e a közelmúlt jeleneteit egy nemzeti színpadon előadni, nagyon sokat lehetett mondani Clémenceau „szilárd tömeg“-elmélete ellen. Ha a francia forradalom értékének kellő megbecsülésére akarjuk azt felhasználni, arra a nehézségre akadunk, hogy a mozgalom bámulói között nincs két ember, ki egyetértene a „szilárd tömeg” alkatrészeire nézve. Hol végződik a forradalom? vagy hol kellett volna végződnie, hogy helyes gondolkozású emberek dicséretét érdemelje? Kárhoztassuk-e Robespierret és helyeseljük-e Danton tetteit, vagy arravalók e könyeink, hogy a Girondistáknak korai

¹ Chamhre des Députés, 1891. jan. 29.

halálát sirassuk? Úgy láttuk, Macaulay talán azt hitte, hogy a convent, ha a király trónvesztésénél megállapodik, dicséretes módon hajtotta volna végre a forradalmat az egészséges angol minta szerint. Madame de Staël, kinek iratai nagy befolyással voltak a restauráció alatt arra, hogy e kor liberálisai milyen magyarázatot adtak a forradalomnak, úgy képzelte, hogy 1791 volt az alkalmas végpont, a mikor az alkotmányos monarchia, ha az emigráció nem áll útjában, lehetségessé vált volna; így tehát tekintettel arra, hogy a restauráció hozta be ama bámulatra méltó angol intézményt, 1814 volt természetes következménye 1791-nek, és a mi a közbeneső idő alatt történt, csak igazolhatatlan toldaléka a nagy forradalomnak.¹ A radikálisok, tapssal fogadva Clémenceau „szilárd tömb“-elméletét, kifejezték ezzel, hogy helyeslik a rémuralmat és midőn Robespierre emlékét védték, megmutatták, hogy ők is elfogadják azt a népszerűvé vált eszmét, hogy Robespierre vérszomjas demokrata volt. De minél több világosság esik bőszen alakjára, annál szembetűnőbb, hogy törekvése volt olyféle politikussá lenni, a milyennek typusa a harmadik köztársaság alatt mint „homme de gouvernement“ ismeretes; ennél fogva egészen más nézetei lehettek, mint általánosságban modern szélsőbaloldali hiveinek. Napoléon nézete szerint szándéka volt valamennyi forradalmi csoport megsemmisítése után a rendet helyreállítani. Így ítélte Robespierreről, kinek első szerencsáját köszönhette, az egykori Bonaparte tábornok, kinek pályafutása aligha meg nem akadt volna, ha a terroristák feje életben marad; mert Robespierre, ha nem kereste a maga hasz-

¹ *Considérations sur la Révolution Française* (1818.).

nát, valószínűleg a comte de Provence trónrajuttatására gondolt. Ha Robespierre és a későbbi király levelezése közzé lesz téve, ki fog derülni, mi volt igazi oka XVIII. Lajos róla táplált kedvező véleményének. Addig is tudjuk, hogy Robespierre kezdte meg a reactiót és habár a royalista fejek tömegesen hullottak a rémuralom idejében, a legkimagaslóbb áldozatok mégis a forradalmi csoportok, Feuillants, Girondins, Cordeliers, Hébertisták és Dantonisták vezetői voltak, Robespierre kiket felváltva küldött a verpadra.¹

A megmaradt republikánusok nem valami kiváló sikert arattak a directoriummal, mely csak átmenet volt a forradalom legnevezetesebb phásisához. A brumairei

¹ Főleg közvetett bizonyítékokra támaszkodik az az elmélet, mely szerint Robespierre nem volt a reactio áldozata, hanem mint reactionáriust láb alól eltették az életben maradt forradalmárok, kik látták, hogy rájuk fog kerülni a sor. Napoléonnak e tárgyra vonatkozó határozott nézetét feltűnteti a *Mémorial de Sainte Hélène* és a *Relation du Docteur O'Meara*. Valószínűnek látszik, hogy a legtöbb okiratszerű bizonyíték megsemmisítettet. Courtois, a convent egyik királygyilkos tagja, Robespierre bukása után az iratok megvizsgálásával bízott meg, de 1794-ben készített jelentését Robespierre nővére hazug compilációnak tekintette. Pedig Courtoisnak az egész levelezés állt rendelkezésére és, úgy látszik, visszaadta az első consulnak azon leveleket, melyeket ez mint Bonaparte tábornok írt volt Robespierrenek. Courtois számkivetésbe ment a restauratio után, de épen halála előtt, 1816-ban Decazes, XVIII. Lajos kegyencze és ministere, elküldetett hozzá és visszakapott tőle húsz levelet, melyeket a leendő király írt volt Robespierrenek. Robespierre kisasszonynak Bonaparte mint első consul nyugdíjat adományozott, melyet XVIII. Lajos is kiutaltványozott 1823-ig, a mikor azt bizonyos, a Courtois irataival összefüggő okokból beszüntették.

államcsiny, melynek segítségével Bonaparte, 1799. végén hazatérve, a főhatalmat magához ragadta, annyira legfontosabb része volt a forradalmi „szilárd tömeg”-nek, hogy lehetetlen azt csak futólagos említéssel tárgyalni. Mielőtt tehát hatását megfigyelnők, egy pillanatra a francia történet későbbi eseményeire akarunk áttérni, melyekről úgy vélekedtek, hogy a forradalom egy részét alkották. A restaurációban Madame de Staël az 1789-ki népmozgalom betetőzését üdvözlölte. De közbejött 1830., a midőn a középosztály végleges diadalával — hogy Tocqueville szavaival éljünk — „a forradalom első időszaka véget ért, a mennyiben csak egy forradalom volt, melynek kezdetét apáink látták és melynek végét mi valószínűleg nem fogjuk látni”.¹ A júliusi monarchia bukása a forradalom demokrata phásisát idézte elő, melynek kézzelfogható eredménye az általános szavazási jog első alkalmazásából keletkezett második császárság volt. E régime a köztársaságnak adott helyet, nem mintha a közvélemény a republikánizmus felé fordult volna, bár ilyen tendenciának jelei is mutatkoztak a háború előtt, hanem hadi

¹ *Souvenirs d'Alexis de Tocqueville*, partie I. Ez az eszme állandóan visszatér irataiban. A *Souvenirs* második részében visszatér arra, midőn az 1848-ki forradalomról elmélkedik. Egészen odáig úgy írja — „minden kormányváltozás után azt beszélték, hogy a francia forradalom, miután befejezte művét, véget is ért . . . és íme újból megkezdődik. Elérünk-e valaha oly társadalmi átalakulást, mely teljesebb, mint a milyen apáinknak kellett, vagy csupán azon időnként megszünő anarchia felé haladunk, mely elaggott népek ismeretes és gyógyíthatatlan betegsége? Sokszor kérdezgetem, vajjon létezik-e az a szárazföld, melyet oly sokaig kerestünk, vagy az-e a mi sorsunk, hogy örökké a tengert hasítsuk”. (1850.)

szerencsétlenség következtében és mert ezután a monarchista pártok nem voltak képesek másféle kormányformára nézve megegyezni.

Az első forradalom erőszakos részeinek hangos szavu bámulói, a kikhez sokan tartoznak azok közül, kiknek különösen nehezökre esnek Taine következtetései, azt az elméletet hirdetik, hogy a köztársaság a forradalomnak egyedüli törvényes szülöttje. Szellemesen fejtegette ezt a jacobinusok ékesszóló utódja, Challemel Lacour, kinek jelleme sokkal inkább hasonlított Robespierreéhez, mint a radikálisoké, kik ennek parancsoló természetével nem tudtak megbarátkozni. Az első forradalom évszázados ünnepén azt vitatta hogy „a köztársaság 1792 szeptember 22-ke óta úgy lappangva szakadatlanúl élt mint tartalék kormány a haza megmentésére.“¹ Kétségtelenül kellemes lehetett republikánusoknak azt érezni, hogy az ő kedvelt régimejök soha sem szünt meg élni azóta, hogy három héttel a szeptemberi öldöklések után felállították; de e lappangó lét elméletét annak követői gyakran más meg-megszünő kormányformákra is alkalmazták Franciaországban. Eredetileg Angliától kölcsönözték, hol Cromwell első kormánytettei hivatalosan II. Károly uralma első évtizedéhez tartoznak, és ott a monarchia maradandó visszaállítása igazolta a fictiót. Franciaországban a forradalom óta kevesebb sikerrel hasztak illet. Madame de Staël nézetének az volt az alapja, hogy a királyság eltörlése és a restauratio között váltakozó kormányok nem számítanak. Ezt a comte de Provence is elfogadta, kit ennek megfelelően úgy tekintettek, mintha a koronát testvére fiának a Temple-

¹ Discours au Panthéon. 1899. szept. 22.

ban történt elhalálózása után, öt hónappal a directorium létrejötte előtt örökölte volna: minélfogva Bonaparte tábornok a Rivoli mellett vívott csatát XVIII. Lajos uralmának második, és Napoléon császár a jenait ez uralom tizenkettedik évében nyerte volna meg.¹ Louis Napoléon, midőn 1852-ben senatorok és képviselők hirül hozták, hogy a népszavazás császárrá választotta, elismerte az elmélet elterjedését, midőn kényszerítve érezte magát szerényen megvallani nekik „Uralkodásom nem 1815-ben kezdődik, hanem azzal a pillanattal, a melyben tudatják velem a nemzet akaratát”.² Azzal azonban, hogy akár véletlenül, akár szántszándékkal III. Napoléonnak nevezte magát, jelezte, hogy a császárság folytatódott a reichstadti herczeg személyében, ki 1832-ben Schönbrunnban történt haláláig a dynastia második Napoléonja volt. Arra a gondolatra, hogy a köztársaság mindig ott lappangott minden más kormányforma alatt, rámutatnak bizonyos szélsőbaloldali ujságok, melyek még most is a forradalmi naptár szerint vannak keltezve, kezdődvén eszerint az első év azzal a nappal, melynek emlékét Challemel Lacour ünnepelte. De az alapul szolgáló elvet valamely Franciaországban létező régimere alkalmazni veszélyes dolog, mert annak lehetőségére utal, hogy a lappangó lét újra beállhat, mialatt a föld alól más forrás bugyog fel, hogy látható mederben haladjon tovább.

¹ XVII. Lajos meghalt 1795. júniusban; Rivolinál 1797. januárban és Jena mellett 1806. októberben harczoltak.

² St. Cloud. 1852. decz. 1. Ugyan e héten a lordok házában Malmesbury lord, a ki személyes barátja volt Napoléonnak és egyúttal külügyminiszter, körülményesen magyarázgatta, hogy a „III. Napoléon” czím nem foglal magában oly császári örökségi követelést, mely ellenkezik a bécsi congressus deklarátiójával.

Tehát nincs meg a vélemények összhangja sem a francia forradalom határaitra nézve, sem arra nézve, hogy mely kormányforma volt annak tulajdonképi eredménye. Ha Tocqueville nézetét a maga szélsőségében követjük, a forradalmat most is, midőn több mint száz év telt el kiindulása óta, teljes működésben levőnek tekinthetjük. De az états généraux gyülekezete után száz évvel nem könnyű tisztán kivenni, mely sociális tünemények alkotják a nagy nemzeti mozgalom eredményét és melyek tekinthetők az emberi nem művelődésében mutatkozó általános haladás következményeinek. A mi angol apáink a forradalmi korszak befejezésének azt tekintették, hogy a szövetségesek 1815-ben másodszor is bevonultak Párisba,¹ és az első császárságnak a forradalomba való befoglalását a Napoléon-féle legenda modern bámulói is elfogadták, bár ennek eseményeit egészen más szempontból tekintik. Lehetetlen egy évszámot vagy egy válságot felvenni és azt mondani, hogy ez volt határa magának a forradalomnak. A Bastille lerombolásától a wagrami csatáig eltelt húsz év alkothatna talán oly időszakot, melyet megfelelő módon a forradalom korá-

¹ Hewson Clarke Esq. (ki *English Bards and Scotch Reviewers*-ben is említették) III. György uralkodásának vége felé két vaskos kötetben terjedelmes munkát tett közzé, melynek nincs irodalmi értéke, de tárháza az érdekes egykorú tudósításoknak minden oly eseményre nézve, mely Franciaországban, a britt szigeteken és Európában a megelőző 30 év alatt végbement. **Francia forradalom** legszembeötlőbb sora a címlapnak, mely tudatja velünk, hogy e könyv „részhajlatlan története az európai tengeri, hadi és politikai eseményeknek a francia forradalom kezdetétől a szövetségeseknek Párisba vonuláig, tartalmaz egyúttal életrajzi emlékiratokat Bonaparteről és előadja ama forradalom fejlődését az általános béke megkötéseig.“

nak tekinthetnénk, mert abba beleesik a bomladozás epochája, mely önmagában még nem alkotta a forradalmat, és az ezután következő újjászervezés évadát. 1809-től kezdve Franciaország újjászervezője nem folytatott többé alkotó politikát. A császárság dicsősége egy pillanatig még növekedett, de a háborúk és szövethézek már eltértek forradalmi alapjuktól és a hódító szeszélyének eszközeivé lettek.

V.

Mihelyt elmúlt a francia forradalomért való érzelgős lelkesedés napja, a szoros tanulmányozás, egyrészt feltárta a korszak kevésbé hősies iszonyait, másfelől arról győzi meg a részrehajlatlan vizsgálót, hogy e forradalom elkerülhetetlen volt. Taine könyörtelen előadása kifejti, mily gyorsan követte az anarchia az első mozgalmat, és annak az egész országban való erőszakos elterjedése mikép vált hasznukra éppen a rendetlenkedő és fosztogató osztályoknak. Franciaországban nem volt meg az anyag a gát építéséhez, mely megállította volna az anarchia árfját, a mint ez medréből kilépni kezdett. Semmiféle más forradalomban nem játszottak eszmék vagy abstractiók oly nagy szerepet, és kezdő korszakában ezért volt oly nagyszerű hatással a képzeletre. De az ember nem elvont lény, és elméleti eszmék magukban nem szülhettek forradalmat, még oly társadalomban sem, melyet a tizenharmadik század bölcsellete teljesen áthatott. A forradalmat intensivebbé tette a meg nem emésztett elméletek hirdetése és alkalmazása, de eredetét az állam pénzügyi zavarában és az adók nyomasztó kivetésében kell kersnünk. Elkerülhetetlenné tette a forradalmat a mérhetetlen nyomor és elégtelenség, melyet két ok szült, először

az állami pénzügyek rossz kezelése kapcsolatban a kormány és az udvar tékozlásával, másodszor a kiváltságosok sokaságának folytonos növekedése, kiknek adómentessége annál súlyosabb terhet hárított a népesség legszegényebb részére.

A kiváltságok e rendszerének eltörlése volt a forradalom főczélja. Egyúttal a hűbériség utolsó nyomait is kiirtotta; de egy 1789-ki szemtanú, Pasquier kanzellár megjegyzése szerint a hűbériségből oly kevés maradt meg, hogy az majdnem jelentés nélküli szóvá lett, minthogy a nemesség és egyéb polgárok vitájának kérdése egyedül a pénzbeli kiváltságok körül forgott.¹ És a kik ezeket élvezték, nem is voltak mindannyian kizárólagos, magasszületésű vagy területiális kaszt tagjai vagy csupán a távolban tartózkodó versaillesi udvaroncok, kik alattvalóik vagyonát a fényűző királyi környezetben emésztették fel. Minden esztendőben, Franciaország minden részében alacsony származású egyének ruháztattak fel méltóságokkal, hol bírói vagy hatósági tisztjök alapján, hol pénzért, melylyel nemesi rangot vásároltak, adómentességet nyertek és jogot arra, hogy a harmadik rend leg-súlyosabban megterhelt részétől illetékeket szedjenek. Az aprónemességnek e nagyban való szaporítása teszi magyarázhatóvá, hogy még mindig annyi család található Franciaországban, mely nemesi eredetét régibb időre viheti vissza, mint a milyen a császárság kora, a midőn oly pazarul osztottak kiváltsággal nem járó czimeket. Említendő még az is, hogy a nemesség elnyerése nélkül is nagy része a fizetni ugyancsak képes bourgeoisienak, ideértve a közhivatalnokokat és ügyvé-

¹ *Mémoires du Chancelier Pasquier* vol. I.

deket is, valamint bizonyos városok lakosait, többé-kevésbé adómentes volt. Ekkép a legsúlyosabb adóteher a földművelőket nyomta, kiknek szerszámaikon és két kezükön kívül nem volt tulajdonuk, az ancien régimebeli nyomorult falvak lakóit, a kisbirtokosokat, kik saját apró földbirtokukat művelték. Mert nem a forradalom tette a parasztot földbirtokossá. A tizen-nyolczadik század alatt szenvedélyes mohósággal szereztette a földet, rongyokba öltözködve rejtegette az adószedő elől összekuporgatott pénzeeskéjét, várva a kedvező alkalmat, hogy olcsó áron egy tenyérnyi földet vásárolhasson.

Az adókivetés és beszedés kérdése különféle formákban nagy hatást gyakorolt a forradalmak történetére mindkét félgömbön, és Franciaországban érintve volt ezáltal a népesség a királyság minden zugában. A sanyargatás oly messze terjedő volt, hogy általános népmozgalmat idézett elő, ez országban oly annyira ritka tűnemény, hogy soha sem ismétlődött azóta, habár itt forradalmak megváltoztatták a kormányformákat és népszavazásokkal történt a közvélemény ideiglenes változásainak feljegyzése. Az igazságtalanság általános elharpódzása magyarázza a forradalom gyors elterjedését oly korban, midőn a hírek lassan tették meg az utat egyik helyről a másikra. Egy nemzedékkel később is, midőn Jules Simon Bretagneból először jött Párisba a restauratio idejében, annyi időbe telt az utazás Brestből a fővárosba, hogy ezalatt most abból a kikötőből Amerikába mehetnek — annyira kezdetleges állapotban hagyta volt a nagy forradalom a vidéki Franciaországot. Milyen lassúsággal vándoroltak a hírek, a forradalom idején, arra van egy angol tanunk. A Bastille lerombolásakor Arthur Young Elzász-Lothrin-

giában utazgatott és egy héttel ez esemény után érkezett Besançonba. „Straszburtól idáig“, írja 1789. július 27-én, „nem volt módomban ujságot látni. A valósággal ellenkezőleg úgy tudják az országban, hogy a képviselők a Bastilleban vannak, nem pedig azt, hogy ez teljessen leromboltatott; így tehát a csöcselék fosztogat, gyujtogat és rombol teljes tudatlanságában“. Azután Burgundián utazott át; hallotta, hogy kastélyokat felgyujtottak vagy kiraboltak, és tudakolta, hogy parasztok cselekedték-e ezt, vagy rablók. De midőn Moulinsbe érkezett, a legjobb fogadóban „ép annyi eredménynyel kérhetett volna egy elefántot, mint ujságot; egy nagy tartomány fővárosában akkor, midőn a nemzetgyűlés megszavazta a forradalmat, nem volt ujság, melyből megtudhatta volna a nép, hogy XVI. Lajos van-e a trónon, vagy Lafayette vagy Mirabeau?

Rousseau és a bölcselkedők összes elméletei nem vihették volna Páris és a nagy városok falain túl a népfölkelést, ha hozzá nem járul az általános boldogtalanság, melyet Franciaország hosszában és széltében a fiscális rendszer okozott. Ennek nyomasztó volta miatt a nép üdvözölte az anarchiát és csatlakozott a fosztogatókhoz a rablás művében, mialatt a fővárosban a nemzet képviselői az anarchiát orvosolhatatlanná tették rombolási munkájokkal. Itt-ott az alkotmányozó és törvényhozó gyűlések évkönyveiben egy-egy szervező munkálatról is van feljegyzés, olykor maradandó becsüről, de a legtöbbször ezeken a szókon akad meg a szem: „megszüntetés“, „eltörlés“ és „felfüggesztés“. Az 1789-iki szereplők közül sokan nemes szándékokkal elteleve kezdtek munkájukhoz; de elhanyagolták azt az ovatosságot, melylyel a legkészületlenebb építész még a kezdetlegesség fokán álló népek-

nél is él, hogy nem rontja le annak az épületnek alapjait, melyet nemcsak átalakítani, hanem az újból való felépítés alatt használni is kell. A központi kormány épületének ledöltéhez hozzájárult a néplázadás szülte zavar, és míg a társadalom forrongó üstjében a szónokok habzottak a felszínen, az alja hathatós gerjesztője volt annak a haragos erjedési folyamatnak, mely az egész közbeeső tömeget kavargásba hozta. Fényes hagyományai és műveltsége ellenére sem kerülhette volna ki Francziaország a megsemmisülést abban a mindent felforgató és könyörtelen kataklysmában, ha oly befolyás nem segít, mely eleintén még fokozta a mozgalom iszonyait.

VI.

1792. július 11-én kimondatott, hogy a haza veszélyben forog, és az idegen inváziót a megfélemlítés céljából minden fajta vérengző kihágás ürügyéül használták fel. „A guillotine“, hogy szószólójának szavai-
val éljünk, „nemsokára egyedüli intézményévé lett Francziaországnak, és a vérpad pótolta a törvényt“,¹ oda követték a királyt bírái ép úgy, mint az ártatlan áldozatok egész falkái, és e mellett a humanitárius bölcsélet az embertelen vadság oly mélységébe való sülyedésre vezetett, hogy a szerencsétlenek kivégzése látványossággá lett, melyre a párisi anyák elvitték gyermekeiket.² Azonban az érzelmeknek egy

¹ Lamartine, *Histoire des Girondins*. livre 52.

² A hires *tricoteuses*, kik a forradalmi törvénszék ülésein jelen szoktak lenni, a „6 Nivôse An II“ keletű decretum erejénél fogva tehették azt, mely (1793. decz. 26-án) a rémuralom közepette elfogadtatván, elrendelte, hogy „les femmes pourraient assister aux séances avec leurs maris et leurs enfants et y tricoter“.

másik ép oly szenvedélyes, de jóval nemesebb áramlatát is tekintetbe kell vennünk. A marseille-i zászlóalj, melyet Párison át a határ felé vonultában a monarchia porbaomlásának napján Danton és Marat fel tudtak használni a Tuileries-palotában történt vérengzés alkalmával, magával hozta azt az éneket, mely, noha Elzászban a Franche Comté egy szülöttje költötte, Marseille nevét örökre hozzá fűzte a hazafiság ama csatakiáltásához, melynél lelkesebbet nemzeti veszély még soha sem fakasztott.¹ Itt látjuk a forradalom kettős ábrázatát. Az önkénytesek, kik a nemeseket és a svájci testőrséget legyilkolták és a palotát pusztították, csak gyilkos lázadók voltak, de a mint megindultak, hogy Valmy és Jemmappes mellett a poroszokkal szembeszálljanak, a haza megmentőivé nemesültek. Lajos Fülöpnek az volt a büszkesége, hogy a forradalom e két győzelmében része lehetett. A vitézség, melyet e csatatereken mint fiatal Duc de Chartres tanusított, különb forradalmi hirrel övezte őt, mint szerencsétlen emlékezetű atyját, Égalité Fülöpöt,² ki főleg a convent tetteiben játszott szerepet, habár azelőtt ő is részt vett a határon a hadi műveletekben.

A forradalom nagysága azok előtt, kik tanúi voltak,

¹ Rouget de l'Isle, a ki Jurában született, 1792 áprilisában Straszburgban költötte a Marseillaisét, melyet azon marseilleiek hoztak Párisba, kik a Tuileries-palota pusztításában vettek részt 1782. augusztus 10-én.

² Duc d'Aumale, ki némely kevésbbé kiváló rokonától eltérően nem tagadta meg családjának forradalmi hagyományát, szerette elbeszélni, mikép látogatta meg atyja Dantont, midőn Dumouriez őt Párisba küldte. hogy Valmyról hírt vigyen a conventnek. „Jeune homme, így szólt Danton az ifjú Lajos Fülöphöz, ne vous mêlez pas de politique. Laissez-nous faire cette besogne et retournez à l'armée.“

vagy szereplőktől hallották hagyományait, nem tűnt volna fel oly szembeötlőn, ha nincs hazafias jelleme és hadi dicsősége. Az 1789-iki férfiak tanítványai, kik a következő korszak erőszakosságait fájlalták, avval állhattak elő, hogy a régi régime és az ezzel összekötött igazságtalan fiskális rendszer eltörlésén kívül a forradalom vezetői még egy előkelő jogczimet szereztek az emberiség hálájára azon elvek kihirdetésével, melyek oly magasztosak voltak, hogy a *déclaration des droits de l'homme* kibocsátása már egymagában a forradalmi mozgalmat a tökéletes evangéliumi korszak dicsőségével övezi. De az érzelmek nemessége a forradalom legerőszakosabb és legkegyetlenebb pillanataiban is virágzott. „Visszaidézte az“, mint Lamartine azon alkotmányról mondja, melyet Robespierre a rémuralom *praeludium*ául dolgozott ki, „Plato vagy Telemachos pásztori köztársaságait; mert Isten és a nép, igazság és a humanitás voltak minden lapjának vezéreszméi“.¹ A nemeselvűség dolgában 1789 mérsékelt férfiai semmiel sem állnak magasabban, mint az 1793-iki jacobinuskok. Az előbbieknél előre nem látó rombolási hajlama és kormányzási képtelensége szolgáltatta Franciaország sorsát a terroristák kezébe. Az anarchia, mely tíz esztendőn át uralkodott, a régi tekintélyek elhírtelenkedett halomradöntésének és az új uralkodók elégtelen erejének és viszálykodásának volt közvetlen eredménye.

Ha Franciaország az anarchiától indirekt eszközökkel meg nem szabadul a külső katonai hódítás által, és ha újra nem szervezkedik ugyanennek hatása alatt, keveset hallhattunk volna a francia forradalom

¹ *Histoire des Girondins*, livre 39.

nagyszerűségéről, habár leglelkesültebb magasztalói között épen olyanok vannak, kik siralmasaknak tartják azon eszközöket, melyek dicsőségessé tették és chaosából egy új Franciaországot alakítottak. Barère élete és Hippolyte Carnotnak reá vonatkozó dicsőítése némi fogalmat nyújthat arról, hogy mivé vált volna a forradalom, ha hiányzik belőle a harczias elem. Világos, hogy annak hősei közé számított egy szolgalelkű, kegyetlen és gyáva elvetemültet oly embernek a fia, ki a forradalomra dicsőséget hozott férfiak kisszámú csoportjához tartozott. De katonai hír volt az egyedüli dicsősége a névnek, melyet Hippolyte Carnot örökölt. Mint királygyilkost, mint a közjóléti bizottság s mint a directorium tagját, Carnot Lázárt Barrasnál is kevésbbé emlegetnék, mivel a forradalom nem harczias eleme e másik jelesének feltűnő bűneiben sem leledzett. De mint „a győzelem szervezője“ legendát hagyott örököül, mely tiszteletreméltó unokáját a tömegből kiemelte, hogy Európa előtt képviselhesse Franciaországot, midőn a harmadik köztársaság szégyent hozott a demokrata intézményekre és midőn annak megmentése végett meg kellett mutatni, hogy vannak szenny és rendetlenség emlékeitől mentes forradalmi hagyományok is.

Kevéssel azután, hogy Sadi Carnot elnökké választott, a forradalom százados évfordulóján oly ítélet mondatott annak becséről, mely a körülmények miatt nevezetes, melyek között azt Franciaország legtekinélyesebb embereinek egyike hangoztatta. Claretie-t, a théâtre français igazgatóját, az irodalom e nagytehetségű művelőjét, ki politikus minőségében buzgó republikánus volt, mint a francia akadémia tagját Renan üdvözölte. Első találkozásuk Michelet házá-

ban történt, ki ama kiváló testületből számos olyanok sajnálatára is ki volt zárva, a kik nem szeretik Claretie módjára az ékesszóló történetírónak lelkesedését a forradalom iránt. Renantól, kinek ikonoklaszusa rendszerint az 1789. évnél korábbi eredetű legendák ellen fordult, azt lehetett várni, hogy a forradalomról azzal a mézes optimismussal vagy szelíd iróniával fog szólni, melyet minden modern tárgyra szeretett alkalmazni. De elhagyva megszokott modorát, e szavakat intézte az új akadémiushoz: „Ha figyelmünk elfordul a forradalom nagyszerű végzetességétől, gyűlöletes és iszonyú mindaz, a mi megmarad: megnevezhetetlen orgia, szörnyű verekedés, melybe örültek, tehetetlenek és hitetlenek rohannak, mert ösztönük sűgja, hogy elérkezett a nekik kedvező alkalom és az emberiség legvisszataszítóbb részét kecsegteti a győzelem. Minden gonoszság és esztelenség egyesülni látszott, hogy a forradalom napjainak sikerét létrehozza.“ Ez a beszéd nem rögtönözött polemiakép hangzott el valamely reactionárius ajakról, hanem akadémiai szónoklatkép mondotta el azt oly bölcse, ki pályafutása és gondolkodásmódja miatt a forradalom fiának volt tekinthető. Századik fordulója volt e korszak ép azon egyetlen évének, melyre nézve majdnem valamennyi francia egyetért; mindazáltal Renan, ki szándékosan választotta meg kitételeit, melyeket kartársai elé kellett terjesztenie, mielőtt elmondta beszédét, jónak látta így fejezni ki magát, midőn mint az institut tagját üdvözölte Michelet barátját és Camille Desmoulins magasztalóját.¹

¹ Réponse au Discours de Réception à l'Académie Française de M. Jules Claretie, 21 février, 1889. Hogy az ilyen alkalmakkor tartott beszédek sorshuzással választott akadémikusok bizott-

Ha XVI. Lajos halála után az európai coalitio beavatkozás nélkül Franciaországra hagyja, hogy maga alkossa meg sorsát, az utókor szemei elé a forradalom nem tárt volna más látványt, mint a milyet Renan szokatlanul komor epithetonjai felidéztek. Minden jel arra mutat, hogy a Jacobinusok a Girondisták elnyelése után egymásnak estek volna, a hogy tették is, mikor az ellenség a határon állt. A külső zavarok nem is súlyosbították az országot dúló anarchiát, hacsak nem bizonyos kisebb területeken. Robespierre, ha szabadkezet nyer, tán helyreállította volna a rendet, de ez lehetetlen hypothesis. A guillotine polgári szer számán kívül más fegyverrel nem rendelkezve, nem alapíthatott oly tekintélylyel bíró kormányformát, mely hasznosan működhetett vagy az eredete által keltett iszonyt túlélte volna. Az események valószínűleg akkép alakultak volna, a mint bizonyos pontig tényleg alakultak; mert a directoriumot, mely a rémuralom utáni reactio eredménye volt, nem a külügyi helyzet szülte. Egészen a belső forradalomnak kell tulajdonítanunk

sága elé terjesztetnek, az nem mindig pusztá formaság, mert a bizottság illetékesen követelheti bizonyos passusok megváltoztatását vagy kihagyását, melyek a társasági tagok politikai susceptibilitásait sérthetnék. Így Émile Ollivier, kit 1870-ben választottak, soha sem mondotta el Lamartineről mint elődjéről készített beszédét, mivel nem volt rávehető, hogy abban bizonyos a második császárságra vonatkozó czélzásokat megváltoztasson. Ezeket nem tekintették opportunusoknak, mert a megválasztás és a székfoglaló közé esett a háború, minélfogva a székfoglalás formai szertartása határozatlan időre elhalasztatott. Ugyane sors érte tervezett szónoklatát, midőn a történetirő Henry Martin fogadtatására designálták 1878-ban. Challemel Lacour, ki Renant követte székében, nyilvánvalólag nem felejtette el elődjének a forradalom ellen intézett támadását és keserűen megbírálta Renant 1894. januári Discours de Réception-jában.

a chaosszerű közigazgatást, a pénzügyek rossz kezelését, az egész társadalmat átható feslettséget és romlottságot. De Európa ellenséges támadása Franciaországot megmentette a befejezéshez közeledő század sötét óráiban. A hadsereg, vitézsége vívmányaival, a viselet és kötelességtudás egyedüli mintaképét tartotta fenn a szétzüllő nemzetben, mely azért nem süllyedt el a kibontakozás reménye nélkül a directorium demoralisatiójában, mert új életre ragadták a háború viszontagságai.

VII.

A háborúskodás fegyelme számos bajaival és a hódítás felderítő hatása nem lett volna elég Franciaország életének megújítására; de a csatatéren oly hős és hadvezér termett, ki a kormányzás tudományának is soha fölül nem mult lángelméjű mestere volt. A francziák Bonaparte karjai közé vetették magukat, nem mert Franciaország reorganisátorát látták benne, hanem egyszerűen azért, mert ő volt az a dicsőséges fiatal hódító, kinek hadi prestigeje volt az egyedüli erő, mely elégségesnek látszott a hazának a directorium anarchiájától és a polgári háborútól való megmentésére. Midőn tehát Keletről érkezve a század utolsó őszen Fréjusben partra szállott, a főváros felé diadalmenetben vonult, mert Arcole és Rivoli győzőjét, a campoformiói béke szerzőjét, ki Belgiumot és a Rajnát szerezte Franciaországnak, szabadító gyanánt üdvözltek.

Párisba érkezvén, otthonába zárkózik, mert most kell csak igazán megismerkednie nejjével, kivel keveset volt együtt, a mióta Barras-tól átvette 1798-ban az olaszországi hadsereg vezérletének nászajándékával együtt.

Joséphine még mindig szeretetreméltóan hálás pártfogója iránt, ki a guillotinetól megmentette; de a director pályája, úgy a szerelem, mint a kormányzás tekintetében, úgyszólván véget ér, és ezentúl Bonapartené aránylag tisztességes feleség lesz. Miként egy másik csinos kalandornő, ki nem épen hasonló körülmények között szintén koronához jutott, megtisztulásának napjait kellett végigélnie. A tábornok csendben marad és számíthat. Ha felölti is az egyenruhát, nem azt választja, melyet Franciaország katonái az Adige folyótól a Nilusig követtek, hanem az institut zöld pálmaleveles kabátját azon kartársai kedvéért, kiknek tudós társaságában Egyptom titkait tárta fel. Habár nem tolja fel katonai prestigejét, tudják, hogy az valószínűleg hasznos eszköz lesz valamely tehetséges forradalmár kezében, ki mint polgári dictator a rend helyreállítására vállalkoznék. Talleyrand cseleit szötte; ép így versenytársa, Fouché; ugyanígy Siéyès, ki, mint az utóbbi, királygyilkos és mint Talleyrand, hitehagyott pap volt és kinek a sors nem juttatott oly hasznothajtó pályát, mint a volt autuni püspöknek. Egyelőre mint a directorium tagja vezette az ügyeket és — mint hirlik felőle — azt szokta mondani: „egy kard és egy fej kellene, hogy Franciaország megmentessék“. Siéyès akarta volna, hogy az a kard a Bonapartéé legyen, de a brumaire-i államesiny után következő események a kortársaknak is revelálták a fiatal tábornokot, ki oly művet alkotott, melynek természetét még az utókor sem tudja mindenhol kellőn méltatni.

Néhány évvel ezelőtt azon ország felé vettem utamat, hol a Bonaparték utolsó reménye vad emberek elleni harcban esett el, azon hadsereg egyenruhájában,

mely dynastiájának alapítóját összezúzta egykoron. A tropusi nap gyors elmultával Szent-Ilona sötétlő szirtje emelkedett ki a tengerből előttünk. Napnyugtakor a révparton horgonyt vetett a hajó, és az éj hirtelen gyorsasággal borúlt a szigetre. A felhős est félig burkolt holdfényében a dombok között lovagoltam James-towntól Longwoodig, és itt gyenge gyertyavilágnál megtekintém a puszta szobát, hol Napoléon meghalt egy kis házban a magaslat tetején, melyről át lehet tekinteni az óceán sivatagját, miként ő szokta azon végig járni szemét. Pár órával később, mikor a hajó már elhagyta a komor magányos szirteket, és én még elmerengtem sétám benyomásain, melyeknek varázsa a legszegényebb phantasiát is megindította volna, mélézásomból felriasztott egy cseppet sem sentimentális utitársam, különben skót törvényhozó, azzal a józaneszű kérdésével, hogy ki is volt az a Bonaparte, és milyen joggal nevezhette magát Nagy Napoléonnak? túlélte-e őt valamelyik műve a szenvedések emlékéen kívül? és maradt-e több utána, mint az a név, mely oly sívár, mint az a szirt, mely hajónyomunk mögött a távolban elenyészett?

Taine, a császárság legszigorúbb modern bírálója, már megfelelt e kérdésre. Napoléon azon műve, mely túlélte őt, a modern Franciaország.¹ Az a kard, melyről Siéyès abbé úgy vélekedett, hogy egy polgári dictator útját egyengetheti, Olaszországban és a Keleten csak némi előzetes mutatóványait adta azon hőstetteknek, melyeket hiresebb csatatereken, Marengótól Wagramig készült végrehajtani. De a katona, ki azt Európa bámulatára forgatta, a legóriásibb, az emberi törté-

¹ *Le Régime Moderne*, livre I. c. I.

netben még elő nem fordult kormányzási és szervezési adományokat mutatta, két-két expeditió közti szünetben, melyet bármely más hadvezér pihenésre vagy technikai tanulmányra bizonyára kevésnek talált volna. Egyszerre megjelent egy fiatal, harminczéves tábornok, idegen származású, kinek meg kellett tanulnia azon nép nyelvét is, melyen később uralkodott, ki mint fiú és férfi mindössze még csak tizennégy évet töltött Franciaországban;¹ és midőn megbízást nyert a rossz kormányzás megfélemlítésére, a rend helyreállítása után nem tért vissza katonáihoz, hanem lángelméje erejével megmutatta, hogy ura és mestere a nemzetnek. A szerencsés katona, a polgári életben járatlan idegen, sikert aratott ott, hol bölcselkedők, törvénytudósok és politikusok kudarczot vallottak. Más mederbe térítette a nagy mozgalmat, mely a régi monarchiát és az ancien régime-et elsöpörte magával, és ő mentette meg a francia nemzetet az anarchiára vezető bomladozástól.

Mialatt Brie vidékén tartózkodtam, e szép, Páristól délre fekvő vidéken többször elvezetett az utam azon két hely mellett, melyek — úgy látszik — kezdetét s végét jelzik e csodálatra méltó korszaknak, melyre a modern Franciaország megteremtése esik, noha

¹ 1778 deczemberétől, a midőn a kilenczéves, négy hónapos Bonaparte Franciaországban legelőször megjelent (ekkor Autunbe ment a francia nyelvet megtanulni, mielőtt Briennebe belépne), 1799 novemberéig, a midőn 30 éves, három hónapos korában a brumaire-i államesinyt végrehajtotta, úgy látszik, tizennégy évet és két hónapot töltött Franciaországban. Huszadik és harminczadik éve közé csak egy hosszabb franciaországi tartózkodása esik, az a két és fél év, mely az olasz hadsereghoz való kineveztetését előzte meg.

történelmi érdekek már feledésbe ment. Csak útszéli pontok a Párisból kiinduló országutakon; a kereskedelem nem halad többé az egyiknél Basel, a másiknál Antibes és Olaszország irányában. Az első úton Boissy St. Léger falu fekszik, hol Madame de Staël, ki 1799. november 9-én érkezett oda Svájczból, utoljára váltott lovakat, mielőtt Párisba hajtattott. Épen akkor közvetlen közelben arra haladt Barras a Gros Bois felé vezető úton; e kastélyt ekkor ő lakta, de nemsokára a forradalomnak egy másik fia kapta azt meg, Berthier, későbbi wagrami herczeg, kinek utódja még most is ott lakik. Brumaire 18-ika volt, és a bukott director kíséretéül rendelt zsandárok Madame de Staël postakocsisainak elbeszélték, mi történt a Tuileriepalotában; és e hölgy feljegyzi, hogy a forradalom kezdete óta ekkor először hallott egy népszerű nevet férfiak és nők ajkairól. Egészen addig minden dolgot vagy az alkotmányozó gyűlés, vagy a convent, vagy a nép vitt végbe; e naptól kezdve az emberi nem már nem volt névtelen Francziaországban, a hol minden száj Bonaparte nevét hirdette.

Néhány mértfölddel odább, a hol a délfelé vezető országút a Szajnához közeledik, tizennégy évvel később oly jelenet játszódott le, mely kevésbbé drámai volt, mint a nemsokára felemlítendő és jobban ismert fontainebleau-i búcsúzó, de épen azért annál pathetikusabb. Éjfélre járt az idő 1814. márczius 30-án. A francziaországi hadjárat már bevégeződött. Napoléon a végső küzdelemben lángeszének teljes magaslatára emelkedett és egy hónap alatt tizenkét csatát nyert, védni akarván a fővárosához vezető utakat három nemzet hadseregei ellen. De Páris körül volt zárva, és abban a reményben, hogy döntő csapást mérhet,

a postakocsitól telhető gyorsasággal odasiet, Troyesban hátrahagyva csapatait. Mialatt lovait váltják a Cour de Franceban, egy Juvisy közelében fekvő útmelléki fogadóban, odaszól egy Párisból arra haladó lovassági szakasznak. A tiszt megismeri a sötétben a jól ismert hangot, megállítja embereit és elmondja a nap eseményeit, hogy a császárné és Bonaparte József menekülőben vannak, a capitulatio aláíratott, a szövetségesek reggel be fognak vonulni Párisba. Az egész éjszakán át fel és alá járt Napoléon az elhagyatott országúton, még mindig nem akarván hinni, hogy már késő a fővárosba nyomulnia, s hogy pusztá megjelenésével már nem ütheti helyre Marmont csatavesztését és Talleyrand árulását. A fagyos hajnal derengett, mielőtt a kocsira ültethették, mely Fontainebleaubá visszavitte, ezalatt pedig Sándor czár kegyes volt vendégül Talleyrandhoz szállni a rue St. Florentinben, hol elhatározta, hogy a francziákat az angol alkotmány másolatával fogja megörvendeztetni, egyszersmind megparancsolván kozákjainak, hogy segítsenek a párisiaknak, a Vendôme-téri szobor első elmozdításában. Két obelisk jelzi a helyet, hol a császár hallotta, hogy a császárságnak immár vége; bár a feliratok, melyek az időtől félig elmosódtak, régiebbek mint a leírt útszéli tragoedia, nagyon jellemzők. Az egyik előadja, hogy „Ludovicus XV., rex Christianissimus, viam hanc antea difficilem, arduam et pene inviam fieri curavit“. A másik francziául tudatja, hogy az emlékkövek „nagy Napoléon uralma alatt“ állítottak helyre.

A „nagy Napoléon“ helyett megint csak „Bonaparte“-ot emlegették az ingatag fővárosban azon éjtől kezdve, midőn kalváriáját taposta, meredek helyét

járva be azon országútnak, melyet az a király építtetett, kinek alattvalójaként született negyvennégy évvel azelőtt. Pályafutása, nem számítva annak száznapi epilógját, be volt fejezve, midőn azon korba lépett, a mikor az emberek, persze a francia forradalom hőseinek kivételével, a közéletnek még csak küszöbén szoktak állni. Eddig figyelemre nem méltatott találkozása a véletlennek, hogy a nagy császár, azon pillanatban midőn ismét csak Bonaparte lett belőle, nemcsak annyi évet, hanem annyi napot is ért el korra nézve, mint testvérének fia, Louis Napoléon akkor, midőn ez a családi nevet félretette, hogy mint császár szerepeljen.¹ Még ilyen idős sem volt, mikor befejezte azt a művet, mely nagyságának, jogcíme. Húsz évvel a forradalom kezdete, tizzel Egyiptomból való hazatérte után e mű egészen be volt végezve. Ha 1809-ben, harminczkilencz éves korában Wagramnál elesett volna, semmi sem csorbítaná hírnevét, ámbár már akkor, miután Francziaország újjászervezését befejezte és a szárazföldi Európa urává lett, a dicsvágy arra ösztönözte őt, hogy első végzetes lépését, Spanyolország invasióját kockáztassa.

De mielőtt még a dicsvágyó hódító felülkerekedett az uralkodón és organisátoron, bevégezte ama munkáját, mely századunk végén, forradalmak és invasiók elmúltával, uralkodó házak változásai és a

¹ Napoléon, ki 1769. augusztus 15-én született, 1814. márczius 30-án (mely a császárság utolsó napja volt, a mennyiben a rákövetkező napon ideiglenes kormány lépett életbe), 44 éves és néhány napos volt, Louis Napoléon pedig, ki 1808 április 20-án született, 1852. december 1-én (a mely napon utoljára használta a Bonaparte nevet, mivel december 2-án már császárnak proclamálták), 44 éves és 227 napos.

rossz kormányzat minden nemei után tartósan fennáll mint a francia társadalom szilárd alapja és kerete. Franciaország egész központosított közigazgatása, mely állandóságánál fogva túlélte minden politikai változást, Napoléon alkotása és az általa emelt épület záróköve volt. Ő szervezte a département szerinti közigazgatási beosztást a felügyelő hivatalokkal és a hozzácsatolt locális gyülekezetekkel egyetemben. Az egyház és állam közötti viszonyokat még most is az ő concordátuma szabályozza. Az egyetemet, mely a nyilvános oktatás maradandó alapja, ő létesítette. A polgári és a büntető törvény, az államtanács, a bírósági rendszer, a pénzügyi rendszer, egy szóval minden intézmény, melyet a törvényhez ragaszkodó francia tiszteletben tart, a légion d'honneur-tól kezdve a banque de France-ig és a Comédie Française-ig Napoléonnak köszönte eredetét vagy átalakítását. Kétségtelen, hogy a forradalmi gyülekezetek is néha abban hagyták rombolási művöket és alkotó tervezettel is tettek kísérletet. Az alkotmányozó gyűlés a départementokat teremtette; a directorium más alakot adott az Institutnak; és Condorcet talán végrehajtotta volna közoktatási terveit, ha a conventben társai a guillotine elkerülése végett öngyilkosságra nem kényszerítik. De Napoléon, midőn 1799-ben a táborból és a csataterőről Franciaországba érkezett, azt találta, hogy a forradalom, mely tíz éven át, jogászok, szónokok s az elmélet embereinek kezeiben volt, a chaost eredményezte. Néhány fénysugár megvilágította ugyan a chaost, láthatóvá téve egyes jól kigondolt tervek némely töredékes kezdeteit, de mindamellett chaos maradt és nagyon rá volt szorulva a teremtető leheletére, mely renddé fejleszse, és egy parancsolni tudó úr tekintélyére,

mely ama tévelygő korszak helytelen irányban működő szellemi erőit is hasznosítsa.

Napoléon államrendezésének intézményei még fennállanak, nem mint történelmi emlékek, hanem mint munkálkodó gépezet, mely egy nagy nép életét szabályozza a tizenkilenczedik század végén. Részletes vizsgálatukból kitűnik, hogy kielégítő módon oldják meg a feladatot. Taine a Napoléon-féle reorganisatio egyéb bírálóival együtt azt mondja róla, hogy tökéletlen volt és annak tulajdonit számos bajt, melyben Franciaország szenvedett. Tökéletességről itt valóban nem lehet szó, emberi műnél egyáltalában nem. De a francia véralkatnak bámulatosan megfelelő az a szervezet, mely a háború zajában tíz évnél kevesebb idő alatt alakulva, nemcsak három nemzedéken át teljesítette functióit, hanem fennállva mint erős gerendázat összeköti a francia társadalmat a népfelkelések láza és a parlamenti anarchia lassabban emésztő betegsége közepette is, mintha százados növekedésnek köszönné állandóságát.

Bajos elképzelni, milyen más alakot ölthetett volna Franciaország reorganisatiója. Ha alkotmányos kormányzat próbálkozik vala megküzdeni az anarchiával, a társadalomnak a forradalomban lerombolt épületét soha sem lehetett volna helyreállítani. Napoléon, e bámulatos vagy mindenesetre rendkívüli alak csak azért látszott élni, hogy Franciaország létét megmentse. Ha műve fennállt és senki sem törekedett komolyan annak felforgatására, ez azt mutatja, mily jó volt e mű. Rendellenesség volt annak egybekapcsolása parlamenti monarchiával, de maga Napoléon tette e nem természetes combinatiót elkerülhetetlenné. Eleinte békés alkotási műve együtt haladt katonai lángelméjé-

nek fejlődésével. Marengót az egyházi és a nevelésügy szervezése követte, és azon tanácssteremből, a hol Napoléon egyénisége bélyegét nyomta a nevét viselő törvénykönyvre, megindult Európát átsietve, hogy Austerlitz és Jena terein diadalt arasson. De midőn a tehetségek csodás egyesítésével néhány év lefolyása alatt Francziaországot a széjjelszakadás örvényének szélétől a fény és jóllét páratlan magasságára emelte, jelleme elfajul. A törvényhozó, az organisátor, az államférfiú eltűnik. Ő már csak hódító, ki érzi ügyességét a háború rettenetes játékában, mely eltorzítja phantasiáját és nekidühödt, fékevesztett rohanásban viszi őt Madrid, Moszkva, Lipcse felé, mignem, különös iróniája a sorsnak! stratégiája legfényesebb nyilvánulása után egy márcziusi éjjelen Páris közelében találkozunk vele az országúton, elhagyva nejétől, rokonaitól, tanácsosaitól, kik neki köszönhették helyöket és nevöket a világban.

Madame de Staël ezt írta róla kevéssel bukása után: „Sokan úgy vélekednek, hogy Bonaparte, ha nem kísérlette volna meg sem Spanyolország, sem Oroszország invasióját, még most is császár lehetne; de neki szüksége volt a háborúra, hogy a despotismust megalapítsa és fenntartsa. Egy nagy nemzet nem tűrte volna a despotismus egyhangú és lealacsonyító terhét, ha a hadi dicsőség nem ébreszti fel és nem élénkíti a nép érzelmeit“. ¹ Necker széptehetségű leányának két erős szenvedélye volt, gyűlölete Napoléon ellen, ki őt üldözte, és szeretete a britt alkotmányos szabadságok iránt. De a legkevésbé elfogult szemlélő is, (ha abban a pillanatban írt, midőn Francziaország ki volt merülve,

¹ *Considérations sur la Révolution Française*, partie IV, c. 19.

belefáradt a haszon nélkül való öldöklésbe, idegenek igája alá került és megcsonkított.) teljes joggal hihette, hogy a dicsvágy szörnyetege, mely mindezeket a csapásokat előidézte, soha sem foglalhatta volna el helyét mint békés uralkodója azon nemzetnek, melyet először diadalra vezetett, de aztán szerencsétlenségbe döntött. Ha hypothetikus eshetőségek fejtegetése, melyre oly könnyen csábítja az embert a modern Franciaország politikai történetének nyomozása, nem volna oly hiábavaló, sokat lehetne felhozni az ellenkező nézet mellett. Úgy látszik, mintha Napoléonnak, midőn a szervezés nagy művét befejezte és a hadseregnek már tizenegy éven át szerzett jogos dicsőséget Castiglionétól kezdve Friedlandig, példátlan alkalma nyílt volna megelégedett népén békében uralkodni. A royalista cselszövényeket nem számítva, semmi jele sem mutatkozott akkor a Madame de Staël által despotismusnak nevezett és tulajdonkép csak tekintélyes régime ellen való elégtelenségnek, mert annak idejében több szabadság volt, mint a convent despotismusa vagy az ezután következő anarchia despotismusa alatt. Madame de Staël csak két évvel élte túl Waterloot; máskülönben nemsokára látta volna, hogy az általa óhajtott korlátolt monarchiától nagyon is kitelt az elnyomás¹, még ha nem is szolgálhatott ürügyül

¹ Az első restauráció után Madame de Staël tiltakozni kezdett a papság és az emigránsok részéről való, mindinkább növekedő elnyomás ellen, és a közvéleményt a restaurált monarchia ellen zúdította volna, ha Napoléon haza nem tér. — *Correspondance de Talleyrand et de Louis XVIII.* (1814.). Leánya, Broglie hercegnő 1822-ben hálát adott Istennek, hogy nem érte meg összes reményeinek meghiúsultát. — *Souvenirs du Baron de Barante.* vol. III.

a közrend megzavarása, mint a *terreur blanche* idejében. Átlátta volna talán azon elméletének alaptalan-ságát is, hogy a *restauratio* ott vette fel a fonalat, a hol az erőszak azt 1791-ben megszakította, és hogy a közben lefolyt események csak siralmas epizódok voltak, melyek Franciaország haladó irányú történetén egészen kívül esnek.

Ha a század végén állva visszapillantunk annak három első tizedére, oly jelenségre akadunk, mely épen ellentmond a Madame de Staël értekezésén végig vonuló eszmének. Azon időszak, melyben Franciaország törvényes királyai uralkodtak a visszaszerzett királyságon, a fényes irodalmi renaissance hajnalderengése ellenére, politikailag homályba burkoltnak tűnik fel a megelőzőtt évekhez képest. XVIII. Lajos és X. Károly a férfikor elértéig a régi udvarban növekedtek, résztvéve annak élvezeteiben, eselszövényeiben és politikájában. Mindazáltal ez uralkodók, kik kiváló alakok voltak oly társadalomban, melynek párja nem akadt soha pompa és kellem dolgában, csak közön-séges benyomást tettek megjelenésöikkel a trónon és őseik palotáiban, midőn örökségöket visszaszerezték, habár az idősebbik magas képességű államférfi volt és jó király is, ki nagy eszességgel uralkodott a nyugalom első éveiben, melyek szükségesek voltak, hogy Franciaország ereje megújulhasson. Ha visszahivatva jöttek volna haza és azért, hogy Franciaországban az anarchia után a rendet állítsák helyre, mindketten imponálóbb alakjai lehetnének a történetnek. De ez uralkodók nem a forradalmi rendbomlás után léptek trónra. A forradalom nagy fia és szervezője után következtek, törpéknek tűnve fel ahhoz képest, ki Európát betöltötte jelenlétével, és

kinek alkotásai fenmaradtak, midőn örjögő öldöklésének nyomai már rég eltűntek.

Midőn XVIII. Lajos okosan elővigyázó uralma 1824-ben véget ért, X. Károly elhatározta, hogy azzal a pompával koronáztatja meg magát, melylyel az egyház legidősebb lányának őrzőit meg szokta tisztelni, tehát a reimsi székesegyházban, azon helyen, mely emberöltőkön át egybe volt kapcsolva a francia királyi bíbor felöltésével. Ehhez az oltárhoz kísérte Jeanne d'Arc VII. Károlyt, hogy a királyt a szentelt olajjal felkenjék. Itt vette át a Grand Monarque mint tizenhat éves gyermekifjú a koronát, anyja, osztrák Anna és az olasz bibornok jelenlétében, ki az apa helyét bitortolta. Ugyanitt tanúja volt maga X. Károly egy fél-századdal előbb szerencsétlen testvére, XVI. Lajos és Marie Antoinette megkoronáztatásának. XVIII. Lajos nem vetette alá magát a szent szertartásnak. Midőn *de jure* léphetett volna a trónra, a reimsi székesegyház a Bourbon-családnak nem volt hozzáférhető, ekkor nem koronák, hanem egészen más eszközök kapcsolatában emlegették a királyi főket. De az utána következő és már koros uralkodó elrendelte, hogy a keresztségéhez égből küldött szent olajkorsó tartalmát még egyszer öntsék ki fejére. Habár ennek ereje még azon pár évre sem biztosíthatta királyságát, mely hanyatló életéből hátra volt, az esemény talán méltóbb volt a hangos ünnepeltetésre, mint szemtanúi gondolhatták; mert most már tudjuk, hogy egy és egynegyed század folyamában ez volt az egyedüli alkalom, midőn francia uralkodó az öröklés jogánál fogva lépett elődje helyére.

Azon két szertartás közé, melyekben Charles de Bourbon játszott szerepet, egy másik koronázás is esett

Franciaországban. Nem a champagnei királyi szentélyben, hanem Notre Dame de Parisban, vagy tizenkét évvel azután, hogy ennek tornyaitól XVI. Lajos felkent fejét porba hullni láthatták, mialatt d'Artois gróf biztosságban pihent Holyroodban, a legimpozánsabb királyi koronázás folyt le, melyet a kereszténység valaha látott, mert Jézus Krisztus helytartója eljött Rómából, hogy végignézze. *Assistált* VII. Pius Napoléon megkoronáztatásánál, de nem e szó angol, hanem annak francia értelmében; mert a fogságban tartott pápa csak mint néző ült ott, mialatt a csodálatos hódító saját kezével tette a koronát a maga fejére. E jelenet, valamint X. Károly húsz évvel későbbi koronáztatásának utolsó tanúi elhaltak; de elgondolhatjuk némileg, hogy a szerencse fiának koronázási pompája miért homályosította el, miért tette jelentéktelenné a királyi szentség törvényes felélesztését. Két festő, David és tanítványa Gérard, jelen voltak, és megörökítették benyomásaikat két előkelő képterem falain, a francia királyok egykori előcsarnokaiban.

Figyeljétek meg a császár kíséretének drága öltözetű tagjait, kiket a forradalmi festő gazdag színezéssel állít elénkbe. Férje előtt térdelve, nem ügyelve az egyház fejének áldó kézmozdulatára, ott látjuk Joséphinet, egykor Barras szeretőjét, ma a francziák császárnőjét, kinek megadta a sors, a mit örököst óhajtó urától megtagadott, hogy utódja Franciaország trónját foglalta el. Nemsokára bűnhődni fog nem a kellő időre eső termékenységeért; és majd ha a kreolnő helyét a nyugat császárainak lánya foglalja el, az egyház, melynek földi feje ma itt van, hajlékonyságának jelét fogja adni az új frigy megáldásával,

míg Joséphine, elhanyagolva, Malmaisonban eped. Az egyház az a szolgálja, ki saját unokaöcsését, XVI. Lajos trónutódját Marie Antoinette unokahugával fogja összeadni, szintén itt van.¹ Caesar nagybátyja elhagyta szent hivatását nyolcz évvel azelőtt előtte és az olaszországi hadseregnél biztos volt, holott Corsicában falusi lelkésznek kellett volna lennie; de a consulátus nem egy kebelben felélesztette a régi hitet, és Fesch bíbornok már három év óta volt Gallia primása, midőn mint egyházfejedelem a pápát Franciaországba kísérte. Ott van a másik, ki a főpapi ruhát viselte a megelőző uralom alatt, midőn nagyritkán juthattak ahhoz a nép olyan gyermekei, mint Fesch József volt; de Talleyrand mint apostata és a püspöki süveg nélkül nem kerüli a szent szertartásokat, sőt a halász pecsétje őrzőjének jelenlétét sem.

Ha most megálltunk, hogy David Louvrebéli festményét vizsgáljuk, nem azért tettük, mivel mesterileg ábrázol egy történelmi érdekű epizódot, hanem mert feltárja előttünk a jelenkori Franciaország, sőt a jelenkori Európa alakulását. Apotheosisa az a francia forradalomnak, szentesítése fegyveres hatalommal való szervezkedésének. Napoléon először megtestesíti a csöcselék diadalát az ancien régime felett, azután

¹ Joséphine Tascher de la Pagerie (szül. 1763) és első férje Beauharnais József (guillotinenen kivégezték 1794) leánya volt Hortense, hollandi királynő, III. Napoléon anyja. Fesch József (szül. 1763) Bonaparte anyjának, Laetitia Ramolino-nak mostohabátyja volt. A papságot odahagyta a rémuralom alatt és a hadseregnél biztos lett 1796-ban. Ismét a papi rendbe lépett, midőn Napoléon első consul volt, és 1801-ben lyoni érsekké, 1803-ban bíbornokká tették. Mária Lujza császárné, Ferencz utolsó német és első osztrák császár leánya, Marie Antoinette testvérének unokája volt és 1810-ben lett Napoléon nejevé.

a népnek mindenható katonai despotismussá szervezkedését. A pápaság örökkévaló bölcseségében gyakran elnázte nagy dynastiákból származó és nagy hagyományokra hivatkozó nagy uralkodók rendellenességeit és vétkeiket; de itt, ebben a ragyogó sokaságban, melynek a pápa áldását osztogatja, olyan egy sincs, ki valamely hagyományt képviselne. A Castiglione, Rivoli és Marengo mellett kivivott forradalmi győzelmek nélkül csak névtelen kalandorok és kalandornők csapatja volna ez, egy kivetkezett pap vezérlete alatt; de ők a katonai lángelme fentragyogó csillagának satellesei, és szent Péter utódja elhagyja az apostoli küszöböt, hogy társaságukba keveredjék. Azonnal követni fogják példáját a continens legbüszkébb világi trónusain ülő uralkodók is, mihelyt Austerlitz és Jena után hűbéreseivé lesznek a katonának, ki maga helyezte fejére Nagy Károly koronáját.

A másik festmény, Versaillesban, mintha egy álarczos társaságot vezetne elénk, mely senkinek sem imponál. A ruházat és az architectura ugyanaz, mint a melyet megszoktunk régmúlt reimsi koronázásokat ábrázoló festményekben; de egynémely arcban ráismerünk azokra, kiknek részük volt bizonyos eseményekben és mozgalmakban, melyek Európa ábrázatát megváltoztatták, a mióta a Gérard képének hőse jelen volt bátyja koronázási ünnepélyén. Az öreg király megöleli a dauphint emigrációbeli társai és még némely másoknak üdvözlései között. A loi salique nélkül, mely lehetetlenné tette, hogy a trónörökös neje Franciaország és Navarra királynőjévé legyen, miután már a Templeből kiszabadult, a honnan szülei a vérpadra léptek és a hol bátyja életét végezte, a történelem talán más fordulatot vett volna; mert maga

Napoléon is elismerte, hogy Angoulême hercegné az egyedüli férfi családjában. A tapsoló emigránsokon kívül más hallgatóság is van a székesegyházban. A két bibornok-herczeg mellett, kik a felkenésnél jártak el tisztjökben, a szertartás későbbi részében két tábornagy-herczeg segédkezik, kiknek nevei és czimerei még ismeretlenek voltak az ancien régime alatt, mert a saját kezével koronázott császár kegyéből kapták azokat, ki négy évvel előbb Szent-Ilona szigetén halt el. Íme tehát, Mortier, duc de Trévise és Soult, duc de Dalmatie nyújtják a királynak a sceptrumos kezét és a sceptrumot. A zord vén marsalok, kik a forradalom nélkül, melyért harczoltak, talán nyugdíjas altisztjei volnának valamely királyi ezrednek, valószínűleg okosabbnak gondolják, ha délelőttönként selyemben és satinban öltözve, a liliomos szőnyegen mély hajlongások közt lépkednek, semmint hogy a Luxemburg mögé hurczoltassanak, hol mint Ney bajtársukat főbe lőnék őket. A liliomos bársonyczipőt mély alázattal húzta a király lábára az a mindenütt befurakodó, a ki mindig kész volt, bármely gazda előtt tétet hajtani. XVI. Lajos, alkotmányozó gyűlés, convent, directorium, első consul, császár mindegy Talleyrandnak, ki egyaránt kész egyiket a másik után elárulni. Bénévent hercege csodaszerű nemzedékének azon egyetlen embere, ki a forradalom valamennyi phásisának megszemélyesítője, ennélfogva akkor is, midőn a forradalom a királyság álarczát veszi fel, befejezett művészettel játssza a neki jutó szerepet. Ez nem legutolsó fellépése. Még tizenhárom év fog eltelni, mielőtt Dupanloup abbét a rue St. Florentinbe hívják, hogy oly gyónást hallgasson, mely talán Talleyrand közzétett emlékiratainál is érdekesebb. Még egy urát kell

szolgálnia, ki szintén itt van a képen. Mindnyájan tudjuk, hogy az Orléans-család feje a franciaországi bourbon hercegek után mindig az első vérbeli herceg, a mióta a spanyol Bourbonok lemondtak jogaikról. Így látjuk itt is Fülöpöt; a trón jobbjánál áll egyenesen, mint szokta, mikor ifjúságában a jacobinusok clubjának bejáratánál őrt állott, mialatt cousinje, d'Artois, a mai király, Coblantzbe menekült és atyja, Égalité Fülöp azon törte fejét, hogy léphetne XVI. Lajos helyére, a nélkül, hogy ennek vérpadára kellene vándorolnia.

Napoléon megkoronázása nagypompájú vakmerőséggel a forradalmi rendezkedés apotheosisa volt. A korona, melyet a szerencsés katona e napon fejére tett, lehullott onnan; de az a látványosság a forradalom eredményét jelezte, Franciaországnak egy kalandor katona által történt reconstructióját. A forradalomnak ama napon proclamált phásisa, a császárság nem volt állandó, de műve túlélte önmagát, meg hiúsítva minden kísérletét azoknak, kik a végbement változásokat ignorálni szerették volna. Ép azért X. Károly koronázása pusztá travestia volt, noha a főszerepet szent Lajos törvényes örököse játszotta benne. A mire vezettet, mindössze annyiból állt, hogy a júliusi forradalom a királygyilkos Orléans javára szolgált, de egyúttal a királyi ünnepély színhelyén kívül a nép tüntetéssel felelt, midőn ezrekből álló baljóslatú tömeg kísérte a sirhoz Foy tábornokot, a grande armée hősét.

Egyébiránt a császárság traditioja nem volt átalánoson népszerű a restauráció alatt. Ellenkezőleg, a háború ostora megszűnvén sújtani a nemzetet, melyet szívverének húszévi kiszívása kimerített, ez a könnyebbülés annyira felvidította a kedélyeket, hogy a francia népnek vidámsága e sajátságos korszak leg-

nevezetesebb vonásainak egyike. A csatavesztés, az ország területének megcsonkulása és az idegen invázió hatása nem volt oly lesújtó mint az, melyet a mi nemzedékünk észlelt a francziák természetén hasonló, de aránylag csekély sorscsapások következtében. Nem tekintve Napoléon régi katonáit, emléke lidércz-nyomásként nehezedett a francziákra a restauráció első napjaiban, a midőn Victor Cousin azt merte mondani, hogy Waterloo a szabadságnak diadala volt a despotismus fölött. Érdekes a francziák Napoléon iránt táplált érzelmeinek fluctuatióját kísérni. Szent-Ilona szirtje volt az átváltozás első oka. Ha másik Elbát találtak volna számára Európa tengerein, ha London vagy Bécs valamely külvárosában végezte volna napjait, Marie-Louise szerelmi viszonyai után kémkedve, manifestumokat irogatva Franciaország népéhez, vagy cseleket szöve, hogy ismét megjelenhessen francziái között, bizonyára soha fel nem élesztik legendáját, bár alkotásai akkor is fennmaradhattak. De a „*Mémorial de St. Hélène*“, mely a puszta sziget sirjából kelt világgá, csodaszerű apostolság evangéliumává lőn; így aztán ő, ki pályája utolsó részében esztelen dicsvágyát követve hideg nyugalommal ezer és ezer harcztost küldött a halál torkába, átalakult „a francia forradalom Krisztusává, kit a sziklához gonoszul odaszögezett a királyok rosza-akarata“. Szent-Ilona nélkül Béranger dalai bátran tetszhettek volna a grande armée veteránjainak, és irodalmi szépségeikkel elbájolhatták a jövő nemzedékeket, de a restauráció kormányának alig lett volna szüksége arra, hogy börtönbe vesse a költőt, ki később a júliusi forradalomnak volt elősegítője, mely visszahozta a tricoloret.

Lajos Fülöp a maga részéről is előmozdította a legenda feléledését, midőn fiát kiküldte, hogy a császár hamvait haza hozza. Végére, midőn a középosztály monarchiája halomra dőlt, a forradalom hősenek és vértanújának nevét annyira kegyelte az új választási joggal felruházott demokrácia, hogy az öröklött név Napoléon testvérének fiát a népszerű dictatorságra segítette. A második császárság nem növelte a napoleóni hagyomány varázsát. Örök átok látszott rászállni, midőn a dynastia elbukott az Ardennek ugyanazon erdős vidékén, a hol Dumouriez tanulatlan ujonczait a forradalom első győzelmeire vezette és Sédan nevét az invázió visszaszorításával fűzte össze, mielőtt még híré is hallották Bonapartenak Franciaországban. A francia-német háború utáni évek jelzik legmélyebb fokát a semmibevevésnek, mely a napoleóni legendát érte, a mióta Las Cases a *Mémorialt* közzétette. Lanfrey már kísérletet tett, hogy csorbát ejtsen ezen, midőn az 1870-ki események commentárként követték művét. De a mint a második császárság emléke nagyobb távolba tűnt, ellenhatás vette kezdetét; így a midőn Taine kiadta a műveiben Napoléonról rajzolt nem igen hizelgő arczképet, a vita, melyre ez alkalmat adott, mutatta, hogy újból kedvező érzelmek kezdtek fakadni a forradalom katonája iránt. A parlamenti anarchia és botrány általános felburjánzása, mely egészen hasonló volt az egykor Bonaparte által kiirtotthoz, előmozdította a feléledt érzelemnek cultussá és szenvedélylyé fokozódását, a mi azonban csak irodalmi téren jutott kifejlődésre.

De megjegyzésre méltó, hogy bármi érzelem kerekedik felül ez idő szerint Franciaországban Napoléon jellemere és pályájára nézve, műve érintetlenül áll

fenn továbbra is. A törvényes királyok restaurációja, az orleánsi ág forradalmi monarchiája, a plébiscite-en alapuló császárság és a parlamentáris köztársaság alatt Napoléon alkotása volt a közigazgatásnak és az ország életének változhatatlan alapja, bármily formáit a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak léptette életbe a pillanat alkotmánya. Következőleg, akár Taine-nel középkori condottierenek tekintsük Napoléont, erősen hasonlónak apáink korsikai emberevő szörnyetegéhez, akár pedig idyllikus szürke kabátos petit-caporalnak; akár kápráztatja szemünket a koronázási jelenet merészsége, vagy felháborít bennünket d'Enghien herczeg legyilkoltatása, el kell ismernünk, hogy a mit alkotott, az a modern Franciaország gerendázata, mely tartósságában daczol az idővel és a viszontagságokkal. A decentralisációt ezer röpirat tárgyalta; a concordátum revisiója tiszteletreméltó reformfeladat; a nevelési rendszer javult és a törvényszékek szaporodtak; de az a végleges rend, melyet Napoléon teremtett a forradalom alapján, tartósan fennmarad. És mi több, egyéb nem is éli túl a forradalmat, mint a mi Napoléon intézménye. Így tehát most, miután egy század telt el a viszonyok nagy változása óta, tisztán látjuk, hogy a legfőbb és kézzelfogható eredmény a parancsoló tekintélyű központosított kormányzat, melyet az a férfiú teremtett, kitől madame de Staël azt mondta, hogy „Robespierre lóháton“, elismerve ezzel művének forradalmi jellemét. De Napoléon abszolutizmusa szükséges és üdvös volt Franciaország re-constructiója céljából; és hogy ő a forradalom chaosát oly épületté alakította, melynek czélszerűségét három nemzedéken keresztül való használat szembetűnővé tette, az bizonyítja gondviselészerű lángelméjét.

MÁSODIK FEJEZET.

Szabadság.

I.

Mielőtt a Franciaország tizenkilencedik századbeli kormányzatának alapját alkotó intézmények működését és a nagy forradalommal való összefüggéseket vizsgálat tárgyává tesszük, helyén lesz nyomoznunk, mi volt a sorsa e korszak bizonyos elveinek. Különösen érdekes tanulmánytárgy, hogy milyen állást foglalnak el a francziák azon elvekkel szemben, melyeket az első köztársaság jelmondása, „szabadság, egyenlőség és testvériség“ fitogtat, mivel ama jelmondás újra is föléledt a Louis Napoléon köztársasági elnökké választása előtt egy hónappal kihirdetett alkotmányban.¹ Mikor a köztársasági kormányformát harmadikban is elfogadta Franciaország, oly alkotmányt szavazott meg, mely sem elvek kihirdetését, sem a szabadság ígétét nem foglalta magában. Mindazáltal a köztársaság helyreállította a jeligét, melyet a hercegi elnök a nyilvános épületekről eltávolíttatott, midőn az 1848-ki entusiastáktól plántált szabadságfákat kitépette. Nem mintha bizonyos volna, hogy mindenfelé elhíntetve feliratban a szabadság nevét, valamint az azt kísérő erényekét, legjobb módját találtuk annak, hogy az elveket el is fogadtassuk az állampolgárokkal,

¹ Constitution du 4 Novembre 1848.

ha látjuk például e feliratot az állambörtönök kapui fölött, inkább eszünkbe jutnak a metaphysikai fejtegetések, melyek segítségével a francziák a kitévelt definiálni igyekeztek, mintsem az a fogalom, melyet a közönséges gondolkodású ember köt a szabadság nevéhez.

Taine Oxford meglátogatása után azon eredményre jutott, hogy a metaphysika nem virágzik Angliában. Annak a tudománynak hiánya, melynek ő alapos művelője volt, nem gyengítette irodalmunkról szóló magasztaló ítéletét, mert elismerte egyúttal, hogy a kevésbé philosophikus nyelvezet, melybe eszméinket öltöztetjük, hasznára vált a nemzet történetének. Így mi gyakorlatiabbak vagyunk a szabadság tárgyalásában, mely a francia embernek inkább definiálni és magyarázgatni való dogma, mintsem az álladalom mindennapi életében működő tényező. Ez a felfogás részben megfejthetővé teszi annak a fictionnak hosszú fennmaradását, hogy a forradalom a szabadság aerája volt, holott épen az ellenkező áll. A modern gondolkodás felszabadulását a bölcselkedőknek köszönjük, kiket a régi monarchia hozott létre, mely kevésbé akadályozta őket tanaik terjesztésében. Voltaire, Rousseau és Diderot mindannyian hozzájárultak a forradalomhoz; de ha a rémuralom koráig élhetnek, kétségtelenül előhaladott koruk daczára Lavoisier és Malesherbes sorsában osztoztak volna,² ha csak úgy nem játszzák ki a guillotinét, mint Condorcet tette czellájában.

¹ *Littérature Anglaise*, livre V. Azon metaphysikai áramlatokat, melyek a forradalomra vezettek, nagy művészettel és világossággal elemzi Taine az *Ancien Régime* harmadik könyvében.

² Voltaire is, Rousseau is 1778-ban halt meg, Diderot 1784-ben. Condorcet 1794. márcziusában öngyilkos lett; Malesherbes ugyanazon év áprilisában és Lavoisier májusban a guillotine alá került.

E philosophusok mindegyikét oly elfogatási parancssal tartóztatták le, melynek lapján mint első szó ez volt olvasható: szabadság. Malesherbes, ki leginkább mint XVI. Lajos rettenhetetlen védője ismeretes, Rousseau barátja volt és mint a király hivatalnoka adminisztrált, midőn az *Encyclopaedia* megjelent. Néhány hónapja volt csak annak, hogy Jean-Jacques tetemeit kiásták és nagy pompával a Voltaire-éi mellé helyezték a Panthéonba, midőn tiszteletre méltó barátját, ezzel együtt annak lányát és unokáját, kivégezték. Ugyanazon vérpadon halt meg néhány nappal később Lavoisier, kinek azon kérésére, hogy kivégzését csak addig halaszszák, míg utolsó nagy kísérletét bevégezheti, a közvádoló odamondta: „a köztársaságnak nincs szüksége tudósokra és vegyészekre“.

Így bántak a szabadság apostolaival, kik tovább éltek a régi monarchiánál, mely nekik éltet adott, a forradalom azon stádiumában, melynek a szabadság volt hivatalos jeligéje. Ha Rousseau és Diderot azt átélhették volna a legközelebbi korszakig, Napoléon régiméjéig, már kevesebb veszély fenyegette volna fejüket, mint azon időben, midőn a szabadság cultusa hivatalos volt. De bölcseletük szigorúbb felülvizsgálását kellett volna tapasztalniok a forradalmi dictatorság, mintsem azon régi monarchia alatt, melynek aláásását elősegítették. Napoléon e kettő között engedett volna nekik választást: számkivetésben bocsátani világgá eszméiket vagy hallgatni hazájukban, mely visszanyerte szabadságát. Vagy talán, atyai korlátozásnak alávetve, segítettek volna a forradalom szervezőjének Franciaország restructiója művében, mint Tronchet,¹ Mirabeau

¹ Tronchet, valamint Malesherbes, mint XVI. Lajos bátor védője ismeretes.

barátja, tette a Code Napoléon előkészítésével. Csak a mikor a forradalomellenes szövetséges fejedelmek Franciaországra újból rákényszerítették királyainak régi ágát, kezdték ott először ízlelni a szabadságot, melyet a philosophusok hirdettek, a forradalom pedig — bár erősen fitogtatva az elvet — fejlődésében megakasztott.

A szabadság első éve a forradalmi naptárban 1792 szeptember 21-én kezdődött¹, és a megelőző éjjelen a Valmy melletti csata után a tábori tüzek mellett azt mondotta Goethe: „E helyen és ezen a napon a világ-történelem új korszaka kezdődött“. A költő megjegyzése helyes volt, de az új korszak, mely a porosz királyi csapatokon a forradalom ujonczai által nyert diadallal kezdődött, nem volt a szabadság kora, melynek hajnalpirját jósolta Goethe. A német költő tizenhat évvel később Erfurtban megismerkedhetett a forradalmi hadsereg által inaugurált aera természetével. midőn Napoléonnal beszélt, ki dicsőségének és absolutismusának teljében ugyanoda rendelte Oroszország autokráta urát, hogy a szárazföldi blokade fentartása tárgyában értekezzen vele.² A tizennyolczadik század szellemi forradalmát, melynek Montesquieu, Voltaire, Rousseau és az encyclopaedisták voltak vezérei, megakasztotta a politikai forradalom, melyet az létrehozni segített. A szabadság barátjai, 1789-ben minden országban azt remélték, hogy az ancien régime zsarnoki rendszerének eltörlése végett Franciaországban megindult erőszakos mozgalom az ő elveik dia-

¹ Egy évvel később, 1. Vendémiaire, An. II. használták a naptárt.

² 1808. október.

dalát fogja eredményezni. De mint Taine kimutatja, a forradalmi mozgalom első pillanatától kezdve soha sem volt remény arra, hogy a társadalom philosophiai alapon fog rendeztetni. A spontán anarchia, mely nyomban következett, csakhamar a jacobinusok hódításának esett zsákmányul és létrejött a rendetlenség despotismusa, melynek csak a katonai dictatorság erőszakos fegyelme vethetett véget.

Ennélfogva csak conventionális dolog, ha a szabadság eszméjét a forradalommal társítják össze, vagy akár csak — mit minden esetben vélnek tehetni — annak azon phásisával, mely a köztársasági kormányformát létesítette. Ha e társítás általánosan elfogadtatnék, nem volna ok a figyelmet a szabadság szigorú megszorításaira irányítani oly régime alatt, mely követeli, hogy a forradalom egyenes származékának tartsák, vagy a szabadsággyűlölő szellemre mely egy századdal az emancipáció aerája után érlelődött Francziaországban. Ha a pénzek és a nyilvános épületek felirata: „Liberté, Égalité, Fraternité“, csupán hivatalos ismertető jel volna, nem kellene arra komolyabb ügyet vetni, mint bármely előkelő család heraldikus czimerfeliratára, mely történetének valamely többé-bevésbbé hiteles kalandjára vonatkozik, de semmikép sincs összhangban a család jelenlegi tagjainak jellemével. A legfőbb ellenvetés az lehetne, hogy a felirat nagyon hosszú, a mennyiben fekete betűkkel festve, gyakran elrutit valamely szép monumentális épületet; és kíváncsnak tetszhetnék, hogy a harmadik köztársaság kevésbbé terjengős jelmondatot választott volna, tán olyat, mint a milyen a modern Róma városi tanácsának S. P. Q. R.-je, mely azonban más okoknál fogva ép oly czélszerűtlen. De

a köztársaságban tekintélyes részről azt hangoztatják, hogy a szabadság és a többi szavak hivatalos feliratként való használata a bennük foglalt elméletnek azt a virágzását jelenti, melyre a jelen régime emelte a forradalom örökségét. Ha utána járunk, hogy így van-e valóban, úgy fogjuk talán találni, hogy az elmélet és gyakorlat összhangjának szembetűnő hiánya részben annak tulajdonítható, hogy Franciaországban a szabadság oly téma, melylyel csak iskolatermekben és könyvtárakban foglalkoznak.

A philosophia tanulmánya, melynek hiányát Taine a mi metaphysikai tudományosságunk főszékhelyén észlelte, nincs elhanyagolva Franciaországban. Mikor azon kort, melyben az angol egyetemekbe lépnek ifjaink, a keményen dolgozó francia iskolafiúk még el sem érték, ezek már oly tanulmányokba merülnek, a melyekhez hasonlóknak csak legszorgalmasabb oxfordi növendékeink szentelik magokat néhány évvel később. Mint szellemi edzés a francia nyilvános iskolák nevelése különb annál, mely oly nagy anyagi áldozatokat követel a mérsékelt vagyonú angol szülőktől és mely lassankint izmos plutokrátiává készül változtatni nemzetünket. A francia rendszer jó és rossz oldalait reményilem nemsokára szemügyre vehetem. Itt csak arra kell tekintenünk, milyen hatása van a szabadság elvének és gyakorlatának szempontjából. Azok a francia ifjak, kik az angol középiskola legfelsőbb osztályába járó fiúk korában vannak, már áttanulták a theoriákat mind az ókor, mind Franciaország bölcséletében; de ha könyveiket becsapják, környezetük csakhamar megérteti velök, hogy a mit a szabadságról tanultak, annak nincs több gyakorlati vonatkozása a modern életre, mint az Odyssea földrajzának vagy a Georgi-

kon gazdasági tudományának. A francia ember a lycéet, tekintettel annak belső oekonomiájára, gyakran kaszárnnyához hasonlítja, vagy börtönhöz és hacsak nem volt bejáró tanuló, iskolázására mint a szolgaság idejére tekint vissza, mely alatt ébren és alva folytonos kémkedésnek volt kitéve. Nincs szomorúbb látvány Páris vidám jelenetei közepette, mint a szakállas ifjak hosszú sorai, kik iskolai egyenruhában, intézeti felügyelőik őrizete alatt sétálnak a Champs Elysées útain.

Pályája ezután következő részében a francia polgár, ha törvényhez alkalmazkodni tudó természetű, talán nincs kitéve annak, hogy szabadságát korlátozzák. Az a nézet, hogy a ki Franciaországban lakik, folytonos hatósági zaklatás áldozata, túlzás; és nincs ország, hol normális körülmények között nyugodtabban élvezhetni az életet. Egyúttal azonban előre nem látott esetek arra emlékeztethetik az embert, hogy a francia forradalomnak legfőbb kézzelfogható eredménye gyanánt, a nemzet önkényt meghajol az absolutismus zsarnoksága előtt, mint a következő példa fogja mutatni. Egy kereskedőház alkalmazottja napi munkájának befejezte után Armand Dayot népszerű képes forradalomtörténetében a Bastille borzalmait ábrázoló illusztrációkat mutogatja gyermekeinek. Mint most már tudjuk, ezen erősség lerombolása alkalmával kiderült, hogy a néhány, 1789-ben ott elzárt fogoly egyike sem volt barátja a szabadságnak és egynek sem volt sok oka a panaszra.¹ De igazolni kellett de Launay kor-

¹ Gaston Deschamps, a ki tanulmányozta a tárgyat, azt találja, hogy 1789. július 14-én csak hat vagy hét ember volt őrizet alatt, politikai fogoly pedig csak négy volt közülök, a

mányzónak a csöcselék által történt lemészárlását, és az azon időbeli képek úgy tüntetik fel a lázadókat, mint kik július 14-én akkor szabadítják meg a foglyokat, midőn ezeket majd hogy felfalják a patkányok. Ehhez képest a jó családapa megmagyarázza fiainak, milyen természetű a *lettre de cachet* és milyen gonosz volt a dicsőséges forradalomtól megsemmisített rendszer, mely megengedte, hogy egy polgárt bírói vizsgálat nélkül börtönbe vessenek. De im kopogás hallatszik. Rendőrhivatalnok lép be, kezében a parancs, hogy fogják el a jó urat, mert azzal van vádolva, hogy meglopta gazdáját. Tiltakozik, ártatlanságát erősítgetve, de elhurcolják.

Eddig az eljárás csak olyan, a minő bármely szabad országban előfordulhat még azon esetben is, ha igazságtalanul helyeznek őrizet alá valakit. De a legközelebbi fejlemények, bár egy egész nemzedék türte őket a harmadik köztársaság alatt, nem emlékeztetnek oly demokratikus parlamenti régimere, melynek hivatalos ünnepe a Bastille ledőltenek évfordulója. A vádlottat magányos elzártságban tartják, családjával való minden összeköttetését megszüntetik és egy tisztviselő naponkint kihallgatja azon célból, hogy vallomást csikarjon ki tőle. Ezalatt a rendőrség egész személyzete azon munkálkodik, hogy a még törvényszék elé nem állított fogoly ellen bizonyítékokat gyűjtsön, melyek mineműségéről neki nem szabad tudnia semmit; egyszersmind a *juge d'instruction* a kihallgatások alkalmával gyakorlott szakértői ügyességét arra használja,

többi hamisító és mindnyájan jó lakást és ételt kaptak. A gyalázatos híri marquis de Sade kevéssel az említett nap előtt szintén a Bastille lakói közé tartozott.

hogy attól az embertől, ki a fogságtól és elszigeteltségtől szinte megzavarodott, a saját kárára nyilatkozatokat csaljon ki, hol fenyegetésekkel ijesztgetve, hol azzal a fictióval élve, hogy egy bűntársra akadtak, ki a vétkességet bebizonyította. A köztársaság huszonnyolczadik éveig csak akkor engedték meg a vádlottnak, hogy védelme céljából ügyvéddel értekezzen, ha a pör tárgyalására került a sor. A „titkos vizsgálat“ rendszere érintetlenül virágzott egy egész nemzedékre terjedő demokráta kormány alatt; igaz, némelykor gáncsolták a sajtóban, ha valamely nagyon nyilvánvaló botrányt okozott, például öngyilkossá lett egy szerencsétlen, kit ártatlanságának tudatában is összezúzott a helyzet aggasztó volta; vagy ha egy ékesszóló ügyvéd, az esküdtszék előtt ecsetelve a szigorú vallatást, egészségben és vagyoniilag tönkretett cliensét visszaadta családjának. De az áldozatok többsége a gonosztevők osztályába tartozik. Ennél fogva oly nemzetben, hol a Habeas-Corpus törvény elvét csak néhány theoretikus tiszteli, nem könnyű felbuzditani a közvéleményt oly gyökeres reformért, melynek csak az volna a célja, hogy igazságtalanságtól megkíméljen *esetleg* oly becsületes állampolgárt, ki az igazságügy szolgálta gyanúját vonta magára. Abból tehát, hogy oly sokáig tűrte e rendszert az a nemzet, melynél az általános szavazási jog a legfőbb hatalom és a sajtó korlátlan szabadsággal emelhet vádat bármely intézmény ellen, eléggé világos, hogy e nemzet szabadságeszméjének is sajátos és különös jelentése van.¹

¹ A bűnvádi eljárás végtére némileg módosult a köztársaság 28-ik évében. Constans fáradozása következtében, miután

Kevesbbé tragikus tapasztalatokat szerezne a szabadság nemzeti felfogásáról az a francia állampolgár, ki csak a szabályellenesség gyanuját vonná magára. Hogy egész teljességében élvezhesse a köztársasági polgár jogait, egy szép napon elmegy hazulról Aulard, a Sorbonne tanárának előadására, mely bebizonyítja, hogy az 1792-ben proclamált uralom alatt az emberi boldogság a tetőpontra emelkedett. Hazamenet, Danton szobra mellett elhaladva, csodálkozik, hogy a szabadság e kedvelőjének honfitársai miképen hódolhattak a második császárságnak, mely alatt a polgár házi tűzhelyének szentségét is megsértették. Ily gondolatok közt ajtajához ér. A rendetlenség képe tárul elébe; íróasztalának fiókjait, szobájának szekré-

egy kiváló közvádó, Jean Cruppi, a „titkos vizsgálat“ szülte bajokat feltárta. De a kik törvények reformálásával foglalkoznak, kételkednek ama reformnak (mely megengedi, hogy a vádlott az előzetes titkos vizsgálat alatt ügyvédet használhasson) gyakorlati eredményében, mert nincs kilátás arra, hogy a bíróság vagy a közvélemény elfogadjon oly tant, mely felteszi, hogy a még ki nem hallgatott fogoly ártatlan is lehet. Egy semmitőszéki bíró, ki a Seize Mai időszakában köztársasági elvei miatt üldöztetést szenvedett, arról biztosított, hogy az új rendszer „rossz a tisztviselőknek, rossz a védőnek s rossz a fogolynak“. Már érvényre emelkedett az, midőn Picquart ezredes a hadügyminister rendeletére hamisítás vádjá miatt elzáratott és a bíróságtól ki nem hallgatva hónapokon át ült a börtönben, magánfogságba vetve, mivel az 1897-iki törvény nem terjed ki katonai foglyokra is. Figyelemre méltó ez esetben az, hogy nem szült általános felháborodást az elbánás, melyben egy bírótól ki nem hallgatott fogoly részesült. A Picquarttól védett Dreyfusnak pártján állók vértanunak tekintették őt, míg az anti-Dreyfusardok úgy vélekedtek, hogy megkapta, a mit érdemelt; de senki sem tiltakozott a francia állampolgár szabadsága elvont kérdésének alapján.

nyeit feltörték; olyan a ház, mintha fényes nappal betörők fosztogattak volna abban. De arról értesül, hogy a zürzavart nem a törvény ellenségei, hanem annak kiküldöttei idézték elő. Tünődik és nem érti, honnan ered ez erőszakosság. Hisz ő nem anarchista, ki dynamit rejtegetésére vetemedik, sem oly pénzember, ki parlamenti tagokat megveszteget és megőrzi nyugtatványait, egyáltalában nem tartozik azon egyének kategóriájába, kik rendszerint ki vannak téve annak, hogy a rendőrség házmotozást rendez nálók. De feljelentés történt ellene, hogy hivatalos engedély nélkül behozott szivarokat szí; és habár a vád alaptalan, a kormány dohánymonopoliuma oly fontosságú, hogy megkárosításának pusztá gyanúja indokoltta teszi a legmegfélemlítőbb rendszabályok alkalmazását. Lord Eldon — mondják — azt a megjegyzést tette akkor, midőn angol embereket még a vagyon elleni csekélyebb kihágások miatt halálra ítélték, hogy a halálos büntetés elengedése esetében egy felső kabát sem volna biztosságban, melyet az előszoba falán szöggre akasztottak. Hasonlókép, ha a francziák nem tudnák, hogy csempészett szivarok birtoka már magában annak a szigorú eljárásnak teszi ki őket, mely hamis pénzverés vagy bombakészítés ellen volna helyén, talán egyáltalában nem füstölgetnék Pantin és Châteauroux izetlen állami készítményeit.

Hogy a francia nemzet, a forradalom után száz évvel a személyes szabadság illetén korlátozásainak mégis aláveti magát, korlátozásoknak, melyeket a modern demokrátiákban nem szokás a rendezett kormányzás kellékeinek tekinteni, az többféle oknak tulajdonítható. Az első ok mindjárt az, hogy a szigor a közönségnek csak kis részét érinti. Az átlagos francia, ki

minden fennálló kormányt kész elfogadni, kinek a forradalom böleseleti tanáról nincs illúziója, azt fogja mondani, hogy minden kormányzás alapját a személyes szabadság bizonyos mennyiségének feláldozása teszi. Elvileg talán helyteleníti az elbánást, melyben a bíróságtól még ki nem hallgatott foglyok részesülnek, valamint a rendőrségnek azt a széleskörű jogát, hogy a magánlakásokba is behatolhat; de mivel e visszaélések a legtöbb esetben csak a társadalomra nézve veszélyes egyéneknek alkalmatlanok, nem tartja érdemesnek, hogy a reform mellett agitáljon. Mint láttuk, a francia történelemben csak egyszer volt példa az egész nemzetet felébresztő nagy népmozgalomra s ez a forradalom volt, melynek a kiváltságosak kivételével a mindenkire nézve nyomasztó rossz pénzügyi rendszer volt közvetlen oka. Aztán megint nincs közvéleménye Franciaországnak oly értelemben, a mint mi angolok értjük e szót, és semmi esetre sincs meg az eszköz, mely a közvéleményt kifejezésre juttatná. Az egész ország sajtójának szellemét, ha nincs szó helyi érdekű tárgyakról, a párisi újságírók szabályozzák, kik csak a Boulevardon nyilvánuló, némelykor összeütköző, máskor egyértelmű nézeteket tolmácsolják, és az újságot egyáltalában nem használja a közönség arra, hogy panaszokat hozzon nyilvánosságra a szerkesztőhöz irt levelek alakjában. Azonfelül a törvényhozó testületnek, mint látni fogjuk, noha parlament nevét viseli, nincs meg az a parlamenti népeknél szokásos hatásköre, hogy a mindennapi sérelmeket teljes nyugodtsággal orvosolná. Kérdezetése és küldöttségekkel megkeresése a ministereknek, petíciók a két házhoz, képviselőktől követelt ígéretek és — végül — az alkotmányos agitáció összes eszközei

ismeretlenek Franciaországban. Ez következménye a nemzeti tendenciának, mely minden régime-et túlél. Louis Napoléon levétetheti, a harmadik köztársaság ismét visszahelyeztetheti a szabadság feliratát; de ez egész idő alatt azt szereti a francia nép, hogy kormányozzák; a forradalmaik közt elterülő időközben jobban esik neki, ha érzi az irányító hatalom kezét, mintha féket eresztve haladni engednék. Oly demokráciában, mely önkényt ruház az államra tetszés szerint gyakorolható és a személyes szabadságba beleütköző hatalmat, e szóval: szabadság speciális jelentést kell összekapcsolnunk.

II.

A szabadság Franciaországban más szempontból is tekinthető, mely külön megfontolást kíván. Noha száz éve annak, hogy az emberi jogok kihirdetése a szabad véleménynyilvánítást is proclamálta, annyi türelmetlenség maradt vissza az országban, hogy azt mondhatták, a francia úgy fogja fel a szabadságot, hogy szabad az ő saját eszméinek megfelelően gondolkozni. A türelmetlenség oly hiba, mely nemcsak Franciaország sajátsága. Valamennyi művelt nemzet évkönyveit ékteleníti, különösen oly vitákkal kapcsolatban, melyeket a keresztény vallás gyakorlásának módja élesített, és ebben az angol-szász és a latin fajok kevésbé épületes versengést fejtettek ki. Ép azért óvakodom, midőn e kérdést tárgyalom, oly idegennek gáncsoskodó magatartásától, ki saját nemzetének előbbrevalóságát akarná bebizonyítani. Egyedüli szándékom megmutatni, hogy a francia forradalom az emberi nem emancipációjának kérkedő tana ellenére is azt okozta, hogy Franciaországnak keve-

sebb a szabadsága, mint más országoknak, hol az elvet nem hirdették ki elvont tétel alakjában egy-egy felkelés idején.

Há a nagy forradalom az intolerantia élesebb nyilvánulásait hozta létre, melyek tovább maradnak fenn Francia-, mintsem Angolországban, ennek egyik oka az volt, hogy a felekezetekre osztódásnak ugyancsak a forradalom vetett véget. Ez oknál fogva a nemzet polemikus erejei attól kezdve mindenkor két határozott és kiengesztelhetetlen táborban küzdöttek egymással. Voltaire születése előtt a katolikusok üldözték a kálvinistákat, a jezsuiták harczot folytattak a jansenisták ellen, a gallikánusok ellenálltak az ultramontánoknak. Halálakor az egyház követeléseit és a szabad kutatás tana közt az összeütközés oly mérveket öltött, hogy kevés tér maradt kisebb controverziák számára és a nagy forradalmi mozgalom elkerülhetetlenné vált. Jött a forradalom, mely a társadalmat fenekestől felforgatta, és midőn a felzavart elemek ismét leülepedtek, a két összeütköző befolyás világosan kijelölt kölesönös küzdelemben nyilvánult. Az üldözés, mely e harcz közben érte a klérust és birtokainak lefoglalása egygyel szaporította a katolikus vallás hitecikkelyeit; tudniillik a forradalomnak a nemzet nagy tömegétől vallott, bár nem egyformán magyarázott elvei ellen való ellenséges indulattal. A concordátum megszilárdította az egyházat a nélkül, hogy a dolgok új rendjével kibékitette volna. A későbbi időben valamennyi egymást követő regime-en végig, különválva a pártok és dynastiák küzdelmétől, bár némelykor belesodortatva ezek sorsába, két nagy egyenetlenkedő osztály képződött a francia nemzetből; az egyik a polgári, a

másik az egyházi hatalmat képviselte. E kettő antagonizmusát nem enyhítette és nem terelte más irányba a sokféle felekezeti versengése, mert a protestáns kisebbség csak kevés, egymástól messze eső helyen maradt fenn.

A két erő politikai összeütközését, mely a harmadik köztársaság első éveire esik, később fogjuk fel-
említeni. Itt elég erről annyit mondani, hogy a klerikális párt volt a támadó fél. Nem szívévelve meg az egyház alapítójának intését, „omnes enim qui acceperint gladium, gladio peribunt“, e párt hevében kardot rántott és könyörtelen megtorlásokra adott alkalmat. A klérus szellemét a háború után, a politika mezején kívül, Mgr. Dupanloup juttatta kifejezésre, ki saját véleményének szabadságát még a pápával szemben is fenntartotta ugyan, de e szabadságot nem terjesztette ki nálánál fegyelmezetlenebb honfitársaira. Midőn tehát tiltakozása ellenére a francia akadémia beválasztotta Littrét 1871-ben, az orléáni püspök összehúzta bíboros papi köntösét, hogy a nagy philologus, ki egyszersmind positivista volt, még annak szegélyét se érinthesse, és visszavonult a tudós társaságból, melyben akkor, midőn még hatalma napjait élte az egyház, ennek négy bibornoka és négy más főpapja Voltaire mellett foglalt helyet.¹

A gallikánus egyháznagynak egy más véleményű kiváló francziával szemben való magatartásának ellentéteül feljegyzésre méltó a szíves jóindulat, melyet

¹ G. de Rohan, de Rohan-Soubise, de Luynes, de Bernis bibornokok; Boisgelin érsek; Boyer, Surian, de Roquelaure püspökök. Ezek a főpapok nem egyidejűleg voltak az akadémia tagjai, de Voltaire 1747-től 1778-ig tartozott oda és a halhatatlanok több nemzedékét látta.

Manning bíbornok Mr. Matthew Arnold iránt tanúsított. Sőt az is valószínű, hogy egy világi társaságban, a milyen a francia akadémia, jobban szerette volna collegának a *Literature and Dogma* szerzőjét, mint a maga vatikáni zsinatbeli püspök-ellenfelét. Manning, a hajthatatlan és Rómától kedvelt főpap, barátságos viszonyban volt egy ékesen szóló kételkedővel. Dupanloup, kinek hitét nem tartották elegendőnek arra, hogy a bíboros méltóságát megadják neki, theologiai alapon állva ki akart zárni egy szótáríró a szótárírással foglalkozó tudóstársaságból. Úgy látom, ez példa arra, hogy Angliában a felekezetek és hitvallások sokfélesége előmozdította a tolerantiát. Manning bíbornok, ha véletlenül annak az egyetlen vallásnak a feje, mely a királyságban kimagasló állású volt, s a melynek csak hitetlenség és a közömbösség a versenytársai, kénytelen lett volna világi és társadalmi összeköttetéseit megszorítani. Így azonban Oxford régi híve meghitt bizalmasa lehetett egyeteme ifjabb tagjainak, minden tekintet nélkül hitökre. De képzeljük csak a hangosan kitörő megbotránkozást Franciaországban, ha Renan, kinek nézetei az Arnoldéihoz hasonlítottak és kinek hitehagyása nem volt nagyobb, mint ellenkező irányban a Manningé, szeretetből régi collége-je iránt a Sulpicebeliek társaságát látogatta volna!

Az a gondolat, hogy a mindkét nembeli népesség nagyjában két hatalmas osztályt alkot, hogy az egyik osztályba azok tartoznak, kik többé-kevésbbé gondolkodás nélkül hajolnak meg az egyház tekintélye előtt, a másikba pedig azok, kik többé-kevésbbé következetesen vallják a gondolatszabadságot, — az a gondolat az első kategoriába tartozókat megerősíti nemcsak

kizárólagosságukban, de Róma hagyományában is, mely korlátok közé óhajtja szorítani az emberiség számára hozzáférhető ismeretek forrásainak használatát. Az index congregatiójának bölcseségéből valaha proscibált könyvek között nem találhatni olyanokat, melyeket a katolikus papság jobban gyűlölné és tiltana, mint a Voltaire-éit. Az ő neve a francia prédikációban lassanként a hitetlenség elvének kifejezésévé vált, miként a „Jews and Turks“, zsidók és törökök kitétel az angol liturgiában. De a papok szónoklatai csak oly hatással vannak a becsülésre, melyben Voltaire nevét részesítik Franciaországban, mint a mennyire az angol egyház imái gyorsítják a zsidó hitközségek megtérítését vagy módosítják a keleti kérdést. Nagyon is válogatás nélkül szórják a szitkokat Voltaire ellen, és számtalan francia van, különösen a földművesektől lakott vidékeken, kik soha sem hallanák nevét, ha a vasárnapi evangélium után a szószékről nem csengne, alig megértve, fülökbe. Egy igen derék szavójai lelkész ismerősömnek szokása volt arra inteni hivatottait, „hogyan égezzék el Voltaire és Rousseau műveit könyvtáraikban“. A munkától megviselt falusiak közt, kikhez szónoklatával fordult, a nyomdai termékek leggazdagabb birtokosa is alig olvasott valaha mást mint holmi olcsó ujságokat. De az egyszerű gondolkodású lelképásztor, ki maga is paraszt volt, kegyeletesen követte az intéseket, melyeket a semináriumban hallott volt a tavon túl Annecyben, mely ép úgy Madame de Warens, mint Sainte Chantal városa, minélfogva locais okai voltak annak, hogy a botrányos Jean-Jaques neve is be volt vonva az átkokba, melyek más egyházmegyékben rendesen a ferneyi bölcsész számára vannak fentartva.

Noha ama falusiak hitének hanyatlása nem irodalmi kísértések következménye, a legközelebbi szomszéd plébániában valóban volt egy ház könyvtárral, melyről a jó abbének nem volt tudomása. Ott írta Taine Voltairenek műveiről: „Az emberi ismeret egész látókörét átfogják és nem tudom, melyik fontos eszme nélkül szükölködnék az az ember, a kinek breviáriuma a dialogusokból, a dictionnaireből és a regényekből volna összeállítva”.¹ Tainenek kevés kortársa rendelkezett az övéhez fogható bő tudományos készlettel; ezért becses tanúsága. Voltaire, megbízhatatlansága, balvéleményei és hamis kritikai canonjai ellenére, lángelméjének erejével annál nagyobb bámulatot kelt, minél behatóbban tanulmányozzák. Számtalan, a későbbi nemzedékektől újnak vagy merésznek tartott eszme nála már előfordul. Huxley beszélte, hogy volt egy barátja, ki a világ legeredetibb gondolkodói közé tartozott, de soha sem mondott ki egy valóban eredeti gondolatot, mert semmit sem olvasott és így nem is vette észre, hogy mások már azonos következtetésre jutottak. Voltaire műveinek tanulmánya azt a benyomást kelti, hogy modern tanaink számos hirdetői szintén ekkép jártak, a mennyiben Voltairétől már tárgyalt dolgokkal foglalkoztak. Ha műveinek azt a kis részét vesszük, mely speciális oka volt annak, hogy őt egyházi átok alá vetették, azt t. i., melyben a kinyilatkoztatott vallással foglalkozik, oly ítéleteivel találkozunk, melyek napjainkban folyvást mint új dolgok merülnek fel. Ha egy anglikánus egyházférfit, a tudomány és kinyilatkoztatás összebékítésén fáradozva, elveti Mózes valamely elbeszélését vagy a messiási jós-

¹ *Ancien Régime*, livre IV. c. I. 4.

latok egyikét; ha egy presbyteriánus lelkész hasonló hitbeli eltérés miatt eretnekségi üldözést von magára, mindkettejük argumentumai és okoskodásai ismerős hangzásúak azok előtt, kik Voltairet tanulmányozták. Ez a megjegyzés nem érinti az igazság ily kutatóinak tudományosságát vagy jóhiszeműségét, mert a német kritikai szellem, mely a szentírás rendíthetetlen szírtjét a Voltairenek még rendelkezésére nem álló keleti eruditió segítségével ássa alá, ugyanazokra az eredményekre jut, míg az intellektuális lajtorja másik végén a katechismust tanuló kaffir kérdései, melyek dr. Colensót, az egykori matematikust és későbbi püspököt kétségbe sodorták, a Voltaire-féle *Philosophie* lapjain találhatók.

A gyönyörű vidék, a hol Voltaire-ről szóló magasztalását írta Taine, telve van emlékekkel, melyek a francziákat tolerantiára buzdíthatják. Szavója nyelvre és érzületre nézve, politikailag különváltan is, Franciaországnak része volt, és úgy bennszülött, mint letelepedett lakói századokon át növelték a francia irodalom és szónoklat fényét. Taine csinos otthona felett, az annecyi tó mellett magaslik a Menthon-kastély, honnan a homályos középkorban szent Bernát kiindult, hogy a most nevét viselő alpesi szentélyeket alapítsa. A szentnek családja most is a kastélyban lakik, és ide jött minden évben Mgr. Dupanloup erőt gyűjteni a jámborságra a dombvidéken, a hol született. Szobájának rostélyos ablakából Európa legszebb tájképeinek egyikén tekinthetni végig. Az előtérben a víz partján az a bölcész van eltemetve, kit a püspök, ha tovább él és akaratát érvényesítheti, a francia akadémiából kizárt volna (H. Taine.). A tó végén annak a városnak falormai meredeznek, hol egy szavójai

praelatus maradványai nyugosznak, ki hiresebb volt a kiváló gallikánusnál. Egy százada mult el annak, hogy salesi szent Ferenczet a Boldogasszony klastromában végső nyugvóhelyére vitték, midőn Annecybe jött Jean-Jacques Rousseau Genfből, mely a Jura alacsony hegylánczának tövében fekszik; és e hegy, mely a láthatárt zárja, azt a helyet is jelzi, hol Voltaire, visszavonultságban töltve élete utolsó húsz évét, uralkodott a nemzedéken, mely a francia forradalom küszöbén állott.

Kétségtelenül vannak komoly emberek, kik különféle okokból úgy vélekedhetnek, hogy a felsorolt férfiak mindegyikének élete szerencsétlenség volt a francia fajra nézve. Buzgó protestánsok fájlalhatják, hogy szent Ferencz Chablais lakosságát a református hittől eltérítette. Protestánsok és katolikusok egyesülten fordulhatnak Voltairenek közös kereszténységöket veszélyeztető támadásai ellen. A rendszeres haladás kedvelői talán sajnálják Rousseau érzelgős abstractióit, melyek a forradalom anarchiáját elősegítették. A parancsoló természetű orléansi püspök tanai az ultramontánokat ép úgy ingerelhetik ellenvetésre, mint a szabadgondolkodókat. A forradalom védelmezői talán az orthodoxokkal egyetemben siratják, hogy Taine lerombolta bálványait. De Franciaország nagysága épen onnan származott, hogy különféle szellemek képezték ki és emelték hirre a francia nyelvet. Teljes tolerancia megvalósíthatatlan eszmény, mert az emberi büszkeség és szenvedély eltűnésével kellene együttjárnia. De még Franciaországban is, hol a történelem menete nem kedvezett a tolerancia megközelítésének sem, elismerik annak szépségét, ha nem is gyakorolják. A legtöbb sikerrel dicsekedő nyilvános iskola

Párisban az a lycée, melyet Janson de Sailly bőkezűsége emelt a Champs Elysées és a bois de Boulogne közt fekvő kellemes városrészben; ez épület homlokzatán Bossuet mellszobra látható a Voltaire-é mellett, és a Fénelonét Rousseau és Molière szobrai veszik közre, kiknek mindkettejét kiátkozta Cambrai érsekének: Fénelonnak egyháza.

Voltaire gúnyolta ugyan a britt nemzet sokféle felekezetét, de látta, hogy a tolerantiának nagyobb hasznára volt ez állapot, mint a Franciaországban éppen akkor fejlődő irányzat, mely az államot két ellenséges táborra osztotta.¹ Az ő ideje óta még több vallásos meggyőződés támadt nálunk az állam-egyház keblén belül ép úgy, mint azon kívül; és ha a jövőbe pillanthat, oly jelenséget észlelt volna, melyet akkor még ő sem sejthetett. Látta volna, hogy a sokféle hit Angolországban sokkal fejlesztőbb hatással volt a tolerantiára, mint Franciaországban a nagy forradalom, melynek közeledését már észrevette. Látta volna, hogy akkor, a midőn halála évfordulójának honfitársai által való megünnepeltetését Mgr. Dupanloup a kereszténység ellen való hadüzenetnek nyilvánította, Guibert bibornok pedig a vallásrontó ünnepért engesztelő isteni tiszteletet rendelt el Notre Dame de Parisban, az angol egyház, mely most már nem erastianus (azaz az államnak alávetett) intézmény, milyennek ő Bolingbroke idejében ismerte, hanem pozitív tannak tevékeny közvetítője, a Voltaire-féle bölcsélet kiváló

¹ Je crois que depuis notre révolution l'Angleterre est le pays où le christianisme fait le moins de mal. La raison en est que ce torrent est divisé chez nous en dix ou douze ruisseaux, soit presbytériens, soit autres dissenters“. — *Lettre de Milord Cornsburi à Milord Bolingbroke*, (1736.)

magyarázóira is kiterjeszti a keresztény szeretetet. Arnold bíráló megjegyzései Jezsaiás könyvéről, Tyndall tanácsa, hogy mikép lehetne próbára tenni az ima hathatóságát, és Huxley reflexiói a gadarai sertésekről mind Voltaire-re vallanak, legalább a következtetések miatt, ha nem is stylus és szellem dolgában. De azért e jeles emberektől nem tagadták meg a keresztény temetés végtisztességét, mint St. Sulpice lelkésze tette szellemi elődjükkel szemben, hanem ugyanazon ritus szerint temették el, melylyel az angol egyház leghivebb fiait temeti.¹

Különösen feltűnő, hogy mi módon bántak el Renan és Matthew Arnold halála után az ő emlékökkel az egyiknek, és a másiknak honfitársai. A *Comment on Christmas* oly mű, melynek kritikája az orthodox keresztény hitre nézve ép oly romboló, mint Izrael történetírójának bármely és bármikor írt munkája. Az egyedüli különbség az, hogy Arnold művelt emberek válogatott körének szánta műveit, Renan pedig szélesebb hirű és befolyású bölcselelő volt. Angolországban békés nyugvóhelyet talált Arnold egy csendes falusi temető hantja alatt, és midőn a nemzeti egyház vigaszt osztó áldásait mondták el a kétely szelid apostolának hült maradványai felett, egyetlen

¹ Természetesen fel lehetne hozni, hogy az angol egyház annyira tág fogalom, hogy nemcsak minden laikus angol joggal tekintetheti magát tagjának, bárminő legyen dogmabeli hite, hanem ez egyház katolikus feléledése idejében is papsága legtiszteltebb tagjai között a szabad gondolkodás szószólói is találhatók. Biztos forrásból tudom, hogy Renan Jowettel való személyes érintkezéséből azt a benyomást nyerte, hogy a ki nyilatkoztatott vallással szemben lényegében egyforma álláspontot foglaltak el.

egy angol ember sem merte vagy óhajtotta mondani, hogy a szent szertartás bárminő tekintetből is nem volt helyénvaló. Ellenben Renan temetése fitogtatóan vallásellenes látvány volt. A Collège de France úgy volt feldiszipve, hogy az ész templomát ábrázolta, melyből a holttestet vörös virágfüzérékkel borítva vitték el, a milyeneket a commune életben maradt emberei a Père la Chaise falaira függesztenek, a hol társaikat lelőtték. Renan nem törődött volna az átkokkal, melyekkel a klerikális sajtó halálát üdvözölte; de hogy őt, kinek kényes aristokrata érzése volt, forradalmi füzérékkel ékitett kocsin vitték temetni, hogy a csöcselék üdvrivalgása követte kocsiját, az érzékenyen sebezte volna lelkét. Megtorlása volt ez annak a magatartásnak, melyet olykor követett életében; régi barátja, Jules Simon mondá: „megbocsátottam neki, hogy kétkedő volt, de nem bocsáthattam meg, hogy kedve telt a kétkedésben“. Egészen másnemű volt Taine viselete, kinek skepticismusa soha sem volt kérkedő. Megérte és mélyen sajnálta Renan nem illő temetését, de már évekkel e jelenet előtt intézkedett, hogy őt protestáns ritus szerint temessék. Mert polgári temetést Franciaországban csak politikai tüntetésképzet szokás rendezni.

III.

Figyelemre méltó ellentét nyilvánul abban, hogy az angol közvélemény, bár a temetési ritusok elkeseredett vita tárgyát teszik, annyira ellene van az ima kísérete nélkül való temetésnek, hogy az ilyet méltatlanságnak szokás tekinteni, a mélyebben álló állati lények színvonalára lealacsonyítónak, melytől még az öngyilkost is meg kell kimélni. Holott Francia-

országban, noha a gyászolók ott sem tudnak megbarátkozni a polgári temetéssel, mely ritka is a nagy városokon kívül, a köztársaság ministerei és más kimagasló egyének temetésénél fitogtatva alkalmazzák azt, mintha polgári erény volna síró nőket és gyermekeket megfosztani a reménytől és vigasztól.¹ Az ily alkalmakkal nyilvánul a secták szelleme, mely a szabadgondolkodás szószólóiban is él. A francia kitétel — *libre pensée* — világosabban utal ez iránynak a szabadsággal való állítólagos összefüggésére; mindazáltal a szabadgondolkodás cultusa Franciaországban a türelmetlenség legfurcsább módját hozta létre a harmadik köztársaság alatt. Az antiklerikálismus talán hasznos ellenszer a papi rend praetensióival szemben oly nemzetben, hol az egyház emberei — a gallikánismus hanyatlása óta — magokat némelykor egy külföldi potentáta megbizottjainak tekintik. De a szabadgondolkodók saját hitvallásuk alapjával jutnak ellenkezésbe, ha az antiklerikálismust dogmaként állítják fel, melyet nemcsak oly alkalmakkor, mint a nyilvános polgári temetés, fitogtatnak, hanem másokra is rá akarnak erőszakolni a polgári erény próbájaképen. Azt a boldogtalan időszakot, mely alatt Ferry

¹ Vidéken a közvélemény a polgári temetés ellen fordul és még antiklerikális vezérek halálánál is ezek családjai ritkán engedik meg, hogy a politikai elvtársak az elhunytakat a szentelt rítusoktól megfoszszák, habár az antiklerikális ujságok az anya vagy az özvegy ellen néha kikelnek, ha a vallás közreműködését kívánják. Másfelől a klerikálisok, midőn a május 16-án alakult kormány alatt rövid időre fölülkerekedtek, megszorító intézkedéseket próbáltak életbe léptetni a polgári temetések ellen, melyek a lyoni préfet rendelete szerint csak reggeli 8 óra előtt türettek meg.

nevét hozták kapcsolatba a vallásos testületek és a szentelt jelképek ellen elkövetett sértésekkel, vallásháború incidensei jelezték, melynek hagyománya mindig kegyetlenebb volt, mint a pusztán világi küzdelemé. De míg a klerikális párt csak kezdője volt a conflictusnak, Paul Bert és az antiklerikálisok könnyörtelen megtorlásukkal elárulták, hogy a szabadságról való felfogásukkal nem fért össze ellenfeleik szabadságának tisztelete. Szerencsétlenségre Franciaországban rendes körülmények közt a mindennapi élet nagyon is számos példáit szolgáltatja e tan alkalmazásának.

A szabad gondolkodás hirdetőinek azon igyekezete, hogy az istentisztelei szokásait büntetésekkel illessék, sajátságos példát szolgáltat állításunkra. Angolországban szokás volt a dissentereket és katolikusokat megbüntetni, ha az isteni tiszteletben saját rítusaik szerint vettek részt. Franciaországban 1685-től kezdve a forradalomig a protestánsok hasonló bánásmódnak voltak alávetve. De e két eset egyikében sem hivatkoztak a szabadságra, hogy a kényszereljárást palástolják, mely mindkét országban nyíltan alkalmaztatott az államvalláshoz való simulás kierőszakolása céljából. A harmadik köztársaság alatt az intoleráns rendszer minden a történelemben ismeretes üldözéstől különböző, a mennyiben nemcsak a szabadság nevében alkalmazták, hanem egyenesen az a célja, hogy hivatalosan államellenesnek nyilvánítson egy elfogadott vallást. Nem mintha valamely megszorító törvényes akadály volna a római katolikus hit gyakorlásának az angol Penal Laws (büntető törvények) vagy a nantesi rendelet visszavonása szellemében. A papság szabadon tarthat nyilvános isteni tiszteletet a temp-

lomokban a nap vagy éj bármely órájában. Mindamellet az a francia polgár, ki megélhetése tekintetében függ az államtól, nem rendelkezik mindig elég szabadsággal arra, hogy vasárnap délelőtt a misére kísérhesse nejét vagy gyermekeit, ha nem akarja kockára tenni jövődöbeli kilátásait és családjá fentartásának eszközeit.

„Senki sem képzelheti, milyen kártékony és kiállhatatlan teremtmény a vidéki antiklerikális. Bár lesi az alkalmat, hogy másokat fanatismussal vádolhasson, ő maga a legelkeseredettebb és legzsarnokibb fanatikus. A szabad gondolkodás álarcza alatt azt szeretné elérni, hogy szomszédjai ne gondolkozhassanak más-kép, mint ő; mert a legerőszakosabban és legdespotikusabban szűkkeblű, noha oly nagyon dicsekszik szabadelvűségével. Ha csak ártalmatlan fanatikus volna, még hagyján. De aggressiv módon üldöző; gonosz akarattal avatkozik oly dolgokba, melyek reá nem tartoznak; megtámad vagy denuntiál tisztességes embereket, közhivatalnokokat csak úgy, mint másokat, kiknek lelkiismeretéhez semmi köze; megfenyegeti őket nézeteik miatt, melyeket felforgatóknak nevez, mert az övéivel nem egyeznek. Ha véletlenül városi tanácsos vagy hasonló állású, minden befolyását arra használja, hogy a vallástalanságot a polgári erények próbájává emelje“.¹

Ezen idézet nem a sekrestye valamely hirlapjából való. A *Journal des Débats*-ból vettem, melynek Renan és Taine is — a meddig éltek — munkatársai voltak;

¹ *Journal des Débats*, 1893. nov. 17. A *Débats* és a *Temps* (mely, ha egyáltalában van vallásos iránya, a liberális protestantizmus előmozdítására hajlik,) azon egyedüli lapok, melye-

és ez a lap a harmadik köztársaság alatt kénytelen volt elismerni, hogy az újabb jacobinusok sectaszellemű türelmetlensége veszélyesebb Franciaországra nézve, mint az egyház igényei.

A rajzolt kép egy keleti département viszonyait tárja elénk. Nyugaton magam értesültem a következő esetről. A Vendée egyik városának postamesterét, ki a vidék szokása szerint hiven teljesítette vallási kötelességeit, elhivatta az alpréfet, ki így szólt hozzá: „Hire jár, hogy ön vasárnaponként rendesen látogatja a templomot; mi több, mindig könyvet visz magával; és az az ember, ki az isteni tiszteletet könyvből követi, nem csodálkozhatik, ha klerikálisnak tekintik. Aztán itt vannak az ön leányai; a legidősebb, kit klastromban nevelnek, a kápolna chorusában énekel és nővére pénzt gyűjtöget a plébánia-templomban. Hát mind e tények itt az ön terhére fel vannak jegyezve *dossier*-jében és én helyén valónak tartom önt figyelmeztetni, hogy lassankint klerikális hírébe fog jutni“.¹ A postamester tanácsot kért a lelkésztől, ki az okos világfi tapintatának a francia lelkészi karban ritka ado-

ket az antiklerikális türelmetlenségről való saját észleléseim kiegészítésére felhasználtam, mivel részrehajlatlanságuk minden vádon fölül áll. A klerikális és reactionárius lapoknak tanúsága e tárgyra vonatkozólag nem fogadható el, ha nincsen másoktól megerősítve, ép oly kevéssé azonban a radikális és antiklerikális sajtóé, ha a papság helytelen cselekedeteiről szól; de a szélsőbal ujságai, különösen vidéken, nagy nyíltsággal tárják fel pártjuknak az egyház ellen folyó küzdelemben követett eljárását.

¹ Dossier a neve annak a minden államhivatalnokról szerkesztett bizalmas okiratgyűjteménynek, melyet a főnök mindig megtekint, ha az illető előléptetéséről vagy elbocsátásáról van szó.

mányával dicsekedhetett és e lelkes az mondta: „Önnek nejéről és gyermekeiről kell gondoskodnia, tehát nem szabad előléptetését lényegtelen csekélységekért feláldoznia. Hagyja otthon az imakönyvet, ha ez bántja az antiklerikálisokat; mondja a jó nővéreknek, ne engedjék, hogy leánya a klastrom chorusában énekeljen; és én majd keresek valakit fiatal barátnőink között, a ki az ön második leánya helyett fogja itt vasárnap a gyűjtést elvégezni“. A tiszteletre méltó lelkipásztor tanácsa éleselméjű volt. Világos azonban, hogy oly országban, hol ez az éleseszűség szükséges, e kitételnek: szabadság különös és specziális értelme van. A sous-préfet ez esetben szelid és megfontolt modorú főhivatalnok volt, a ki — úgy látszik — nem hajlott zsarnokságra. Hogy figyelmeztette a postamestert, valószínűleg jólelkűségből tette, mert a Vendéében, mely a katolikusoknak, és a royalistáknak erőssége, a kormány ügyvivőjének bizonyosan szigorú parancsa van a belügyministertől, hogy hizelegjen az antiklerikális párt buzgalmának.

Hogy milyen formában lép fel az üldözés különféle országokban, arra, mint minden más emberi cselekedetre, szükségkép befolyással vannak minden egyes államközönség belső berendezése és intézményei. Angolországban vannak esetek, hogy zsarnokoskodnak egyfelől a falusi papság tagjai, másfelől az iparúzó kerületek kézműves-egyesületei Ennek oka az, hogy

Minden püspök *dossierje* megvan, jegyzetekkel gondosan ellátva, a cultusministeriumban, minden bírósági tagé az igazságügy-ministeriumban, míg a kisebb hivatalnokok vidéki nagy hadseregére vonatkozó jelentéseket a départementbeli préfecturák és alpréfecturákban őrzik és revideálják. L. III. könyv, II. fejr.

a plébánia régi és a czéh jelenkori szervezete uralkodni vágyó embereknek, minők minden nemzetnél és minden életfoglalkozásban találhatók, alkalmat nyujt másoknak elnyomására. De az imént elbeszélt esetnek megfelelője nálunk nem lehetséges, mert olyféle nyomást, a minőt leírtunk, csak nagy mértékben központosított államban érezhetnek a közhivatalnokok. E hivatalnokok Franciaországban nagyszámú testületet alkotnak, mely alkalmas arra, hogy politikai czelokra szerveztessék, a hivatalos kötelességektől egészen függetlenül. Ezt a rendszert azért alkották, hogy az autokrata kormány gépezetének lényeges részeül működjek. De a parlamentáris intézmények és rövid életű ministerségek közepette a központosított gépezet kormányzása, mint látni fogjuk, kisiklott az ideig-óráig működő ministerek kezéből és helyi bizottságokra szállt, melyek maguktól alakulnak és nem felelősek, s melyek gyakran az egész vidéki környezetet szerencsétlen önkénynyel igazgatják. Így esik, hogy a hivatalnokok, kik az illiberális kormányok elégtelenségét akkor vonták magukra, ha vallási kötelmeiket elhanyagolták, a köztársaság szabadelvű igazgatása alatt a kormány ellenségeinek tűnnek fel, ha a templomot látogatják.

Az antiklerikális sectáriusok azt a szabadságot, melyet a közhivatalnokoktól megtagadnak magánemberekre sem terjesztik ki szívesen, kik a hatalmon levő párttal igyekeznek jól megférti. A Touraine egyik részében, mely nem annyira e vidéknek renaissancekori vallásos küzdelmeivel, mint inkább a klerikálisoktól és antiklerikálisoktól egyaránt magasztalt Jeanne d'Arc sokkal régebb hagyományai miatt ismeretes, az Azay-le-Rideautól Chinonba vezető út

közelében a kis Villaines falu fekszik. A mosolygó tájék, honnan a szűz csodás missiójában VII. Károlyhoz indult, mystikus szellemét — úgy látszik — nem őrizte meg, mert ott „néhány republikánus“ szükségét érezte annak, hogy Tours egyik ujságában a következő botrányt hozzon nyilvánosságra: „A mi községünkben“, úgy írták, „a lelkész vonzóbbá kívánván tenni az isteni tiszteletet, énekeseket keresett. Hogy a mi jó lelkipásztorunk jövedelmét szaporítani igyekszik, az ránk nem tartozik; de csodálkozunk azon, hogy a chorusban egy régi demokratának látjuk két fiát, ki eddigelé állhatatosan liberális és antiklerikális volt. Lehetséges-e, hogy a köztársaság hadseregének katonája nem volt képes fiait helyes elvek szerint nevelni vagy hogy engedte őket a lelkésztől annyira elrontatni, hogy a boldogságos szűzért odahagyták „Marianne“-t? Mindkét esetben jól tenné, ha nyíltan felelne kérdésünkre és ezzel eloszlatná a kedvezőtlen gyanút, mely barátai keblében támadt“.¹

Hasonló példákat minden egyes départementból idézhetni; és fájdalom, gyakran igaz, hogy a szabad gondolkodás zsarnoksága csak megtorlás a klerikális türelmetlenségnek a multban elkövetett tetteiért. De a szabad gondolkodás sectáriusainak nem elég, hogy Róma vagy akár a kereszténység követelései ellen sikra kelnek. Bármely vallásos meggyőződés nyilvánítása

¹ *L'Éclaireur: organe de la démocratie socialiste de l'Ouest*, 5. Mai 1895. Ezzel összevethető a socialisták „Possibiliste-Broussiste“ csoportjának eljárása, mely Páris egyik negyedében a községi tanács tagságára azért nem jelölte saját emberei egyikét, mert kitudódott, hogy az illető a templomban esküdött meg. (*Temps*, 1892. decz. 23.)

arrogáns haragjokat kelti fel. Egy esetet mondok el. A Jurában Dôle lakóinak szokása minden télen azok emlékét ünnepelni, kik 1870-ben a poroszok ellen védték otthonaikat. Egy ízben a maire felhívást intézett a lakossághoz, hogy a szokott ünnepben vegyen részt, de egyszersmind e szavakat használta: „Kegyeletes megemlékezésünk át fog hatni a sírok mélyén is, és meg fogják tudni városunk elhúnyt fiai, hogy el nem feledtük őket“. A sequanusok eme földjén, mely egykor Marcus Aureliust uralta, a kereszténységet megelőző római foglalatás idejéből halottas emlékek maradtak fenn, melyek feliratai között a holtak határozottabban kimondott evocatiói olvashatók. De a városi tanács szabadkőművesei a maire szavaiban klerikális fogást láttak, melynek célja lett volna „a sírontúli élet szánandó babonáját“ szentesíteni és új hirdetést ragasztattak az előbbi fölébe, s ebből a kifogásolt kitétel már nem fordult elő.

Minthogy a francziák közt kevés ember akad, a ki a halottak patheticus cultusa iránt érzéketlen, a leírt eset a szabad gondolkodás zsarnokságának sajátos vonását állítja elénkbe. Francziaországban minden más vallásüldözés alkalmával, Lyon és Vienne vértanuitól kezdve a második században egészen a protestánsok ellen XIV. Lajos alatt elrendelt dragonnadeokig az elnyomottak gyenge kisebbséget alkottak, de a harmadik köztársaság alatt a kisebbségnek sikerült szűkkeblű politikáját a többségre ráerőszakolni. Az egész lakosságon végig nézve, nem találni száz ember közt egyet, ki vallásellenesen vakbuzgó volna; és még azok között is, kik Francziaország választóinak testületét alkotják, a szabad gondolkodás

sectáriusai kisebbségben vannak, számuk csekélyebb mint a másik szélsőséget képviselő klerikálistáé. A francziák nagy többsége türelmes vagy közömbös. Helyteleníti az egyház beavatkozását, de nem mutat tette kész rokonszenvet az antiklerikalizmus túlbuzgói iránt sem. Az utóbbiak azonban a szabadkőműves páholyokban, melyek Franciaországban nem csupán társasculái és jótékonyági egyesületek, és a helyi bizottságokban hathatós szervezetté tömörülnek és ekkép hatalmas befolyással vannak az ország kormányzására. Majd ha a parlamentáris rendszert vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy e rendszernek a francia népjellemmel való összeférhetetlenségének egyik jele, hogy nem annak való hatalommal ruház fel egy kisebbséget, melyet a nemzet legkevésebbé érdemes elemei alkotnak, és ez súlyosabb baj és rombolóbb a szabadságra nézve, mint az autokrata kormányra rendezett viszonyok között ruházott tekintély. Itt csak a kényszert kell figyelembe vennünk, melylyel a kisebbség él az egész nemzet képviselőivel szemben.

Hogy hagyományszerűen kötelezve van a köztársaság elnöke az Isten nevét soha, semmiféle a nyilvánosság előtt elhangzó szónoklatban ki nem ejteni, nehogy a szabadgondolkodókat megbotránykoztassa, arról nem akarok szólni, mert a tárgy kissé kényes. Valamennyi művelt nép uralkodójának — az orosz császártól kezdve az Egyesült-Államok elnökéig — ellenkező gyakorlata nincs megengedve Franciaországban. A szent nevet az antiklerikalisták a babona oly symbolumának tekintik, hogy az élete idejében liberális hírből állt Lafontaine iskolai kiadásából minden az istenségre vonatkozó helyet eltávolítottak, nehogy a fiatalságot félrevezessék oly eszmék,

melyek mesésebbek, semhogy mesében türhetők volnának.¹ Felix Faure talán mindenkinél távolabb állt attól, hogy ily sectárius hóbortokat önkényt helyesljen, mert — úgy látszik — előkelő szellemü képviselője volt a francia nemzet toleráns többségének. Mindamellett a köztársaság többi tisztviselőivel együtt meghajolt az antiklerikálisok terrorismusa előtt. Másképp nem volna érthető, hogy az állam feje, a kinek a concordátum értelmében minden félig egyházi czeremoniánál — például, ha francia bibornok a biboros kalapot átveszi — elnökölnie kellett, átalált hivatalos minőségben a templomokban megjelenni, mintha azok rosszhirű helyek volnának.² Elment Reimsbe Jeanne d'Arc szobrát leleplezni; de habár a szűznek e várossal nincs más kapcsolata, mint a székesegyház,

¹ Az iskolai használatra való Lafontaine-kiadásban a párisi községi tanács kijavította az ismeretes mese elejét is, mely e szavakkal kezdődik:

Petit poisson deviendra grand.

Pourvu que Dieu lui prête vie

Itt a második sor helyett ezt kellett olvastatni: „Pourvu que l'on lui prête vie“. Ezt a történetkét felelevenítette a *Temps*, midőn felhívta a figyelmet az 1896-ban összehívott conseil général de la Sarthe hasonló eljárására, mely szerint Leporché radikális senator javaslatára a többség rosszalását fejezte ki Le Mans városa tanfelügyelőjének, mivel vizsgálat alkalmával oly kérdéseket tett, melyek az Isten létét feltételezték. Megemlítendő, hogy Sarthe lakossága határozottan katolikus, sőt tetemes minoritása tevékenyen klerikális irányzatú

² Mikor a kamrában az antiklerikálisok megrótták, hogy Faure a rue Jean-Goujonbeli tűzvész áldozatainak temetése alkalmából a Notre-Dame templomban megjelent, mit egyébként az összes európai hatalmak küldöttei is megtettek, a ministerium kijelentette, hogy a gyászszerartás nem hivatalosan rendeztetett. Séance du 25 Juin 1897.

melybe VII. Károlyt koronázásra vitte, az elnök nem merte e templom küszöbét átlépni és míg annak dicsőséges falai közt be nem fejeződött az ünnepély, halasztotta a városba érkezését is. Hivatalos körútra indult Bretagneba, hol minden ember, akár köztársasági, akár royalista, buzgó katolikus; de habár a vasárnapot Quimperben egyházi székhelyen töltötte és a püspököt üdvözölte a préfectorában, Cornouailles vallásos lakossága kedvéért sem vett részt az isteni tiszteletben szent Corentin oltára mellett, mert félt a párisi antiklerikális sajtó megjegyzéseitől.

Egyetlen egy alkalommal ment Faure elnök hivatalos minőségben a templomba. Midőn Oroszország czárja Párisba érkezett, a fiatal uralkodó azt a rendkívüli hódolatot, melyet a franczi nép iránta tanusított, arra használta, hogy a köztársasági kormánynak a vallásos decorumból leczkét adjon. Habár nem tartozott a római katolikus egyházhoz, kifejezte óhaját, hogy tiszteletét akarja kimutatni az őt vendégül fogadó nép többségétől követett vallás iránt. Ennélfogva a köztársaság elnöke is hivatalosan megjelent a notredame-i érseki székesegyházban, nem mint sok millió katolikusnak megválasztott feje, hanem mint idegen uralkodó udvarias kísérlője. A czár hímezetlenül tudatta a francia kormánynyal, hogy csak mint keresztény fejedelem fogadja el annak hódolatát; és első nyilvános cselekedete az volt Franciaországban, hogy teljes pompával jelent meg az orosz templom isteni tiszteletén, bár e szertartást nem találta volt szükségesnek, midőn Nagybritanniában vagy Németországban járt. A francia-orosz szövetség legsajátságosabb eredményeinek egyike az volt, hogy a köztársasági kormány, mely hivatalosan ignorálni

szokta a francziák és a francia nők vallásos ünnepeit, egyszerre csak az orthodox rituséit kezdte cultiválni. A császári Romanoff család minden születés napján vagy másféle ünnepén a francia köztársaság főtisztviselői oly szorgalommal sereglettek imára a rue Daru orosz templomába, hogy a szitán át nem látó idegen azt hihette, hogy nem a kereszténység az, a mit az antiklerikálisok nem szenvedhetnek, hanem csak a nyugati hitvallás *filioque* clausulája.

A szabadság e sajátságos s a harmadik köztársaság alatt tág körben elterjedt módjáról e lapokban oly felfogással szólunk, melyben a francia nemzet többsége osztozik. Előadásunkban nem törekedtünk arra, hogy a klerikálisok türelmetlen tendenciáit leplezgezzük; de ha ők korlátozni is kívánják az emberi cselekvést, nem teszik ezt a szabadság nevében, mint a szabad gondolkodás vakbuzgó hívei, és ép azért kevésbbé félelmesek a modern demokrata államban. Tovább megyünk és azt mondjuk, ha már zsarnokságot kell állampolgárnak tűrnie a tizenkilenczedik század végén, az egyház uralma kisebb bajnak tűnik fel, mint az antiklerikálisoké. Mindkettő nagyon is nem kívánatos. De ha a két baj között választani kell, jobbnak látszik azoknak vetnünk alá magunkat, kik magasztos ideált és szigorú erkölcstörvényt követnek, mintsem fegyelmezetlen parancsnokoknak, kik sem ideált, sem erkölcsi törvényt nem ismernek. A községi tanácsos, ki az irgalmas nénéket kiűzi a kórházakból és a falut megfosztja a körmenetektől, melyek úrnapján és Mária mennybemenetelekor saját gyermekeit gyönyörködtették, nagy szónoki gestussal azt fogja válaszolni, hogy ő közötté, ki Voltaire fia és azok utódai közt

kell választani, kiket Voltaire bevádolt, mert felelősek azért, hogy Jean Calas és Chevalier de la Barre a vallás nevében kinpadra vonták.¹ Már pedig az ancien régime dűsjövedelmű abbéja után nehéz oly typust képzelni, mely a parancsolni szerető és finnyás Voltairenek, ha a potsdami udvarról jött, vagy a Ferneyben maga is lever-je alkalmával fejedelmeket fogadott, kellemetlenebb lett volna, mint egy radikális politikus a harmadik köztársaság idejéből. Egyébként ha még ilyen emberek vallásgyűlöletét is igazolhatja az, hogy Voltairiánusnak nevezi magát, a körülmények már nem egész olyanok most, mint mikor a francia monarchia polgári birái és tisztviselői igazságtalan ítéleteket hoztak és végre is hajtottak oly egyének ellen, kikről azt vélték, hogy a katolikus egyház ellenségei.

Mindnyájan hallottuk már annak fejtegetését, mily változhatatlanul nyomasztó Róma igája, vagy azt az általánosabb versiót, mely a kereszténység egész történetét az emberek kölcsönös elnyomásával hozza kapcsolatba. Elismerhetjük, hogy egy országban sincs szükségképi összefüggés theologiai dogma — vagy akár nézet — és erkölcsi viselet között, valamint azt, hogy Franciaországban a társadalom azon osztálya, mely a laicus katolikusok soraiban a legkiválóbb,

¹ Jean Calas protestáns volt Toulouseban. Kerékbe törték 1763-ban azon vád miatt, hogy katolikus hitre tért fiát meggyilkolta, holott az ifjú tényleg öngyilkossá lett. Chevalier de la Barre tizenkilencz éves fiatal ember volt, kit Abbevilleben, miután előbb nyelvét kivágták, kivégeztek 1766-ban, mert az a vád terhelte, hogy egy fakeresztet megcsonkított az országúton. Voltaire röpiratai e bírósági gonosztettekről „Politique et Législation„ című köteteiben találhatók.

a nemzet soraiból nem emelkedik ki ethikai tulajdonságai miatt. De ha az általánosságokat elhagyva egyes esetekkel foglalkozunk, ha felkeresünk egy vidéki központot a harmadik köztársaság alatt, azt találjuk, hogy ott a kereszténység legbuzgóbb védői az emberiség érdemesebb egyénei és a szabadságnak nem oly nagy ellenségei, mint a szabad gondolkodás szélső képviselői.

Egy apró vidéki város társaságában egyik oldalon a curé található, ki rendszerint parasztszármazású, a világról nincs más tapasztalata, mint a melyet szülőfalvának korlátolt látókörén belül, az egyházmegye papnevelő intézetében és a maga plébániájában szerzett. De ha nem is tökéletes intellectuális fejlettsége, vannak ezért kárpótló tulajdonságai. Erkölcsi élete tiszta; egyenes lelkülete ép oly figyelemreméltó mint természetes éleslátása és józan esze; egyszerű lelkü, önmegtagadó; a maga sovány részét gyakran megosztja szegényebb szomszédaival. Kétségtelenül akad oly pap, kinek hibái nagyobbak erényeinél; viszont mások nemes életökkel megközelítik az emberi tökéletességet; de az átlagos plébános rendszerint megfelel a fentebb adott leírásnak.

Az ellenkező szélsőségen ott vannak a szabad gondolkodás vezéremberei, a doctor, ki arról álmodozik, hogy a városi tanács talán első lépcsőfoka lesz a képviselők kamarájához; az ujságíró, ki reményli, hogy kiméretlen tolla a vidéki központ, talán Páris felé is egyengetheti útját. Erényeik elméletiek. A szabadság nevében fel akarnák szabadítani az emberi szellemet a babona hatalma alól. Elveiknek helyi alkalmazása a feszületnek a temetőből vagy az iskola-teremből való eltávolítását és az utczaik körmeneteknek

eltiltását eredményezi. A kávéház gyűlőhelye a szabadság ez őrzőinek és ott főzik ki a vádat a kis hivatalnok ellen, a kit a templomban láthatni, vagy a ki engedte, hogy gyermekei valamely egyházi cselekedetnél segédkezzenek. Régebben a templomlátogatás vádjá egyértelmű volt a köztársaság ellen való ellenséges indulatéval, noha éppen akkor, midőn a klerikálismus valóban ellenfele volt a köztársaságnak, Franciaország némely legrepublikánikusabb szellemű tartományában a vallásos kötelmek teljesítésére legszigorúbban ügyelt a lakosság.¹ De a mióta a pápa meghagyta a papságnak, hogy nyíltan csatlakozzék a fennálló régimehez, különben is a papok legnagyobb része ösztönénél és származásánál fogva demokrata lévén, az a vád, hogy az isteni tiszteleten részt vevők nem hivei a kormánynak, már ravaszabb formulázást kíván. Az egyház a forradalom negatívója; a köztársaság a forradalomnak egyedüli törvényes származéka; ennél fogva a katolikus hithez való ragaszkodás még legfelületesebb formájában is, a köztársaság iránt való névleges loyaltás ellenére is, annak a jele, hogy az illető állampolgár nem lévén elég szilárd elvekkel ellátva, nem érdemes a kormány kegyeire.

Némelykor egész komolyan javasolják, hogy a zsarnoki eszmék, melyek ekkép oly rendellenesen szolgálnak sok francia ember életének szabályozására, törvény erejére emeltessenek. Ez volt terve

¹ Az 1881-ik évi választáskor, midőn nagyrészt Gambetta e csatakiáltása mellett: „a klerikálismus az ellenség“ folyt a küzdelem, azon départementok között, hol a köztársaság ellenei egy szavazatot sem kaptak, a Haute Savoie foglalt helyet, hol majdnem minden férfi látogatta a misét.

Pochon Ainmegyei képviselőnek, ki indítványozta, hogy csak az legyen bármely közhivatalra választható, kit állami iskolában neveltek.¹ E tervezet mellett nem szólt más, mint zsarnoki volta; a vallástalanság pártjának érdekeit sem mozdíthatta volna elő, a mennyiben — talán mert a francziák nem nagy örömmel emlékeznek vissza iskolázásuk idejére, sok az egyházat gyűlölő politikus a papok nevelésében részesült, míg ismeretes klerikálisok a lycéek növendékei voltak valamikor. Még a senátusban is, hol a szabadság tisztelete általánosabb, egy hajdani közoktatási minister,² a hivataloskodása idejében olvasott titkos jelentések tartalmát felhasználva azt az indítványt terjesztette elő, hogy minden állami szolgálatban működő egyén elbocsáttatás terhe alatt kényszeríttessék gyermekeit az állami iskolába járatni. Franciaország legtöbb nagyvárosában a lycée nyújtja a legjobb középiskolai nevelést; némely más helyen a szerzetrendek iskolái jobbak. Bármely esetben sérelmes theoria, hogy házi szabadságától megfoszszanak egy tábornokot vagy

¹ Köztársasági ministerek is megkísérelték e türelmetlen politika végrehajtását. A kamarában 1892. november 5-én azzal az esettel foglalkoztak, hogy Pas de Calais-megyében négy ifjú a „Ponts et Chaussées“ hivatali állásaira nem pályázhatott, mivel a keresztény testvérek felügyelete alatt és nem községi iskolában végezték tanulmányaikat. A közmunkák minisztere, Viette megengedte, hogy az előadott eset megtörtént, de hozzátette, hogy az igazi ok, mely miatt a fiúk pályázatra nem bocsáttattak, az volt, hogy apáik mint a klerikális párt tagjai tevékenyen szerepeltek. A *Temps* másnap a liberalismus nevében szigorúan leczkértette a ministeriumot ez ügyben követett eljárásáért.

² M. Combes, a Charente Inférieure senatora és orvosdoctor, ki 1895. novemberétől 1896. áprilisig közoktatási minister volt.

birót, csak annak alapján, hogy az állam szolgálatában van. Ha tekinélyes emberektől hallani a senátus nyugodt légkörében ily tanok hirdetését, nem lehet meglepő, hogy apró helyi zsarnokok elég merészek azt az ő magyarázatuk szerint a magok befo-lyása alatt álló kisebb hivatalnokok eseteiben alkalmazni.

Valahányszor a törvényhozó testület szélsőbaloldali padjairól efféle intézkedéseket javasolnak, azok támogatói kívánságaik igazolásául a második császárság hasonló politikájára hivatkoznak. Ha a mérsékelt köztársasági a teljes szabadság mellett kardoskodik, a radikális bizonyosan így fog válaszolni: „Azt hiszi, a második császárság megengedte volna tisztjeinek vagy hatósági személyeinek, hogy gyermekeiket oly iskolákba küldjék, a hol császárellenes eszméket tanulhattak?” A második császárság valószínűen úgy cselekedett volna, mint a radikálisok szeretnék, hogy a harmadik köztársaság tegyen, — de kevesebb következetlenséggel. A császári autokrátiának nem voltak elvont hajlamai sem a klerikalismus, sem az anti-klerikalismus iránt. Ha czélszerűnek látszott a klerust megnyerni, oly nagyreményű fiatal tanárt is, mint Taine volt, feláldoztak pályája kezdetén és egy Renannal szemben szigort alkalmaztak teljes érettsége idejében. De mihelyt az egyháznak követeléseai túlságosak voltak, a császári kormány érdekében szembeszállt azokkal Victor Duruy, kit — talán csak az egy Jules Simon kivételével — egy sem ért utól felvilágosultság dolgában Franciaország utolsó félszázadbeli közoktatási ministerei közül. A második császárság tekervényes egyházpolitikája nem követésre méltó minta; de bármik hibái, legalább nem a szabadság nevében rendelte el az elnyomást.

Ireland érsek, meghallgatván egyszer a francia klerushoz tartozó testvéreinek némely sérelmeit, azt mondta nekik, hogy elismeri panaszaik igazságát, de azt hiszi, visszatekintve a történeti multra, hogy ők, ha fölülkerekednének, ép oly türelmetlenek volnának, mint vallástalan elnyomóik. Az új világ egyházfejedelme, kinek keresztény könyörületessége oly erős, hogy a magas egyházi állás sem csorbíthatta szabadságszeretetét, jól ismerte Franciaországot, minthogy a belley-i semináriumban növekedett. Úgy látszik, azt akarta kifejezni, hogy a francziák, bármily párthoz vagy valláshoz tartozzanak is, általában nem képesek felfogni a szabadságot és türelmességet a szó legmagasabb értelmében; de ez a nézet csak némi megszorítással fogadható el. Franciaországban vannak bizonyos számmal oly polgárok, kik a bölcös türelmességének más országban egyáltalában elő sem forduló mintái; de most sokkal kisebb a számuk, semhogy csak csoportot is alkothassanak a törvényhozó gyűlekezetekben. Néhányan közülök csakugyan feltalálhatók még a senátus padjain, és az institut osztályaiban aránylag számosan vannak. Fennmaradtak bennök a legélénkebb illúziók a britt alkotmány tökéletességéről, és a mióta az állam megvette Bertinnek, a *Journal des Débats* alapítójának Ingrestől festett arczképét, a Louvrebe kellene kegyelettel zarándokolniok, mert az a remekmű vászonra vetett typusa a liberális bourgeoisienak, mely a helyett, hogy rövid időszakban egy századon át is kormányozhatta volna Franciaországot, ha 1789-re nem következik 1793, és ha a császárságot nem a rémuralom szülte volna. Az a válogatott csoport korántsem foglalja magában mindazt a türelmességet és szabadságszeretetet, mely Francia-

országban található. De a népesség nagy többségének ragaszkodása a szabadság és türelmesség elveihöz oly természetű, hogy azok a kiváló emberek nem hajlandók tevékenyen avatkozni oly ügyekbe, melyek általános természetűek.

E könyvben látni fogjuk, hogy az uralomra jutott politikai közömbösség mily fontos tényező a nemzet életében. Sokan vannak a választók között, kik szavazáskor nem élnek választói jogukkal. Midőn a népesség szorgalmas tömege nem látszik törődni közérdekű, akár nemzeti, akár helyi ügyekkel, ha csak az egyénre magára nincsenek vonatkozással, ne felejtjük el, hogy egy évszázad tapasztalata skeptikusokká tette Franciaország békeszerető polgárait a politikai dolgokba való avatkozás hasznossága tekintetében. Ezenfölül látható, hogy a túlságos megszorítások, melyeket Franciaországban a szabadságnak szenvednie kell, akár a kormány, akár felelősség nélküli elemek teszik azokat érezhetőbbé, semmikép sem csökkentik a lakosság tetemes részének boldogságát. A mester-ségét űző iparost vagy a földművest sem a munka napjai, sem az esetleges mulatozások alatt nem sokszor zaklatja a közigazgatás szigora, vagy a parlamentáris rendszer alatt illetlen befolyást szerzett politikusok zsarnoksága.

Ekkép. a régi liberális párt — szerencsétlenségre — befolyás nélkül és a munkálkodó nyugodt lakosság közömbös lévén, két türelmetlen párttöredék tűnik szemébe leginkább a fölületes megfigyelőnek. Az egyik a reactió pártja, melynek legállandóbb és legjobban szervezett eleme a klerikális szárny; a másik a jacobinus párt. Nagyon is valószínű, hogy az első, ha valaha uralomra jutna, a tisztán látó amerikai fő-

pap jóslata szerint érzékenyen korlátozná a szabadságot. De mivel ez irányú törekvéseit észrevehető siker nem koronázta X. Károly uralkodása óta, a mikor hatalmas világi befolyást vetettek latba érdekében, valamint a második császárság alatt vagy Mac Mahon tábornagy elnöksége folyamában sem, nem adhat okot arra az aggodalomra, hogy veszélyessé válhatik olyan népre nézve, mely régtől fogva hozzászokott a papi uralomtól való függetlenséghez. Valóban az egyház és a központosított közigazgatás, melyek egyike is, másika is a Napoléontól kigondolt gépezet segítségével működött Franciaországban, sokkal kevésbé hajlanak a személyes szabadság gátolására, mint a népességnek az a része, mely ama két szervezetnek ellenségeül lépve fel, szűkkeblű tanának a szabadság nevében akarná alávetni az egész nemzetet. Az egyház mystikus és erkölcsi tekintélyével és a közigazgatási rendszer elágazó és mélyen gyökerező állandóságában, ez a két nagy gátja egy józan és munkás népnek az anarchiával szemben, melylyel semmiféle szabadság nem fér össze.

A szélsőségekben mozgó politikusok, kik a vidéken zsarnokoskodnak, közönségesen a rendzavarók pártjával állnak összeköttetésben Párisban és a népes vidéki központokban, mely párt túlságos befolyással van a ministeriumokra is és azokat türelmetlen politikára ösztökéli. Az antiklerikalismust tényleg gyakorta vallják elvükül az anarchiának hatósági tekintélylyel rendelkező ellenfelei. Ez mindazáltal nem rendes iránya a sectáriusoknak, kik a közhivatalnokok minden fokát terrorisálják, a szerény állású tisztviselőtől kezdve, kit szabadságától fosztanak meg, midőn családi életének legszentebb részleteit rendszabályozzák, a köz-

társaság elnökéig, ki tőlök való félelmében soha sem mutatja magát a templomban. Azon jacobinusoknak utódai ők, kik a forradalmat más mederbe terelték, hogy saját érdekeiket mozdítsák elő. Ezekről eltérnek ugyan céljaik és tanaik némely részletére nézve, de van egy közös vonásuk, hogy maroknyi csoportot alkotnak a többi lakossághoz képest. Taine nagy tudománynyal kimutatta, hogy a jacobinusok, kik 1789 után egész Franciaországot meg tudták hódítani, oly pártot alakítottak, melynek soraiban nem foglalhatott helyet teljes huszadrésze a Franciaországban életben maradt felnőtt férfiaknak.¹ És így egy századdal később, a békés nyugalom egy emberöltője után épen úgy, mint a nagy átalakulást követett korszakban, a francia nép többségét az anarchiától való az a rettegés tölti el, mely 1799-ben arra kényszerítette, hogy imént nyert szabadságain némelyikét feláldozza az elnyomás legrosszabb formájának elkerülése végett. Ennélfogva nem lehetetlen, hogy a forradalmi kisebbségnek a szabadságról való különös felfogása, (melyhez hozzájárul az, hogy a parlamentáris kormány képtelen e kisebbség követeléseit visszautasítani,) egyik oka lesz annak, hogy a francia nemzet új kormányformával tesz majd kísérletet és ezzel nyitja meg az új századot.

¹ *Révolution*, vol. II. livre I. c. II.

HARMADIK FEJEZET.

Egyenlőség.

I.

Kétségtelenül igen sokan vannak a francziák között, kik szívesen látnák, ha a szabadság elve szabad-
elvűbb alkalmazást nyerne; de aligha lehet ugyanezt
mondani a forradalom második nagy elvéről is. Egyéb-
ként nem vehető szemrehányásnak, hogy az egyen-
lőség nem található meg a francziákban és nem is
törekcszenek utána, mert az ellenkező csak akkor volna
lehetséges, ha nem tartoznának többé az emberi-
ség családjához. Csak az tehető gáncsoló bírálat tár-
gyává, ha hivatalosan el akarják hitetni, hogy nemze-
tük oly tulajdonsággal van felruházva, mely még nem
volt meg semmiféle emberi államlakulásban. Mint-
hogy a tizenkilencedik század végén egyre ismét-
getik a forradalom alkalmával elfogadott legendát,
a viszonyok tanulmányozója már udvariasságból is
köteles annak jelentését megvizsgálni, valamint azt
kutatni, hogy a legenda állandósítása jó vagy rossz
hatással volt-e az országra.

A forradalom első stádiumában úgy látszott, hogy
viszonylagos egyenlőség jött létre a francia nemzet-
ben. A kiváltságok eltörlése és minden osztálynak az
adószedő és a törvény előtti egyenlősítése oly változás
volt az elnyomás után, mely a nép nagy felkelését
előidézte, hogy megbocsátható volt, ha azt hitték

az emberek, hogy az egyenlőség korszaka már bekövetkezett. De nemsokára felülkerekedett az emberi szenvedély, és a mozgalom elismert vezetői, a sokáig elnyomott középosztály tagjai elárulták, hogyan fogják fel az egyenlőséget; egyenlőségnek tudniillik oly emberekkel szemben, kik náluknál magasabb rangúaknak akartak elismertetni. Mint hatvan évvel később Tocqueville mondta, kinél jobban senki sem ismerte a francia forradalom igazi eredményeit, ez a szó egyenlőség a francia politikusok ajkán ezt jelenti: „Senki se legyen jobb helyzetben, mint én magam”.¹ Ez volt a jakobinusok nézete is a rémuralom alatt. Camille Desmoulins ugyanazon a nyáron, mikor mint a mélyen adósságokba merült és perhez nem jutó ügyvéd a Palais Royalban a Bastille lerombolása előtt lángra gyújtó szónoklatai miatt népszerű hőssé lőn, egy magánlevélben így nyilatkozott megjavult helyzetéről: „Növeli élvezetemet, hogy elfoglalom az engem megillető helyet, hatalmamát éreztethetem azokkal, kik engem megvetettek; hogy magammal egyenlő állásúaknak láthatom azokat, kiket a jó szerencse fölémbé helyezett. Jeligém az, a mi minden becsületes emberé: „ne álljon fölöttem senki”.² Négy éven át haladt emelkedő pályán, és akkép éreztette hatalmát, hogy convent-beli társainak fejét követelte. De utoljára a girondisták fővádolója belátta, hogy feljebbvalónak kell elismernie Robespierret, ki a tele torokból kiabálót a vérpadra küldötte csak néhány hónappal az időpont előtt, midőn

¹ *Alexis Tocqueville et la démocratie libérale: Étude suivie de fragments des entretiens de Tocqueville avec N. W. Senior (1848—58.)* par E. d'Eichthal.

² 1789. szept. 20.

a forradalom autokratája maga is áldozata lett a köztársaság jeligéjének, melyet 1794-ban némelykor ekkép irtak; „szabadság, egyenlőség vagy halál“.

Arra az időre, melyben a guillotine egyenlősítő munkáját végezte, a forradalom fiai közül csak kevesen tekintenek megelégedéssel vissza. Az a forradalmi időszak, melyet minden pártbeli franczia, a legszélsőbb legitimisták kivételével, magasztalt, az alkotmányozó gyűlés korszaka. De mielőtt e testület csak egy éves lett, cselekedetei oly kevésbé számoltak az emberi természettel, hogy kezdettől fogva már el is voltak ítélve. Midőn 1789 augusztus 4-én a híres éjjeli ülésen a papság és a nemesség képviselői minden pénzügyi hűbéri s törvényszéki kiváltságaikról lemondottak, csak az az egy kifogás volt emelhető az egyenlőtlenség e nagyszerű kiegyenlítésében, hogy nagyon rögtöni volt. A kárhozatos intézmények eltöröltettek, mielőtt készen volt valami, a mi helyökre tehető lett volna, és így anarchia és zürzavar lehetett csak az eredmény. De a reform jól kigondolt volt és lényeges is, tehát oly jó tulajdonságai voltak, melyek nemsokára hiányoztak a gyülekezet cselekedeteiből. Az alkotmányozó gyűlés épen egy évvel azután, hogy a versaillesi labdaházban ünnepi esküvel fogadta, hogy fel nem oszlik, míg csak alkotmányt nem adott Franciaországnak, megállt az út közepén, hogy minden nemesi címzet és tisztelhetbeli megkülönböztetést eltörölhessen.¹ Kijelentette, hogy attól kezdve pénzbírság és a polgári jogok elvesztésének terhe alatt tilos, hogy franczia ember duc, prince, marquis, gróf, báró vagy más efféle címzet

¹ „Serment du Jeu de Paume“ 1789 jun. 20. „Suppression de tous les titres et distinctions honorifiques“ 1790 jun. 19.

felvegyen vagy használhasson, vagy bármi körülmények között családnevén kívül valamely más névjelzéssel éljen.

Száz évvel később a nemzedék, mely abban a köztársaságban nevelkedett, a hol a nemesség számára nincsen hely és a mely azt hirdeti, hogy az 1789-iki és 1790-iki tant egész terjedelmében örökölte, minden reggel az ujságokban bármely párisi mulatóhely látogatóinak oly névsorát olvassa, melyben több grófi vagy marquiszimű franczia alattvaló foglaltatik, mint a hány található St. Simon valamely kötetében. Egyúttal maga a köztársaság megengedi törvényhozó testülete tagjainak, sőt fizetett tisztviselőinek is, hogy bármely nekik tetsző czímmel ékeskedjenek. Azonfölül, noha az első császárság és a restauráció, a czímeket pazarolva, mellőzte az alkotmányozó gyűlés tilalmát, Lajos Fülöp és III. Napoléon mérsékelt számú örökölhető czímet osztott. És így az 1790-iki törvénynek, majd hetven évvel azután, hogy a czímek creálása a gyakorlatban meg is szűnt (1830-ben), az az eredménye, hogy a köztársaság alatt a nemesi czímek annyira elszaporodtak Franciaországban, hogy egy régi monarchiabeli király is, ki a kitüntetések egyedüli kútforrása volt, megbotránkozott volna ez állapoton.

Kétségtelen, hogy a czímek eltörlése logikai következménye volt a kiváltságok eltörlésének. Az 1790-ik év theoretikusai esztelenségnek gondolták, hogy ember embertől értelem nélküli rangban különbözzék, mely csak sutba dobott visszaélések emlékeit elevenítheti fel; de a következtetés, melyet ebből vontak, bebizonyította, hogy nem ismerték az emberi természetet. A forradalom néhány hívének lelkesedése ép oly őszinte volt, mint délibábos; de az a nézet,

melynek Camille Desmoulins adott kifejezést, e kor-
szak számos cselekedetét inspirálta. Ha csak négy
hónappal tovább vigyázhat vala a fejére, csak Robes-
pierre bukásáig, ki tudja, talán ő is elérte volna azt
a magas állást, melyet más, ép oly vad, a guillotinet
egyengető emberek élveztek, mint Fouché, kinek
a császárság alatt nyert hercegi rangját legillustrisabb
áldozatának testvére, XVIII. Lajos erősítette meg.
Hogy a forradalom emberei terhes visszaélések eltör-
lése után nem voltak képesek az emberek egyenlő-
ségének elméletét meggyökereztetni, azt az utolsó
százévi francia történelem minden lapja tanúsítja. Itt
e körülmény némely jelenkori nyilvánulásait fogjuk
szemügyre venni, melyek lehetővé fogják tenni, hogy
mellékesen a népesség oly osztályára vessünk pil-
lantást, melyet különben elhanyagolnánk ez első
sorban Franciaország politikai tényezőivel foglalkozó
műben.

A legfölültesebb utazó is észreveheti azt a
sajátságos tény, hogy Angliában, a mely nem
katonai monarchia, a londoni színházak kijáratai-
nál tolakodó dologtalanok, ha borravalóhoz akar-
nak jutni, ennek legbiztosabb módját abban találják,
hogy „kapitány“ úrnak szólítják azt az urat, kinek
kocsiját odakiáltani vállalkoznak; holott a köztársa-
ság alatt, a harczkedvelő, de az egyenlőségre is
törekvő Franciaországban az örökség és vagyon-
nélkülieknek említett osztálya a remélhető clienst
Monsieur le Comtenak, vagy ha az illető kelletén
túl fősvény, Mons. Prince-nek szólítja. És valamint
a békés hajlamú, fogatával bayswateri otthonába
igyekvő ügyész nem haragszik meg azért, mert katonás
tartást fedeztek fel rajta, hasonlókép a köztársasági

képviselő is, a boulevardon lépdelve, örvend annak, hogy arczán nemes előkelőség kifejezése látható, mely őt a kamarában levő társai fölé emeli. Mi következik ezekből? Az angol, bár nem barátja a katonai szolgálatnak, és habár hazája a most élők emlékezte óta csak egy izben viselt háborút művelt állam ellen, emberi gyöngeséget érez a katonásdi iránt; a francziának pedig, bármennyire őszinte az a hivatalos hite, hogy a czimekkel való megtisztelésnek nincs helye a demokrata államban, egyenlően emberi kétélyei vannak a rangok egyenlősége dolgában.

Mielőtt a nemesi czimeken végigpillantunk, melyekkel a polgárok folyton nagyobbodó sokasága él a harmadik köztársaság alatt, a törvényszentesítette módról is jó lesz tudomást vennünk, melylyel a kormány csorbitja a forradalmi jeligéjében hirdetett egyenlőséget. A Napoleontól a consulság idejében alapított és különböző időkben újból szervezett légion d'honneur sok kritika tárgya Franciaországban, de kitünő intézmény a maga nemében. Az egy Svájc kivételével valamennyi európai hatalom úgy látta, hogy könnyíti a kormányzást a czimek vagy rendjelek osztogatása; s így véve a dolgot, a francia rendszer, mely szerint csak *egy* nagy nemzeti becsületrend létezik, még a symmetria elsőbbségével is dicsekedhetik, mely általában jellemzi a Napoléon-féle államrend alkotását. Öt osztályból áll e becsületrend, és nem hasonlítható össze vele egy sem azon módok közül, melyek a mi országunkban az érdem jutalmazására szolgálnak. A grande croix és a grand officier fokozatai oly lényegesen katonai természetűek, hogy a szám korlátoltságánál fogva is már sokkal nehezebben hozzáférhetők a francia polgári emberekre nézve, mint

bármely kategóriája azon kitüntetéseknek, melyekkel egy angol minister rendelkezhetik.¹ A commandeurök és officierk a légionban a középhelyet foglalják el és némileg megfelelnek azon britt alattvalóknak, kik oly nagy tömegben kapkodják a bárói, lovagi és companion czimeket. Ily közép fokozaton találhatók a diplomaták, tisztviselők, írók és tudósok, bírák, vidéki maire-ek, vasuti hivatalnokok, ujságírók, politikusok és iparosok vagy kereskedők, kikhez nagy sokaságban járulnak a katonák és tengerészek, a mennyiben ezek túlnyomósága a rend minden fokán annak eredetileg katonai jellemét fenntartani van hivatva. De mindannyinak bizonyos próbaidőn kellett átmennie a becsületrend lovagjainak ötödik osztályában, mely korlátlan számú és mindig több ezer tagból áll, miért is semmiféle hazánkbeli intézményhez sem hasonlítható.

Ha a közjót előmozdíthatja az, hogy a polgárság

¹ A légion d'honneur legújabb névsorában 48, francia alattvalóknak osztott nagykereszt közül csak hetet találunk polgáriak birtokában. A 227 grand officier közül 49 polgári állású; összesen tehát 56 polgári egyén van felruházva a francia kormány rendelkezésére álló két legmagasabb kitüntetéssel. A britt alattvalók részére való a Garter térdszalag, Thistle (skót számárkóró rend) és a St. Patrick 63 szalagja (bár ezeket nem az érdem jutalmául osztják), nem is szólva öt más rendünk nagykeresztjeiről, melyek jobban hasonlítanak a légion d'honneur magas fokozataihoz. Azonfölül mai napság mindig életben található a mi országunkban vagy hatvan peer első kinevezésök után. De habár a légion d'honneur-beli magas előléptetéseken gyakran olyan férfiak részesülnek, kik állásuknál fogva Angliában peer-ségre számíthatnak (nagykövetek, gyarmatok kormányzói, tudományos, irodalmi, művészeti kitünőségek), nem található analogia e kétféle kitüntetés között.

egy részét kormánya kitünteti, a légion d'honneur nagy elterjedése úgy látszik, bizonyos haszonnal jár. Messze kiterjedő jutalmat biztosít a jó viseletnek. Franciaország minden polgára, akár város, akár falu lakója, nagyralátó becsvágy nélkül, mely gyakran megrontja a jóindulatú emberek boldogságát, az annyira óhajtott piros szalagot tőle elérhető kitüntetésnek tekintheti. Mindennemű kitüntetések bármely országban gyakran jutnak érdemetleneknek és szemtelen tolakodóknak; és a kik Franciaországban gáncsolják, hogy a becsületrendet oly vegyesen osztogatják, leginkább azt hozzák fel ellenvetésül, hogy tulajdonkép katonai díszjel az, mely minden hordozójának arra ad jogot, hogy katonai tisztelgést fogadjon el és katonai kísérettel temettesék; ha tehát esetleg zsaroló ujságírók vagy más haszontalan emberek birtokába jut, ezzel közvetve a vitéz francia hadsereg van megbélyegezve. De ez francia magánügy, mely nem függ össze a mi vizsgálódásunkkal. Az egyenlőség szempontjából a rendszer baja az, hogy ily úton a francziákból kéregetők nemzete lesz, mindenki azért folyamodik, hogy szomszédjánál különb állásúnak minősítsék. Évenként kétszer, újév napján és a Bastille ledőltenek évfordulóján, mely utóbbi az egyenlőség legfőbb ünnepe, tétetnek közzé az új kinevezések és az előléptetések; de ez eredmény elérése végett már hónapokon át alkalmatlankodtak az emberek a ministereknek. Oly rengeteg nagy a folyamodók száma, hogy szükségesnek mutatkozott a nemzeti renden kívül két más nemét a kitüntetésnek fejleszteni vagy feltalálni; az akadémiai pálmákat, mely decoráció két osztályát a közoktatási, szépművészeti és kultustárczák osztogatják, és a „méri-

agricole“ szalagját, melyet a földművelési minster osztogathat. És valahányszor a köztársaság elnöke hivatalosan ellátogat egy vidéki városba, azzal a határozott küldetéssel kel útra, hogy szembetűnővé tegye, mennyire kiforgatja maga az állam az egyenlőséget; mert rendes szokása az elnöknek megragadni az alkalmat, hogy a helyi notabilitásokat irigységre okot adó egyenlőtlenséggel különböztesse meg egymástól. Azokat, kik a kormány szemében a legérdemesebbek, a becsületrenddel ruházza fel, míg más kiváló polgároknak tényleg tudtokra adja, hogy alárendeltebb minőségűek, nem eléggé rátermettek a piros szalagra és legfeljebb arra érdemesek, hogy az akadémia szerény ibolya vagy a földművelés rusticus zöld színeit viseljék.

Habár a nemzeti rendjel és a départementalis kitüntetések osztása hivatalos meghazudtolása az egyenlőség elvének, külsőleg bizonyos tekintetben e kitüntetéssel felruházottak egyenlők maradnak. Pasteurtól kezdve, ki a becsületrend nagykeresztjét viselte, a szerény földbérloőg, ki találmányainak ügyes felhasználásáért a mérite agricolet kapta, a rendjellel felruházottak egyike sem csatolhatott valami jelzést vagy czímet a nevéhez. Mi több, az olyaténkép megtisztelt polgárok nejei annyira meg vannak fosztva mindenféle rangtól, mint valamely angol érsek felesége. Ha a mi országunkban — mint mondani szokás — a pártok rendezőinek és a ministerek titkárainak levelezését közzétennék, kitünnék, hogy a czimhajhászat legnagyobb részt a női ambíciónak tulajdonítható. Egy különben igénytelen gyáros például azt írja, hogy a mióta egy iparos versenytársa az előző ministerium alatt lovagi rangot nyert, felesége esküdözik, hogy asszonyi érdemeinek megfelelő rangját csak

úgy szerezheti vissza, ha férje báróságot szerez. Vagy egy milliomos hasonló okokból látszólag kelletlenül kér peerséget, kijelentve egyúttal, hogy ő — a mi személyét illeti — ragaszkodik az alacsony ranghoz, melyben született. A korona tanácsosa, bár észreveszi, mily kevés őszinteség van a kérelemben, némely esetben talán, nem törődve az ókor legtisztesebb hagyományai-
val, eleget tesz pirulást nem ismerő párthivének, ki azt hozza fel mentségül, hogy neje szavára hallgatott. Hogy általánosságban szólva a férfi hiúsága aggressivebb az efféle ügyekben, azt talán eléggé mutatja az a tény, hogy Franciaország hivatalos világában a nők beérik azzal az örömmel, hogy a férj gomblyukát szalag diszíti. Azonban mindkét nem boldog, ha a felebarát oly czimeket használ, melyek a megszólított-
nak előkelőbb voltát juttatják kifejezésre, és ebben találni magyarázatát egy sajátságos tünetnynek, melyet azonnal jelezni fogunk.

II.

Míg a becsületrendet, bár az egyenlőség elvével ellenkezik, érdem, sikerek vagy szolgálatok alapján adományozzák, évről-évre tömegesen vesznek fel francia alattvalók nemesi czimeket, még ürügyül sem hivatkozva érdemes vagy hasznos tettekre, és a legtöbb esetben e czimeket az illetők adták önmagoknak. Nem tekintve azt az elméletet, hogy minden nemesi czim, melyet francia polgár visel, minthogy a köztársaságtól elismerve nincsen, rendellenes, számos oly czim használatos Franciaországban, mely ép annyira authentikus, szabályszerűen átöröklött és érdekes eredetű, mint bármely más Európa-szerte divatozó czim. De oly nagy

sokasággal vannak egyének, kik saját szeszélyök szerint használnak nemesi affixumokat, hogy — ha csak hercegi ház fejről nincs szó, más mint tanult szakértő nem képes megítélni, vajjon az a czim, melyet valamelyik bárminő rangú honfitársa visel, őt megillető örökség-e, vagy igazolhatatlan czimbitorlás.

Nem volna oly nagy a confusió, ha ezer és ezer ily áthágás elkövetője nem állna összeköttetésben nemes családokkal. A forradalom előtti francia nemesség egészen más elven alapult, mint a mienk. Angliában politikai intézmény volt a nemesség és korlátolt számú egyénekből állott, kiknek mindegyike, ha meghalt, az első szülöttség jogára támaszkodó örökösére szállította át a czimet és az ezzel járó törvényhozói és minden más hatalmat. Franciaországban nagyszámú kiváltságos kaszt volt a noblesse, politikai hatalommal nem birt, de pénzügyi és egyéb kiváltságai minden férfisarjadékra átszálltak, noha a czim dolgában rendesen úgy intézkedtek, hogy azt mindig a legidősebb fiú örökölte.

A két ország nemessége szembeszökően különbözött egymástól abban, hogy Angliában az ifjabb ágakhoz tartozó sarjadék, francia kifejezéssel élve, ismét leszállt a bourgeoisie sorába. A britt peerség legkizárólagosabb napjaiban, mielőtt Pitt a lordok házá-
nak ahhoz a demokratizálásához fogott, melynek néhány meglepő fejleményét érte meg a mi nemzedékünk, egy magasállású nemesembernek unokái, kik a continentális udvarok heraldikusai szerint ősök tekintetében megtámadhatatlan nemességüek, saját hazájukban a harmadik rend egyszerű tagjai voltak minden rang nélkül; ellenben a sikeresen működő, bár alacsony származású ügyvéd, ha peerségre

emelkedett, társadalmilag feljebb állhatott, mint az illustris törzsnek fentemlített hajtásai. Ennélfogva Angliában ez a kifejezés „nemes születés“ mindig helytelen volt, a mennyiben a mi országunkban senki sem lehetett nemes születésű, csupán a peer posthumus fia tett e tekintetben kivételt. A successió más eseteiben a vérszerinti nemesség csak akkor keletkezett, midőn a peerség előbbi viselője meghalt. Mai napság senkinek sem áll érdekében, hogy egy herczeg fiai, s köztök a legidősebb is addig, míg atyja él, törvényes és hivatalos okiratokban mindannyian mint czímnélküli „commoner“-ek szerepeljenek; de a multban e hagyománynak nagy hatása volt nemzeti történetünkre. E nélkül aristokrátá kaszt képződött volna, mely az angol társadalmat vízszintes rétegekre osztva, lehetetlenné tette volna a pártrendszer kifejlődését, mely a multban a nemzet védfalául szolgált a kiváltságokkal való visszaélés és óvószeréül az 1789-ikihez hasonló forradalmak ellen.

Franciaországban a forradalom előtt minden egyes czímmel bíró egyén nemes volt, de csak egy része a nemességnek birt czímmel. Néhány tartományban pár kiváltságos nemesnek volt czíme; és az egész országban a marquis, báró és más hasonló rangja szorosan az elsőszülöttség alapján állapítottatott meg. Az elsőszülöttnak testvérei a nemesi nevet és a fiscalis kiváltságokat sarjadékaikra is átszállították, de rendszerint minden nemesi praedicatum nélkül, ha csak a „de“ praepositíót nem veszszük annak, mely *particule* néven volt ismeretes. Voltak kivételek e szabály alól, és akkor is akadt eset, hogy valaki meg nem illető módon vett fel czímet a nemes családok nagy tömegében,

mely egyre növekedett a királyság különböző hivatalaira való kinevezések és vásárlás következtében. Ez persze csak nagyon általános áttekintése egy bonyolult tárgynak, mely számtalan részlettel és kivétellel bővelkedik. Fölületes vázlatot adtunk csak, mely segítségül lehet talán bizonyos társadalmi tünetények magyarázatánál, melyek Francziaországban még mindig szembeötlők, midőn már több mint száz éve annak, hogy a forradalom nemcsak a kiváltságokat, hanem a címeket is eltörölte.

Napoleon fentartotta a forradalomnak azt az alapelvét, mely a kiváltságokat megtámadta. De ő ismerte az emberi természetet és átlátta, hogy mindenki szeret oly nevet viselni, mely őt, ha nem is ruházza fel valamely kiváltsággal, embertársainál magasabb niveaura helyezi; ezért tele marokkal szórta a címeket, tábornagyait és ministereit prince és duc néven szólíttatta és kisebb kitüntetések osztásában tekintetbe vette a régi nemességnek a császárság pártjára állott tagjait. Nem érhetette meg alkotásainak átörökitett hatását. De a legitim francia királyok, hazatérve, szintén nem egy császárság korabeli méltóságot elismertek, sőt hasonló méltóságokat osztottak, melyek közül némelyik az új pairkamara tagságához volt kapcsolva, míg mások tisztán díszül szolgáltak, mint az angol báróság, de egyikkel sem járt kiváltság, mely alapja volt az ancien régime nemességének.

A restauráció idejéből való, címeket osztó pátensek értelmében a címek az elsőszülöttségi ágra szorítkoznak, de a régi dynastia nem maradhatott annyi ideig a visszaszerzett trónon, hogy a rend megtartását erőszakkal biztosítsa és rendeleteinek végre-

hajtását megérhesse. X. Károlynak 1830-ban történt lemondása óta nem volt francia uralkodó, a kit arisztokrata igényű francia alattvalók tiszteletben tartottak volna. A faubourg St. Germain egyforma megvetéssel viseltetett Lajos Fülöp és III. Napoleon irányában és nem sikerült az utóbbinak az a törekvése, hogy a czimek használatába rendet hozzon.¹ A köztársasági kormány alatt, mely azt a fictiót vallotta, hogy az egyenlőséget hivatalosan elvül elismerő régime alatt czimek nem is létezhetnek, a magán vállalkozásnak legkorlátlanabb tere nyílt.

A kik kissé plausibilis módon igyekeztek czimeket felvenni, a következő rendszert alkalmazták. A forradalom előtti időből való nemes család valamely férfiágon való ivadéka teljes tudatával bír annak, hogy mint másodszülöttnek másodszülöttje az ancien régime alatt nem jutott volna czimhez, ha illet nem teremtenek számára. De ha túlságosan lelkiismeretes, így okoskodik. „A régi monarchia alatt nemes lehettem, bizonyos kiváltságokat élvezhettem volna, és ha ez utóbbiak már nem léteznek, az egyedüli modern kárpótlás a czim, melynek használatára tehát fel vagyok jogosítva“. Húsz ember közül alig egy veszi, ha ily

¹ Az 1858-ban elfogadott „Loi contre l'usurpation des titres“ nem volt becsületes kísérlet e kérdés megoldása czéljából, hanem inkább arra való törekvése a császári kormánynak, hogy czimekkel ellátott legitimista ellenfeleit a czimek hivatalos szentesítésével részére nyerje; de ez a törvény holt betű maradt, mert a royalisták vonakodtak czimeiket bejegyeztetni, noha folyvást éltek azokkal saját kényök szerint. A corps législatifban a javaslatot főleg Émile Ollivier ellenezte, ki később a császársághoz pártolt; azzal érvelt, hogy az öröklött nemesség a forradalom elveivel ellenkezik. (Séance du 7. Mai 1858.)

helyzetben van, azt a fáradságot magának, hogy így érvelgessen. Némelyik azért él bizonyos czímmel, melyet valószínűleg atyja is már előbb szabálytalanul használt, mert barátai hasonló módon cselekszenek. A herczegi (ducal) házak sarjadékai efféle ékitmények demokrátikus használatában jó példát adnak. Némely ily családban van egy tuczat még mindig szaporodó fiatalabb ág, melynek minden tagja „comte“-nak nevezi magát és ezt a jelzést valamennyi férfi utódjára is folytonosan átszállítja. Egy ily, herczegi rangját XIV. Lajos idejéből származtató család fejétől hallottam, hogy saját rokonai, midőn a czímet használják, a hagyomány ellenére cselekszenek és visszaélnek a zűrzavarral, melyet a forradalom okozott. Az említett duc megyéjében továbbá, a hol a régi monarchia alatt a helyi nemesség kevés tagja használt valami czímet, annak leghitelesebb képviselői, miután látták, hogy nemesi attributumokat náluknál kevesebb joggal mások is felvettek, a harmadik köztársaság alatt grófoknak vagy báróknak kezdték magokat nevezgetni, a mi először történt meg emlékezetet meghaladó családi történetünkben.

Mivel a régi gentry és az egykori nagy házak sok másodszülöttje ily szabadon bánik el saját rendje szokásaival, természetes, hogy a császárság forradalmi nemességének sarjadékai hasonló módon cselekszenek. Nagy sokaságban követik őket e csapáson mások, kik semmi összeköttetést nem tudnak kimutatni sem a versaillesi udvaroncokkal vagy az ancien régime hatósági személyeivel, sem Napoléon szerencsevadászó katonáival vagy tisztviselőivel, sem egyáltalában bárkivel, a kinek francia uralkodó valaha czímet juttatott. Önként érthető, hogy olyan ember, a kinek

némi hire van az irodalom, művészet vagy akár csak az ipar terén, nem állhat elő egyszerre azzal, hogy marquis- vagy báróvá tette maga magát. De tekintettel arra, hogy bármely francia polgár teljesen büntetlenül vehet fel valami czímet, miáltal idővel saját tekintélye növekedhetik és jogot nyer nagyobb hozományt követelni házasuló fiainak, valóban meglepő, hogy akadnak még független vagyonú és ismeretlen nevű emberek Franciaországban, a kik annyira mérséklék magokat, hogy nem ruházzák fel magokat ily hasznos ornamentumokkal.

Még meglepőbb, hogy a köztársasági kormány nem törekszik a szabályszerűtlenség elhárítására, sőt elnéző az egyenlőség tanának paradox alkalmazása alapján. Az elfogadott fictió az, hogy a francia alattvalóktól használt czímek nem léteznek; ennél fogva elismerni azokat, bár csak abból a czélból, hogy használatuk korlátoztassék, annyi volna mint létre hozni őket és ezáltal megszegni az egyenlőség elvét. A köztársasági kormány azonban tényleg elismer czímeket. A törvényhozó kamarák hivatalos cím- és névtárában minden tag oly nemesi ranggal szerepel, a melyet jónak lát magának adományozni. Vannak aztán sokan a köztársaság diplomáciai szolgálatában, a kiknek czímeit forma szerint megerősíti saját kormányuk az idegen udvaroknál őket accreditaló okiratokkal. Azonfölül, ha az elnök nagy pompával bejárja a vidéket, a Protocole, vagyis a köztársaság szertartási etiquettejét szabályozó hatalom tisztviselői kísérik, és azok közül néhányan az ünnepek hivatalos leírásában formalisan mint nemesemberek szerepelnek. Ennélfogva a köztársaság nem háríthatja el magáról a felelősséget, melyet súlyossá

tesz egy nem eléggé elismert körülmény. Annak a hibáztatásában, hogy a címek korlátlanul szaporíthatók az utánok áhítozók kénye szerint, nemcsak érzelgő sajnálata van kifejezve annak, hogy a nemzet tetemes része magasztos vagy festői hagyományokat nevetséges színben tüntet fel, midőn Olasz-, vagy Spanyol- vagy más oly ország példáját követi, mely — noha saját souverainje van, ki ilyen ügyeket szabályozhat — nem méltó arra, hogy Franciaországot társadalmilag vezérelje. Az a hibáztatás nemzetgazdasági alapon ép úgy fentartható, mint a társadalmin.

Évről-évre szaporítja az állam lakosságának oly osztályát, mely nem gyarapítja az ország segédforrásait, egyúttal azonban alább szállítja a nemzeti intelligentia mértékét. Ki fog ez tünni egy nevezetes tény felemlítéséből. Az authenticus vagy kétes, régi vagy modern nemességre jogot formálók oly számos osztályában a tizenkilencedik század végén nehezen idézhetnők féltuczat oly ember nevét, ki a század második felében született és hirre tudott szert tenni vagy a hír reményére jogosít.¹ E tény annál sajnosabb, mert ez osztályhoz tartozó igen sympathikus ifjak iskolai tanulmányaik végeztével,

¹ A hadseregben akadnak nemes családokból való fiatal tisztek, kiknek tehetségét sokat ígérőnek mondják, de béke idejében az ily katonai hírnév ismeretlen a közönség előtt. Nem lehet hallgatással mellőznünk, hogy a francia hadsereg tiszte, míg az ezredesi rangot túl nem haladta, nemesi címét, akár hiteles az, akár nem, soha sem használhatja. De a magasrangú tisztek kiválóbbjai is ritkán élnek a szerzett joggal, mert a nemesi predicatum a francziák előtt kisebb prestige-ű mint a magas katonai cím. Mac Mahon tábornagyot alig nevezték

mielőtt abba a haszontalan existenciába süllyednek, honnan — úgy látszik — csak a katonai pályán nyílik számokra a menekülés útja, nem ritkán intelligens hajlamokat mutatnak, melyek alapján fényes és tiszteletreméltó jövőt lehetne nekik jósolni. Mgr. d'Hulst kevéssel halála előtt megmondta nekem, mi a véleménye e tárgyban, melyben egészen kivételes jártassága volt, minthogy ő maga egy nemes breton család feje, a párisi gróf meghitt barátja, royalista képviselő és az institut catholique de France főnöke volt. Némi szigorúsággal párosult a sajnálat, melylyel a jó családból való embereknek az országban való helyzetéről nyilatkozott; és arra a kérdésre, vajjon nem túlzás-e azt mondani, hogy az utolsó félszázad szülöttjei között nincs hat, kiről legalább remélhető, hogy fényes sikereket fog aratni, a tudós praelatus, ki pessimista volt, nagy nyomatékkal azt felelte: „Hármát se talál olyat“. Minden ez osztályhoz tartozó és valóban kiváló fiatal férfi már most idősebb, mint volt Napoleon, midőn pályája bevégeződött. De Mun és akadémiai társa, d'Haussonville és de Vogué, valamint Mgr. d'Hulst maga a század közepe előtt születtek mindannyian, a júliusi monarchia utolsó éveiben és utódjaik még nem tűntek föl.

Megjegyzendő, hogy mind, e nemes házakból valaha duc de Magentá-nak, habár a csatatéren szerezte e címét. Daout tábornok, kinek kedvéért a nagybátyjának a jeni nap után adott címet III. Napoleon felélesztette, hadosztály parancsnok korában a harmadik köztársaság alatt is némelykor duc d'Auerstädt-nek nevezte magát, és volt elég ok arra, hogy a hadsereg névsorában fentartsák e név dicsőséges hagyományát. Másfelől Galliffet tábornok addig, míg activ szolgálatban volt, engedte, hogy régiebb marquis-címe kimenjen a használatból.

származó egyének a köztársaság alatt tettek szert kiváló állásukra; tehát nem a régime befolyása akadályozta meg osztályuk más tagjait a hasonló tevékenységben. Hogy a köztársaság politikája a közszolgálatból kizárja azokat, kikre a nemes származás gyanúja ragad, az csak kifogás a hivatalhoz nem jutók haszontalan életének mentegetésére. Habár nemes születésű vagy nemes számba menni óhajtó fiatal emberek reactionárius nézeteik miatt talán kiszorultak a tisztviselők nagy armadiájának egyik vagy másik helyéről, semmi sem gátolta azt, hogy ne haladjanak a hír ösvényén, a szabad hivatásokban, az irodalom, a tudomány vagy akár a politika terén. Mióta Gambetta, ki maga is példája az ellenzéki szerepléssel szerzett hírnek, 1882-ben elhalt, egyetlen-egy hivatalos állásban levő republikánus sem vergődött akkora parlamenti hirnévre, mint de Mun. A tömérdek egymásután következő ministerek közül többen kellően töltötték ki helyöket, de egyikök sem szerzett oly hírt, melynek útja a ministeriumok valamelyik tevékeny ellenfele elől el lett volna zárva. A mióta a köztársaságot republikánusok kormányozzák, az állami hivataloknak csak egy ágában volt alkalom kitüntetést szerezni, és az a külügyi hivatal, a hol előkelő társadalmi állású egyének alkalmazását könnyen képzelhető okokból nem nehezítették. Nem áll, hogy a nemes név hordozóit tejlességgel megfosztotta a köztársaság annak lehetőségétől, hogy tiszteletreméltó foglalkozásban kitüntessék magukat. de Mun az ő szónoki adományát bizonyára nem iparkodásának köszöni. De parlamenti jártasság és politikai kimagasló helyzet elérésére csak elszántság kell, míg a szorgalom fő- és elengedhetetlen kelléke az oly irodalmi sikernek, mely-

ben a többi, előbb névszerint idézett akadémikusok részesültek.

Franciaország még egy köztársaságnak hazája és ez nagyobb szerű annál, mely az 1875-ki alkotmányon alapul. Az irodalom köztársaságában az előkelőség nem függ az író születésének véletlenségétől vagy politikai nézeteitől; és az első császárság bukása óta a század irodalma, melyet a legkülönbözőbb eredetű emberek hoztak létre, a francia nemzet legnagyobb dicsőségét alkotta, tekintet nélkül a régime-ek változására. A forradalom korántsem volt káros hatással az általa rangjától megfosztott osztály szellemi tehetségeinek kifejlődésére, sőt annak fiait Franciaország restructioja után arra látszott bátorítani, hogy oly utakon törekedjenek előre jutni, melyeket apáik a kiváltságok régi napjaiban kevésbé gyakran tapostak. A júliusi monarchia alatt, mikor a bourgeoisie uralkodott, az irodalom minden ágában a legismertebb fényes nevek felerészben a nemes származás igényeit is hirdették. Chateaubriand, Lamartine, Lamennais, Rémusat, Ségur, Barante, Victor Hugó, Alfred de Musset, Tocqueville, Alfred de Vigny, Balzac és Montalembert mindannyian nemes családok tagjai voltak vagy azoknak vallották magokat. Ők képviselik a francia styl és közvélemény egész terjedelmét a történelemben, költészetben, drámában, regényben, theológiában és államphilosophiában, és mindegyiköknök már híres volt a neve, mielőtt a negyvenedik életévet betöltötte.

Kétségtelen, hogy a júliusi monarchia kivételesen fényes irodalmi korszak volt, melynek emeléséhez a társadalom minden osztálya hozzájárult, míg a harmadik köztársaság, amahhoz hasonlítva szinte köznapi. De

Franciaországban még mindig támadnak bámulatra méltó írók, és noha az úgynevezett nemesi osztály a lakossághoz viszonyítva óriási mértékben szaporodott, a legritkább esetben található elsőrangú író, ki jogot formál arra, hogy ez osztálylyal összeköttetésben állónak tartsák, bármilyen legyen is nézete vagy a tárgya. Már most, ha az állampolgárok az a része, mely a hanyatlásnak ily és sok más külső jelét mutatja, kicsi és kizárólagos, a világtól elkülönítve élő és saját köréből valókkal összeházasodó kaszt volna, melynek tagjai megkövesült, kutyabőrükre való büszkeségökben elszigetelt patriciusok, milyenek vidéken némelykor találhatók, helyzetének nem volna nemzeti fontossága. De a meddő arisztokráta praetensiókkal fellépők terjeszkedő sokaságot alkotnak, melynek nem lehet ártalmára az a vérstagnatio, mely nem egy tiszta arisztokrátiának vesztére vált. Ha jogosan viselnek is nemes családneveket, gyakran oly házasságokból erednek, melyek több nemzedéken át az élelmes francia középosztálylyal vagy az ehhez hasonló intelligentiájú, nevezetesen zsidó vagy amerikai eredetű idegenekkel kötöttek. Ennélfogva a társadalmi veszély abban a tényben rejlik, hogy minden évben a népességnek egy tetemes része, mely a természet törvényeinek és az emberi hiúságnak működése következtében mindinkább növekszik, elfordul a haszonnal járó és dicséretes foglalkozásoktól és a henyélők osztályává lesz hagyomány, eszmény és kilátások nélkül.

Az egész állam érdekében közbe kellene itt lépnie a köztársaság kormányának. Ennek néhány párthive cynismussal vallja meg, hogy a czimek birtokosai, bármilyen eredetűek, reactionáriusok lévén, a köztársaságnak érdekében áll nem akadályozni oly

tetteiket, melyek a fennálló régime elleneit nevetségnek teszik ki. Ez az okoskodás inkább opportunismusra vall, mintsem államférfiúi felfogásra, mely nem engedte volna meg Franciaország segédforrásainak és szellemi tőkéjének ily könnyelmű kimerítését. A czimkór-ság a modern demokrátiák sajátságos jelensége. Miként láttuk, az érdemeseknek látszók, kikhez hasonlókat a mi országunkban czimekkel látnak el, Franciaországban szalaggal kénytelenek beérni, mely azonban semmivel sem kisebb megszegése az egyenlőség elvének. De a rendjel viselése nincs káros hatással arra, hogy mikép teljesítik a francziák társadalmi kötelességeiket, sőt az a remény, hogy magasabb fokozatot fognak elérni, tán nagyobb igyekezetre ösztönzi őket, holott az önkényesen felvett vagy saját találmányú nemesi czim abban, a ki bírja, legfeljebb azt a kevésbé méltó elhatározást érleli, hogy fáradság nélkül anyagi hasznot húzzon belőle.

Csakis a köztársaság kormánya vállalhatta volna el azt a komoly feladatot, hogy a czimek felvételét szabályozza; mert egyedül e kormány sérthetné bűntetlenül a czimek viselőit, mint kik forradalomellenes iránynak a képviselői. Ha helyreállíttatnék a monarchia, az uralkodónak — akár abszolút, akár alkotmányos volna — a legnagyobb óvatosságra volna szüksége, hogy új alattvalóinak minden osztályát megnyerje, és csak a magánéletbe való visszatértét siettetné, ha legragaszkodóbb hiveinek kedvteléseibe kezdene avatkozni. A párisi grófnak egyik befolyásos támogatója beszélt nekem, hogy ismert ő nem egy embert nyilvánvalóan házi készítményű czimmal, ki felajánlván hűségét a praetendensnek és tárczáját a praetendens ügyének, Sheenben vagy Stoweban kelt kegyes leveleket kapott ily meg-

szólítással „Mon cher Comte“ vagy „Mon cher Marquis“ és „Philippe“ aláírással. A kik e leveleket vették, úgy tettek velök, mintha nemességi pátensek volnának, oly hitelességűek, mint a milyenekkel IX. Károly, illetőleg IV. Henrik a duc de Thouars és a duc de la Trémoille czimét e régi hűbérek jelenlegi czimzete-
tése ösének adományozta.

Ha erő vagy államférfiúi érzék lakozik a köz-
társasági kormányokban, könnyen orvosolhatták volna a visszaélést, mert Franciaországban az államnak önkényes hatalma van polgárai nevének szabályozásában. A francziát minduntalan felszólítják, hogy mutassa meg okiratait, melyekkel személyazonosságát és születése bejegyzésének nevét igazolhatja; a család- vagy keresztnév megváltoztatását pedig a legszűkebb korlátok közé szorítják. A két ország szokásai között sajátságos ellentét mutatkozik abban, hogy Angliában a nem eléggé hangzatos vagy a furcsa nevet bárki is igen könnyen a legméltóságosabb névcombinációval helyettesítheti, mely akár előkelő rokonságot enged feltételezni; de ha valaki illetéktelenül lordnak mondja magát, abba a gyanúba keveredik, hogy meg akarja csalni az üzletembereket vagy hogy a bolondok házából szabadult ki; holott Franciaországban bármely polgárnak módjában áll magát marquisvá vagy gróffá tenni, de a legszigorúbb büntetésnek teszi ki magát, ha a születési bizonyítványában előforduló polgári neveinek megváltoztatására vetemedik. Többet mondunk; a francia apa korlátozva van, ha gyermeke számára nevet akar választani. Nincs megengedve, hogy második nevet csatoljon a fiáéhoz, sem jogosult családi okokból, sem a romantikusabb hangzás kedvéért, sem

pedig valamely kedvelt író vagy politikus tiszteletére. Nem sarkalhatja becsvágyra a gyermeket azzal, hogy Voltaire vagy Bossuet, Robespierre vagy Bonaparte, Gambetta vagy Zola után nevezi el. Ha azt akarja, hogy a név állandó ösztönzést foglaljon magába a vitézségre vagy hazafiságra, erényre vagy jámborságra, adhatja az Achilles vagy Marius, Aristides vagy Xavér nevet. Mert Franciaország nagy újjáalkotója úgy rendelte, hogy francia alattvaló csak oly nevet kaphat, mely a szentek kalendáriumában vagy az ókor történetében található,¹ miáltal phantasticus szülők elestek attól, hogy sarjadékaikat vadnépek potentátái vagy elvont erények után nevezzék el.

Csak barbár ember kívánhatja oly régi vagy modern czimek eltörlését, melyek történelmi folytonossággal szálltak apáról fiúra, akár a versaillesi udvarra vezethető vissza azok eredete, akár a császárság csata-

¹ Loi du 11 Germinal An XI (Április, 1803.) A legbonyolultabb formalitások szükségesek ahhoz, hogy bármikép módosuljon az a név, amelyet francia alattvaló születése bejegyzésekor kapott. Ha a változást azért kívánja, mert az említett alkalmmal tán valami tévedés csúszott be, a hatóság kellő bizonyítékok alapján felhatalmazást adhat a névcserére; de a név minden más változtatását csak a kormány eszközölheti ünnepléses folyamodás révén. Nemcsak törvényes okiratokban, hanem a hivatalos névsorban is a családnév úgy irandó, a mint az illető ősei szokták, az esetben is, ha közvetlenül előtte az apja a módosított alakot használta. Így az institut névkönyvében Jules Simon mint „Jules François Simon-Suisse dit Jules Simon“ volt beírva, és a képviselőkamara névsorában Lockroy, Victor Hugo rokona, úgy vezetettetett be: „Édouard Simon dit Lockroy, fils de Joseph Simon dit Lockroy.“ Chantal egyike azon ritka kísértő neveknek, melyeket keresztteléskor francziák is kaphatnak, mert Mme de Chantal szentté avattatott és így a szentek kalendáriumában helyet foglalt.

tereire; ámde a nevek használatának szabályozása sürgős szükségesség. Művelt nemzetnél olyat, a mi mint építészeti emlék vagy személyes tulajdonság történelmi érdekű, csak az esetben kellene megsemmisíteni, ha fenntartása tényleges kárára van valamely emberi lénynek. A forradalom idejében ép oly szükséges volt az egyházi vagyonhoz nyúlni, mint a nemesek kiváltságait eltörölni, mert mindkét esetben a nép nyomorának szülőökát háritották el; de ép oly menthetetlen dolgot követtek el a nemesarányú épületek megcsonkításával, mint a pergamenek elégetésével. Ha a köztársaság hivatalosan gondját viseli a párisi Invalides-nek, a reimsi székesegyháznak vagy a nîmesi Maison Carrée-nak, ezzel nem kötelezi még Francziaország kormányát az Antoninusok vagy Chlodwig vallásának cultusára, vagy XIV. Lajos udvari pompájának felélesztésére. Hasonlókép törvényesnek ismerve el a duc d'Uzès czímét, melyet a sz. bertalan-éji gyilkolás évében creáltak, vagy a prince de Moskowáét, melyet Ney tábornagy kapott, a köztársaság nem teszi ki magát annak a gyanúnak, hogy egy Medici Katalint vagy Napoleont fog létrehozni. Ezek történelmi emlékek, melyek mint ilyenek tartandók fenn.

Bizonyos, az előbb említett czim örökösétől előidézett incidensek vetnek világosságot, mikép viselkedik a köztársaság az elmúlt régime-ek ily maradványaival szemben. D'Uzès herczeg, egy igen szeretetre méltó fiatal ember, az 1572-ben keletkezett herczegi ágból származott atyai részről, a vidám kereskedelmi hagyományt képviselő veuve Cliquottól pedig anyja révén, kinél komolyabb ellensége a köztársaságnak a maga határain belül még nem támadt, mert e nő három millió franc-ot adott Boulanger tábornoknak,

mikor úgylátszott, hogy ennek csak pénz kell és tönkreteheti a köztársaságot. Congói útra kelve, a herczeg csak olyat tett, a mire ügyet se vetnének Angliában, honnan minden esztendőben szoktak jó állású emberek is felkerekedni, hogy szabad idejüket kalandos utazásra fordítsák. Midőn 1893-ban az expeditió közben a láz áldozata lett, köztársasági tisztviselők túltettek a reactionárius ujságírókon, oly fontos eseménynek vették az ismeretlen fiatal nemesembernek kora halálát, melyet a mi országunkban az ujságok néhány rokonszenves sorral intéztek volna el. De kétszeresen feljegyzésreméltó volt ez az esemény Franciaországban. A kormány helyesen teszi, hogy serkenti a polgárok bármely osztályát, a hol az utazási kedv jelei mutatkoznak, melynek a nemzet nagy tömegében való hiánya útját állja a gyarmatbirodalom megalakulásának; és hogy egy gazdag és előkelő születésű fiatal ember bucsút mondott a Boulevard könnyű örömeinek az utazás fáradságos élvezetei kedvéért, az már magában tüneményes eset volt. Bármint álljon a dolog, a fiatal herczeg halálát hivatalosan nagyobb figyelembe vették, mintha valamely köztársasági politikus fia hunyt volna el. A minister személyesen vitte meg a hirt a családnak és a cevennes-i ősi kastélyban rendezett temetésre egy köztársasági tisztviselő küldetett ki a ministerium képviselőjében. A hivatalos kiküldött így szólt: „A köztársasági kormány megbízásából ki kell fejeznem, madame la duchesse, annak és valamennyi nemesszivű francziának nevében az általános sajnálatot, melyet a néhai Jacques d'Uzès herczeg halála polgártársai körében keltett. Mekkora lelki erővel kellett bírnia az elhunynak, hogy lemondjon e világ

boldogjainak életéről, midőn élvezhette volna vagyonát és nagy nevének fényét úgy, a hogy e világ nagyra-vágyói álmodni szokták“. ¹

Midőn a kormány képviselője e szavakat a nyilvánosság előtt elmondta, mindenekelőtt forma szerint elismert egy régi czimet, nem törődve azzal az elfogadott feltevással, hogy a köztársaság nem fogadhatja el ily anomália létezését. Azután fényt és nagyságot tulajdonított a névnek nem a régi udvar kiváltságainak valamely szószólója, a ki igazolva van, ha ilyféle kifejezéseket használ, bizonyos speciális értelemben, hanem azon köztársaság szóvivője, mely elvben tagadja, hogy bármely jelenkori név nagy lehetne, hacsak oly ember nem viseli, a ki dicső személyes érdemekkel tette azzá. De volt ama szavakban az egyenlőség elvének még komolyabb czáfolata is.

Annak a gondolatnak kellett hallatukra ébrednie, mely már uralkodó is Franciaországban, és némelykor megvető, máskor alázatosan irigy formában jut kifejezésre, hogy van egy osztálya a sorstól kegyelt lényeknek, az etymologia és történelem ellenére úgynevezett arisztokrácia, melynek nincs más hivatása vagy kötelessége, mint élvezet hajhászni Párisban és a

¹ La Gouvernement de la République m'a chargé de vous exprimer, Madame la Duchesse, en son nom et au nom de tous les Français de coeur, les regrets unanimes de ses concitoyens de la mort de celui qui fut le Duc Jacques d'Uzès. Il fallut au défunt une grande force d'âme pour renoncer à la vie des heureux de ce monde; jouissance de la fortune, éclat d'un grand nom, tel que le rêvent les ambitieux de ce monde.“ — *Discours du Délégué du Gouvernement aux obsèques du Duc d'Uzès*: 27 Sept. 1893.

párisiak találkozási helyein; és hogy az arisztokrácia tagjai közül az, ki meg találja únni azt az életet, melynek legelső sorban álló személyesítői gyakran kereskedők tékozló fiai, megérdemli, hogy a lemondás hőse gyanánt magasztalják. E demoralizáló gondolatot megerősíti az, hogy Franciaországban a címekkel bíró egyének száma folytonosan növekszik. De más befolyások is vannak, noha kevésbé speciális természetűek, melyek hatása kiterjedt a felsőbb osztályokra, — hogy ezt a conventionális kifejezést használjuk, melynek synonymjei a francia nyelvben közkeletűek lévén, ezáltal újabb ellenmondása támad az egyenlőség elvének, a forradalom egy évszázadának elmulta után.

III.

Ha a magát arisztokratának nevező társaságban¹ nem volna más hiba, mint az igen is nagy ellenszenv a köztársaság és az egyenlőségnek elve ellen, könnyen meg lehetne bocsátani annak a közügyektől való tartózkodását. Ha kimagasló tagjai oly külön csoportot alkotnának, mely az ancien régime hagyományait, s előítéleteit régies alakban az érettség zamatjától szelidítve őrizné meg, még dicsérni lehetne bennök, hogy visszahúzódnak a politika iszapjától, és nem kellene emlékeztetni őket vagyonuk forradalmi eredetére vagy czimeik nem hiteles voltára. Papi kaszthoz lehetne őket hasonlítani, mely ez egykor hatalmas vallás elhagyott templomait őrzi

¹ E lapok a francia felsőbb osztályok existenciájának csak egyik mozzanatát írják le, és nem egy elzárkózott château lakosai tiszteletreméltó és feddhetetlenül egyszerű életét (I. IV. könyv, III. fejez. vidéki gentry alatt.)

és oly hűséggel tartja fenn az elmúlt kor ritusait, hogy a szemlélőnek eszébe sem jut kutatni, jogos örökösödés útján látják-e el papi szolgálatukat, és micsoda története van az ismét felépített oltárok diszeinek.

Minél alaposabban tanulmányozzuk a tizennyolczadik századot, minél közelebbről figyeljük meg a modern francia társaságot, annál világosabban látható, hogy az utóbbinak fogvatkozásai semmi összeköttetésben sincsenek az ancien régime sajátos tökéletlenségeivel. A divatot vezérlő párisiak olykor tán fájlalják, hogy átöröklött könnyelműség áldozatai, hogy képtelenek hasznos életet élni, mert elődjeik a Palais Royal souperjaiban vagy Trianon álarczos ünnepélyeiben vettek részt. Azok között, kik ily panaszra fakadnak, elég olyan akad, kinek ereiben alig foly valami az udvaroncok véréből; de nem szólva az ellenkező és közkeletű fictióról, figyelemre méltó dolog, hogy a mai francia társaság fogvatkozásai mind oly kategoriákba esnek, melyek nem kizárólagosan francziák. Mert vagy olyanok, a minők minden korban és minden országban feltalálhatók a henyélőkben, és az önmagokat dédelgetőkben, vagy pedig korunk műveltségének sajátságos eredményei.

Tanulmányozva a tizennyolczadik századbeli francia társaságot annak hajnalhasadtától kezdve, melyet St. Simon ecsetelt, a forradalomig, mely Madame de Genlis-t vándorútra kelni kényszerítette, minden új alakját és kifejezőjét hónapról hónapra és évről évre követhetjük. Az emlékiratok kora elmúlt. Miként a salon, fél-századdal túléltek a forradalmat, de mint az, nem birták túlélni a vasutak és a plutokrácia korát. Pedig még nem halt ki az a francia szellem, mely múltó bohóságokat oly élénken bir megfigyelni és leírni.

A mai nap személyiségei sokkal jelentéktelenebbek, semhogy nevök máshol, mint saját olcsó sajtójukban emlegettessék, de típusokat szolgáltatnak, melyek méltók a modern vázlatrajzoló tollára. Így tehát, ha meguntuk a fényes sokaságot, mely a Maine hercegnő termeiben hullámozott vagy a Conti herceg vendégszeretetét élvezte, Gyp könnyed lapjaihoz fordulhatunk, hogy lássuk, mi joggal nevezhetik magokat a mai henyélők az ancien régime utódjainak. Az élénk szellemű írónő, ki a fentemlített nevet felvette, ahhoz az osztályhoz tartozik, melynek arczképeit festi; és némelykor rászolgál arra, hogy malitiával és torzitással vádolják. De leginkább a kegyetlen photographiai hűséggel ébreszt sértődést az az emberszóló irodalom, melyben Gypnek néhány a másik nemhez tartozó tehetséges versenytársa van. Annak tárgyai valóban alig alkalmasak a művészeti magasabb formákban való feldolgozásra. A Boulevard efféle censorának valamely vázlata hasonló a pillanatnyi fényképfelvételhez, mely a roskadásig zsúfolt omnibusok egyikét ábrázolja, a melyek a Champs Élysées-ben vágtnak az auteuili lóversenyekre. A divatosan öltözött párisiak, kik ily kocsin ülnek, nagy garral csak azt hirdetik az arramenőknek, hogy az elmúlt idő legélczesebb és legfényesebb társaságának örökét oly emberek vették át, kiknek phantasiájától nem telik szerencsésebb felhasználása gazdagságuknak és szabad idejüknek, mint egy angol időtöltésnek paródiája.

E látványtól, mely csak a vándorló fényképész camerájához méltó, a Louvre képtárához fordulunk, hol Van Loo ragyogó vászna tárja élénk a multból való francia multságok báját és elegantiáját. *Une*

halte de chasse a pompás festmény czime, mely szintén a házon kívül élvezetet hajhászó férfiakat és nőket ábrázol. De a tizenhatszadik században, bár a két nemzet kölcsönösen átvette egymástól a divatot, a francia szellemesség és vagyonosság nem találta büszkeségét a britt sport ügyefogyott majmolásában; és az a fényes társaság, melyet itt a reggeli vadászat után pihenni látunk, nem találta volna magához méltónak a Walpole korából való piros-pozsgás róka-vadászok öltözetének pusztá utánzását és nyelvök travesztálását. A francia társaságnak abban az időben kétségtelenül igen súlyos hibái voltak, melyekért súlyosan bünhödnie is kellett; de e társadalom balgaságait is bizonyos culturára valló könnyedséggel ruházta fel s utánzhatatlan jellemvonásaival gazdagon diszitette a művelődéstörténetnek egy lapját. Tudjuk most, hogy a gond nélküli vadászkirándulások Marlyban és Rambouilletben csak addig folytak, míg egy nemzedékkel utóbb a vérpad és a számkivetés vetette végöket; de azon az úton, mely e vég felé vezetett, a vidám vadászok egész Európa irigységét keltették fel és az életmódjukban, mulatozásukban nyilvánuló kellemmel a művészetnek és irodalomnak oly anyagot szolgáltatottak, mely — annak a kornak ügyességével feldolgozva — még maig is gyönyörködteti a világot. Különös tragédia nem fenyegeti most a párisi társaság modern vezérémbereit. Új társadalmi osztálykülönbségeket találtak fel, melyekről a forradalom idejében még nem álmodott senki, és mostani állítólagos képviselőit annak a nemességnek, mely mint testület legutolsó cselekedetével is tiltakozott a harmadik rendhez való csatoltatása ellen, a sors különös ironiája következtében az új forradalmi férfiak a bourgeois-k közé

sorozzák. Sajnos azonban, hogy a kik azzal a követeléssel lépnek fel, hogy az ancien régime hagyományait folytatják, az élvezet keresésének triviális terén ennyire igazolják az új sociális osztályozást, midőn az Újvilág utánzásra hajló plutokrátiáját választják mintául.

A régi régimebéli francia társaság nemcsak abban multa fölül az elfajult utódokat, hogy képes volt stylt teremteni, melynek illatával impregnálja a századot. Nem elégedett meg azzal, hogy határozott művészeti iskolát teremtett, midőn a festők elé a kecses elegancia mintáit állította és az emlékiratok szerzőinek egy csiszolt udvar szikrázó társalgását szolgáltatatta, a miben kétségkívül segítette e társadalmat a királyi környezet prestigeje, melytől maga is függött. Még egy jó tulajdonságnak adta tanújelét, melyet bármely társaság magasabb osztálya, bármely régime alatt képes megszerezni. Gyönyörűségét találta a kor legfényesebb elméivel való érintkezésben. Ez a kor arra volt hivatva, hogy az emberiség történetét átváltoztassa, de azok a hölgyek és urak, kik az európai divatot igazgatták, keveset gondoltak avval, hogy a társadalmi épületet, mely őket oltalmazta, folytonosan aláásták épen a tőlük nagyrabecsült bölcselők. Így történt, hogy a salonokban folyt az új tan hirdetésének első próbája, és pedig oly kastélyokban, melyeknek e tan erőszakos alkalmazása miatt kellett később elpusztulniok.

Grandval árnyas fasoraiban vitatkozott Diderot az encyclopaedistákkal, d'Holbachnak e híres kastélyában eszelte ki legmerészebb tételeit. D'Épinay asszony számára írta Rousseau az ő *Émile*-jét, és e hölgy salonjában, valamint Luxembourg herczegében a nehézkes modorú Jean-Jacques, a kin mindig észrevehető volt a Szavojában nélkülözések közt töltött falusi élet

hatása, a legszivesebb fogadtatásra számíthatott; ez alatt pedig Voltaire, ki egész életét királyi és aristokrata légkörben töltötte, végnapjait Ferneyben élte át, hol udvart tartott és hová a francia társaság legnemesebb és legfinomabb modorú képviselői zárandokoltak. Abban a pillanatban, mikor XVI. Lajos és Maria Antonia udvara a fény legmagasabb fokára emelkedett, Arthur Young, bár mint gazda inkább saját uralkodójának angol földbérlőre valló tulajdonságai iránt érzett rokonszenvet, nem vonhatott a feddhetetlen III. Györgyre nézve kedvező párhuzamot az angol és a francia királynak befolyása között. A közeledő forradalomra vonatkozó jósolgatásai között ezt a megjegyzését találjuk: „A legmagasabb rangú egyének teljes tiszteletet tanúsítanak a tudomány és irodalom iránt. Csak sajnálhatnám azt az embert, ki egészen más természetű ajánlatos tulajdonságok hiányában kedvező fogadtatást várna London valamely előkelő társaskörében csak azért, mert a Royal Society tagja; holott Párisban az académie des sciences tagja mindenütt jó fogadtatásra számíthat.“¹

Talán azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a tizennyolczadik században helyesebb eljárás lett volna kissé kevésbbé dédelgetni a philosophusokat; és ha a mostani felsőbb osztályt el találná borítani egy kataklysma, az igazságnak megfelelően állithatná, hogy nem idézte elő a vészt a szellem hőseivel való sűrű érintkezésével. De figyelemreméltó dolog, hogy a jelenkori francziák legnagyobb szellemei forradalomellenes irányúak voltak. Renan tökéletes typusa volt annak az osztálynak, melyet a régi régime salonjai-

¹ *Travels in France*, Oct. 1787.

ban a legkeresettebb volt, t. i. az aristokrata ösztönű Voltairiánusokénak. Mindazáltal a ferneyi zarándokok kicsinyeskedő utódai, kiket modern klerikálismusuk nem tartóztat attól, hogy zsidó bankároknak udvarolgasanak, átallották Izrael háza történetírójának társaságát keresni. Pasteur, másfelől, őszinte katolikus volt, ki nagyobb becsületet hozott vallására, mint valamennyi magasrangú honfitársa együttvéve. Taine az az író, ki a forradalom legendáját lerontotta. Ily nagy kitünőségek számára vonzóbb társaság kell, mint a minővel az előkelő világ Franciaországban most dicsekedhetik; de vannak az említettek elhalta után is fényes írók, elmélkedők és művészek, kik a modern francia műveltség legjobb képviselői és sajnálják, hogy a régi régime hagyományának megtagadásával válaszfal emelkedett a társadalmi előkelőség és a szellem világa között.

A tény magyarázatát az úgynevezett aristokrata társaság összetételében találhatjuk. A többség, melynél több a praetensió mint a hagyományos szellem, a maga tónusát emeli érvényre. Az a mindig szaporodó tömeg, mely a saját phantasia szülte czimekkel ékeskedik, ezeket természetesen szentesíteni törekszik azáltal, hogy a kevésbbé szabályszerűtlen nemesség kizárólagos társaságát keresi. Másrészt a párisi nagyvagyonú társaság évről-évre kosmopolitábbá lesz, és a két nyugati continens köztársaságainak gyermekei, midőn Európát választják lakóhelyül, nem teszik ezt első sorban az illető fővárosok szellemi vonzó ereje kedvéért. Így tehát a gazdag idegenekkel kötött házasságok szaporodásával nem emelkedik a párisi társaság tónusa. Hozomány nélküli házasság nem kedvelt dolog Franciaországban, a lakosság semmiféle osztályánál;

és minthogy a végrendelkezési jog korlátozva van, a valamikor elsőrangú családok fejei az aránylag magas állást csak gazdag házasságok útján tarthatták fenn. De a gazdag francia családok egyetlen lányörökösével kötött frigyek, akár nemes, akár iparos leánya lépett az oltár elé, rendszerint nem voltak demoralizáló hatással; mert e házasságok oly közgazdasági elvek alapján jöttek létre, melyeket a nemzet kedvel, és az ily úton egyesített vagyonok nem voltak olyan szerfelett nagyok, hogy akkora fényűzésre csábítottak volna, mely a szülői törzs hagyományával ellenkezett. Itt megjegyezhetjük, hogy a foglalkozás nélküli felsőbb osztályokban a francia nők élete bámulatos ellentétben van a férfiakéval. E nők erényei közönségesen a bourgeoisie asszonyainak erényeire emlékeztetnek: feláldozó anyák, kitűnő háziasszonyok, mintái a vallásos kegyességnek. Existenciájuk rendezettsége, férfias jellemök ellensúlyozza a férjeik fegyelmezetlen vagy céltalan életével adott példát; és a társaság mutatós osztályának nem egy háztartásában a feleség erkölcsileg és szellemileg felette áll urának. De az óceán vagy a Rajna túlsópartjáról jött, akár árja, akár szemita menyecskék hajlandók Párist játéktérnek tekinteni és ha honi czimet kapnak, ez csak arra való eszköz nekik, hogy Páris mulatságai közé rohanjanak. Ennek következtében a benszült tökepénzesek leányaira is ráragad az importált felfogás, hogy a gazdagság felhasználásának legjobb módja az, ha a léhák világában kiváló szerepet játszanak.

E megjegyzésekkel fontos részéhez jutottunk el a modern Franciaország és a forradalom vonatkozásait kutató vizsgálódásunknak. A forradalom

legújabb fejleménye, a harmadik köztársaság, kétségtelenül nagy mértékben módosította a társaság állapotát. A politika és a társas élet kelleme közt a szakadás e korszakban teljessé lön; azonfölül az eredményül bekövetkezett zürzavar külsőleg részben abban nyilvánul, hogy a kormány nem képes a nemesi czimek mind nagyobb mértékű felvételét szabályozni. De ezekhez hasonló pusztán negatív befolyások magukban mégsem alakíthatták volna át oly nagy mértékben a főváros társaságát. A tónusában mutatkozó változás kiválóan nem a forradalomnak, hanem a vagyon nagyobbodott befolyásának tulajdonítható; a plutokrácia emelkedésének, nem a Bastille ledőltenek. A salon ez utóbbi eseményt még két ember öltön át élte túl; és e század második negyedében a férfiak és nők társas érintkezése Páris legfényesebb köreiből talán oly fényes volt, mint Geoffrin asszony és a du Deffant marquisné napjaiban.

Abban az időszakban az Angliából érkezett legélesebb megfigyelők feljegyzésre méltónak találták, hogy e tekintetben Páris mennyire fölötte állt Londonnak. *Coningsby* ama fejezetei, melyek a francia főváros leírását tartalmazzák, egyszerűen Disraeli 1842-ből való naplójának részletei.¹ Ennélfogva az emigráció után ötven év múlva bekövetkezett korra vonatkoznak; és e tarkabarka félszázad folyamában a társaság bizonyára sok átalakuláson ment át, míg betetőzésül az arisztokráciaellenes júliusi monarchia keletkezett, mely akkor a legnagyobb virágzásra jutott. „Misémlj meg, szólt Coningsby, e fényes városban annyira,

¹ *Coningsby*, V. könyv, 8. fejezet, VI. k.; I. f. *Lord Beaconsfield Levelei*, 1842.

mint társaságának tónusa, mely oly sokkal fölötte áll a miénknek. Mennyi társalgás és mily kevés pletyka! Itt valamennyi hölgy oly kellemes, mint Londonban öt vagy hat, kiknek az nevezetes kiváltságuk. A férfiak is, és pedig nagy férfiak, kifejtik szellemöket. Angliában, ezzel ellenkezően, a nagy férfiú rendszerint a legunalmasabb mamlasz, mikor társaságba kerül.“ Lord Beaconsfield sphynxszerű hallgatagsága, ha későbbi napjaiban társaságban volt, talán onnan eredt, hogy ő is alkalmazkodni akart a tőle kormányzott nép szokásaihoz. De az előbb említett időben őt toryk ép úgy, mint whigek gyakran azzal vádolták, hogy „nem angolos“, és e minőségének tulajdonították rokon-szenvét a francia dolgok iránt. Azonban ha Disraeli természetében kevés volt a britt jellemből, még sokkal kevésbbé hasonlított a francziákhoz. Jelleme nyugatias vonásaiban tisztán angol volt. Párisban reggelenkint britt reggeliző asztalhoz ült, *Galignani-t* vette maga elé és kihívóan brittmodorú nejét ültette maga mellé. Kétségtelen, hogy kosmopolita géniusa segítségével volt képes a francia társas érintkezés jó oldalait méltatni; de van angolságában is megtámadhatatlan tanúságunk arra, hogy a jelzett korban teljes volt az aristokrata salon életereje. Henry Bulwer a monarchiával és a középosztályokkal foglalkozó tanulmányaiban arról szólva, hogy Lajos Fülöp alatt a nemes-ség a politikai, diplomáciai és egyéb pályákból ki volt zárva — a mi a harmadik köztársaság alatt is fennálló sérelem — hozzáteszi, hogy „leszorulva a vásártérről és a forumról a salonban sánczolta el magát“. ¹

¹ *The Monarchy of the Middle Classes*, by Henry Lytton Bulwer, Esq. M. P. (később Lord Dalling), 1836.

Egykorú francia emlékiratokból, színművekből és regényekből. valamint az illető korból maig életben levők visszaemlékezéseiből kitűnik, hogy nem a rémuralom, nem az emigráció, nem az első császárság csatái, s nem is a középosztályok „júliusi“ uralma szakította el a nemességet a művelt osztálytól.

Tehát a salon, mely túlélte a forradalmat és a társaság reconstructióját, most és pedig oly korban veszett ki, melyben a politikai és társadalmi rázkódások aránylag enyhék voltak. Az okát önkéntelenül sejteti Disraeli egy nővéréhez intézett levélben, mely a párisi életet írja le. Meglehet, hogy a faját jellemző megvetést érezvén mérsékelt jövedelmű egyének iránt (hősét, lord Monmouth-ot is e tulajdonsággal ruházza fel), így kiált fel befejezésül, midőn hosszú névsorát adta azoknak a nemes személyiségeknek, a kikkel igen kellemes és értelmes elemekből álló salonokban találkoztak: „Milyen nevek! De hol vannak a földterületek? Csak száz oly ember van Franciaországban, kinek évi jövedelme 10,000 font. Henry Hope és Rothschild mindannyiokat megvásárolhatná!“

Az *Esprit des Lois*-nak ama fejezetei, melyek az egyenlőségről szólnak,¹ jelentékeny befolyással voltak Franciaország társadalmi történetére, minthogy Montesquieu azokban a tulajdonnak a gyermekek közt végrendeleti úton való felosztásának elvét védelmezi, kijelentve — nem látván előre Napoleon uralmát — hogy ez elv nem honosítható meg despotikus államban. Ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy az egyenlőség lényeges kiegészítője a frugalitás. A köztársasági kormányformának más kor-

¹ De l'esprit des Lois, V. k. 4. 5. 6. f. sat.

mányformák fölött való elsőbbségét oly fejtegetések tárgyává tette, melyeket Franciaország későbbi története meghazudtolt; de az egyenlőségre vonatkozó megjegyzései megszívlelhetők a mi korunkban, a midőn a pénz uralma a politikai bölcselkedők legtöbb elméletét felforgatja és oly mindenhatóvá válik, hogy annak bizonyos államok társadalmi összetételére nagyobb hatása van, mint az illető állam kormányformája, akár köztársasági vagy monarchiai az, akár alkotmányos, akár önkényes.

IV.

Habár a pénz növekedő hatalma a legnagyobb megrontja azoknak a jó tulajdonságoknak, melyek valamikor oly distinguálttá tették a párisi társaságot, és habár új társadalmi különbségeket honosított meg Franciaországban, a gazdagság birtokától független osztályönérzet túlélte mind a forradalmat, mind azon intézmények életbe léptetését, melyektől azt várhatni, hogy az egyenlőség előmozdítására szolgálhatnak. Azt lehetne hinni, hogy a nevelési rendszer elfojtja a régi osztálygöggöt és ellensúlyozza annak a mi plutokrata korunkban nyilvánuló formáit; de úgy látszik, ellenkező hatással van Angolországban a felső és a felső-középosztály gyanán ismert társadalmi rétegből való ifjak legnagyobb részét vagy húszt, részint régi, részint modern intézetben nevelik, melyek közül a legolcsóbb is, francia szempontból vizsgálva, nagyon költséges. Franciaországban nem ismernek ily iskolákat. Ez ország középiskolai oktatását vagy az állami lycéek, vagy az egyházi rendektől vezetett collége-ek nyújtják.¹ Egyik kategóriában

¹ Vannak vegyes szervezetű iskolák is, mint Stanislas, és városi collége-ek, mint Chaptal, mindkettő Párisban.

sem találhatók elkülönített intézetek a gazdagok és előkelő születésűek számára. A nyilvános iskolák között a párisi collége Stanislas az, melyet az utóbbiak leginkább kedvelnek; ott 1500 ifjú közt kétszáz nevet találni a megelőző *particule*-lél, mely mutatja, hogy viselőik nemes születésre formálnak jogot. A többi 1300 benlakó vagy csak nappal bejáró tanuló közt nemcsak gazdag üzletemberek, bírósági és politikai egyéniségek, a liberális foglalkozásnemek vezéreinek, hanem a kiskereskedők és iparosok és más aránylag szerényebb életösvényen haladó emberek fiai is találhatók. Mindez ifjakkal az egyenlőség elve szerint bánnak; czimeiket, melyek viselésére jogosítva volnának, nem ismerik el.¹ Ugyanigy van a kizárólag egyháziaktól vezetett iskolákban Bretagnében, hol a kasztszellem erős; a régi breton nemeség fiai a vannesi jezsuita collegiumban a boltosok és Morbihan vidéki parasztbérlő fiaival együtt neveltetnek.

Azt kellene hinni, hogy mindez az osztályokat elkülönítő szellem elenyésztesére vezet. A nap minden órájában való érintkezése és a pajtáság oly korban, midőn egészen más tekintetek mint a társadalmi rangbeliek sokkal élénkebben hatnak a képzelő erőre; az egyhangú fegyelem nyomása alatt alakult feltétlen egyenlőség; az azonos, közönséges formájú egyenruha és a korlátolt, minden fiúnak egyaránt

¹ Például a collége de Stanislas névsorába a Léon herczeg (kinek czime a Rohan herczeg legidősebb fiát 1652 óta illeti, mikor a herczegséget creáltak, melynél azonban régibb keletű a czím), mint J. de Rohan-Chabot van beírva, és nevéhez nem több megkülönböztető jelzés csatoltatik, mint a mi egy másik lapon egy közjegyző fiánál található, kinek nevét szintén a *particule* előzimeg.

kiszabott ruhakészlet; a közös hálóterem rendszere és oly magánlakás hiánya, melyet bár csak oly fényűzéssel lehetne berendezni, a minő egy iskolásfiú fényűző ideáival összefér; a zsebpénz elköltésére csábító alkalom gyér volta; a közösen tett séta; a barátok szabad megválogatásának megszorítása — egyáltalában az egész gépezet működése úgy van kiszámítva, hogy oly egyéneket adjon az életnek, kik az osztálykülönbség minden balhiedelmétől mentek volnának. De valószínű, hogy épen a nagy egyformaság válik vesztére az egyenlősítő czélnek. A kölcsönös érintkezés esetlegessége nem elegendő arra, hogy tartós rokonszenvet ébreszsen. Hogy az ifjúkori barátkozás az élet viszontagságai ellenére még a férfi emlékezetében és képzeletében is tartós nyomot hagyjon, kellemes kísérő körülmények között kell kezdődnie és az *esprit de corps* nevével jelölt érzelemből táplálkoznia. Azonban e francia kifejezés, noha megfelelője nincs a mi nyelvünkben, oly érzelmet jelöl, mely Franciaországban kevésbbé ismeretes, mint Angliában. Alig mondhatni, hogy meg van a francia iskolaéletben. Oly gyengén mutatkozik, hogy valakinek legjobb barátjai sem tudják vagy kérdezik, hol nevelkedett az illető, és erre nézve a törvényhozók és akadémikusok hivatalos életrajzaiban is hiába keresünk adatot.¹ A mi a kellemes kísérő körülményeket illeti

¹ Az 1893—98-ki kamara tagjainak többnyire nagy részletességgel írt életrajzi gyűjteményében az első hetven képviselő közül csak kettőnél említetik, milyen iskolába vagy collegumba járt. Némely felsőbb nevelőintézet, nevezetesen az école normale és az école polytechnique növendékeinél nem hiányzik az *esprit de corps*; de a középiskolák között az egyedüli, hol az kifejlődni látszik, a lycée Condorcet Párisban, melyben csak tanítanak és bennlakók sincsenek.

a francia collégien, akár a faubourg St. Germain valamely fényes palotájában, akár a Batignolles padlásszobáinak egyikébe kerül haza, akár történelmi kastélyban vagy szerény bérlőtanyában tölti ünnepnapjait, a lycéet fegyháznak tekinti, melybe fiatal lényeket azért falaznak be, hogy annál édesebbnek találják majd a szabadságot és annál korlátlanabbul mozogjanak férfi korukban. Rendesen csak azok az ifjak gyönyörködnek az iskolázás idejében, kik mint koránérett tudósok és csak a tanulmányt szeretik, vagy azon — Franciaországban ritka — szerencsétlenek, kiknek szigorú sorsú gyermekkorá boldogtalan otthonban telt el. A francia szülő agyában soha sem támad az a gondolat, hogy a fiú, midőn iskolába küldik, ez úton hasznára való ismeretségeket kössön, mely Angliában csakugyan meglevő törekvés leg-hiresebb intézeteink tónusának átalakítására gyászos befolyással volt. A francia kereskedő, ki fia érdekében becsvágyó, nem képzei, hogy annak társadalmi állását előmozdító körülmény az, hogy nagyhangzású czímek vagy milliomos bankárok örökösei az iskolatársai.¹ Nem lehet tehát meglepő, hogy az általános védkötelezettség, mely a fegyelmezésnek későbbi időszakában egy niveaura szorítja le azokat, kik elemi iskolába jártak

¹ Csak egy, igen megtisztelő úton esik meg, hogy fiúkat befolyásos ismeretségek szerzése céljából küldenek valamely lycéébe. Ha az apa az „université”-be, azaz tanári állásra szánja a fiát, oly lycéébe küldi, melynek kitünő tanári kara van, hogy tehetségével már korán vonja magára azok figyemét, kik később főnökei és collegái lesznek. De ez a cél semmikép sem függ össze a társadalmi lajtorja kérdésével. A bourgeoisie lányait azonban szokás társadalmi előnyök kedvéért előkelő zárdákba küldeni.

azokkal, kik a középiskolai nevelésben részesültek, a társadalmi egyenlőség érzetének terjesztésére nincs hatással. Francia katonatisztek között is, kik a társadalom sokkal különfélébb osztályaiból kerülnek ki, mint a britt hadseregbeliek, ritkaság — legalább béke idejében — a meghitt bajtársi viszony, mihelyt különböző a társadalmi rangjuk, bár ugyanabban az ezredben szolgálnak.

Annak, hogy minden, az elemi iskolában nevelteknél magasabban álló osztály egyforma nevelésben részesül, oly eredménye van, mely az egyenlőség felületes látszatát viseli. Noha vannak foglalkozások, melyek bélyege félreismerhetetlen az azokhoz tartozókon, Franciaországban gyakran magoknak a francziáknak is nehéz különböző tárgyak körül forgó rövid társalgás alapján kiismerni, melyik társadalmi kategóriához tartozik valaki, a kivel a véletlen összehozta őket. Vaspályán utazva, kellemes társunk akadhat, ki bámulatra méltó nyelven fejtegeti az európai helyzetet vagy a művészet és irodalom kérdéseit, azonban — mint végtére kisül — oly társadalmi környezetben mozgó egyén, hogy ugyanazokról a tárgyakról a megfelelő állású angol ember bizonyára nyersebben és faragatlan modorban vagy hangon adná elő nézeteit. Ilyen tapasztalat azt az igazságot példázhatja, hogy a műveltsége francia népben mélyebben hatol lefelé, mint minálunk. Másrészt a legmagasabb társadalmi állású francziák annak kimutatásán fáradoznak, hogy a civilizált emberiség lajtorjájának mélyebb fokán állnak, mint a megfelelő osztályhoz tartozó angolok. A mellett maradnak, hogy minél inkább közelednek külső tulajdonságokban is a britt mintához, annál pontosabban érik el a tökéletességet; — már pedig az

utánzás mindig az inferioritás jele. Nincs itt helyén annak az angломániának bölcséletét tanulmányozni, mely — a mint azt Páris felső köreiben üzik — az én nézetem szerint nagyon sajnós jelenség. Itt mi osztálykülönbségekkel foglalkozunk; tehát mindössze csak annyit kell mondanunk e tárgyról, hogy a mióta utolsó tagjai is eltűntek annak a nemességnek, mely az emigráció még élő maradékaival együtt nevedett, a restauráció és az ancien régime pótolhatatlan izlését megőrizte, azóta az előkelő igényű francia úri ember, ki kevésbé sorskegyelt honfitársaitól magát megkülönböztetni óhajtja, nem tud más szembeötlő saját-ságot felvenni, mint angolosan öltözködni és angol szólamokat használni angol sportidőtöltések alkalmával.

Hogy Franciaországban a műveltség nagyobb mélységbe tud lehatolni, mint más államokban, az a nemzeti életnek örvendetes vonása. A vidéki iparos vagy a falusi postamester tanulatlan beszédével is gyakran a jó neveltség urbanitását juttatja kifejezésre és némelykor kunyhók lakói bámulatba ejtik az idegent kellemes modorukkal. Kétségtelenül vannak franciaországi vidékek, hol a földművesek parasztosak, szokásaik pedig visszataszítók; de egészben figyelemre méltó a műveltségök. A házi fehérenemű gazdag készlete, a kitűnő konyha, az öltözet tisztasága — bár mindez nem általános — jeléül szolgál a francia faj erejének, melyet nem tör meg a kormányzók rendetlenkedése. Ha beesteledik, a félreeső faluba vetődött utas a házikó nyitott ajtajából láthatja a vacsorát választékosan feltálalva, oly komforttal, mely ismeretlen más művelt országok középosztályú házaiban. A ki vidéki bányakerületet jár be, melyről — Párisban élő képviselője és az ujságok stylje után ítélve —

tán azt hiszi, hogy anarchikus vademberek lakják, épenséggel nem talál ott brutális mulatozókat vagy iszákosságra hajló lakosságot. Ha a szén- vagy vasbánya munkásának alacsony hajlékába lépve, a gazdát és családját ebédnél érjük, észreveszszük, hogy úgy van tálalva, mint más országokban csak a gazdagok asztalánál található.

Kétségtelenül van e képnek más oldala is és a francia nemzet mindennapi életében bőven fordulnak elő oly jelenetek, melyeknél visszatetszőbbek semmiféle modern államban sem találhatók. Ha valamely író — miként Zola — nekifog és bebizonyítani törekszik, hogy földművesek, bányászok vagy kiskereskedők olykor felháborító életűek, nem nehéz ennek támogatására bizonytságot szereznie. De az ő inductiv módszere ép oly kevésbé tudományos és ép úgy tévútra vezet, mint ama nálánál kevésbbé kitűnő francia íróké, kik angol törvényszéki tudósítások egybevetéséből ki akarják mutatni, hogy az angol nép elvetemedett képmutatókból áll. Zola némelyik műve előkelő helyet érdemel Európa jelenkori irodalmában; de habár egy incidenst sem vett fel okiratszerű bizonyosság nélkül, mégis rágalmazta honfitársait munkában. Mi több, az alacsony francia köznép, melyet utálat tárgyául mutat be *Germinal* és *La Terre*-ben, aránylag — tekintve súlyos körülményeit — sokkal műveltebb, mint azaz osztály, melyhez Zola tartozik. Mert a francia civilisatio ama vonásai, melyek a legtöbb kritikára adnak alkalmat, nem csupán a szegényeken, hanem az egész nemzeten mutatkoznak. Például a mi a Franciaországban most már tetemesen javult közegészségügyi viszonyokat illeti, még csak kevés évvel ezelőtt is a gazdagok lakásai ép oly hiányosak voltak,

mint az alacsonysorsúaké. A művelődésnek egy másik szempontjából határozott rosszabbodás mutatkozik a harmadik köztársaság alatt. A közszemérem kevesebb figyelemben részesül Franciaországban, mint bármely időszakban a directorium óta. De a zenés kávéházak aljas tisztességtelenségeért és a sajtó egy részének szemérmertelenségeért a pór- és munkásnép nem felelős, és a míg oly kormány nem támad, mely elég erős a féktelen erkölcs elnyomására, hadd hajtsák végre — ha úgy tetszik — a civilizáló feladatot annak a mesterségnek művelői, melynek Zola egyik papja.

Bármit mondjon a naturálista iskola, inkább saját szemének és fülének adjon hitelt az, a ki Franciaországban utazik és tapasztalja, hogy a szerény boltos a Vendée-ben vagy a berryi falusi ember mesterkéletlen bizonyosságát nyújtja annak, hogy a műveltség Franciaországban a társadalom mélyenfekvő rétegeiig is lehatolt. Vannak francia theoretikusok, kik azt állítják, hogy a műveltség ez átszűrődése a forradalom eredménye; de ez a feltevés nem hizelgő a francia nemzetre nézve és nem is igaz. Mikor is teljesíthette a forradalom — méltán kérdehetjük — civilizáló feladatát az alacsonysorsúak között? Talán akkor, a midőn a tricoteuse-ök kis gyermekeiknek mutogatták, hogyan hurczoltak verpadra férfiakat és asszonyokat? Vagy akkor-e, a midőn Napoleon Franciaországnak népét özvegyek és árvák nemzetévé tette? A restauráció és a következő régime-ek alatt a növekedő jólét kétségtelelenül emelte a munkásosztályok állapotát, de a forradalom csak közvetve folyt be e korszakokra. Ezenfölül, ha a harmadik köztársaságot a forradalmi hagyomány közvetlen örökösének tekintjük, félő, hogy alatta, a közoktatás terjedtsége és más kedvező körülmények

ellenére, a faj régi urbanitása és csiszoltsága kárt vallott.

Franciaország műveltsége, melynek nyomai a társadalom minden rétegében találhatók, az előző korok öröksége, és abból, hogy megvan, megmagyarázhatjuk, miért tudják szerény eredetű francziák is igen jó hasznát venni a széles körben elterjedt közoktatásnak. A harmadik köztársaság nem az a régime, mely magával hozta volna, hogy a kimagasló állásokra a nemzet legérdemesebb embereit alkalmazzák. De a minis-terek és a kormánynak más, első sorban álló képviselői, ha nem is bírtak a genius oly adományával, mely a nevelés fogyatékoságait ellensúlyozhatná, a rájuk ruházott magas állásokat oly ügyefogyottság nélkül töltötték be, mely más országokban némelykor jellemző sajátsága azoknak, kik közsorsból emelkednek fel. Néhányan azok közül, kik alacsony fokról kapaszkodnak felfelé, politikai apostolai az egyenlőségnek; de ezt ők a gyakorlatban abból a felfogásból kiindulva definiálják, melyet jelen vizsgálódásunk elején jeleztünk. Oly erény az, mely a helyes gondolkodású köztársaságit megóvjá attól, hogy a felette állót elismerje, de nem csorbitja azt a jogát, hogy az alatta állóktól a köteles tiszteletet követelje. Nemcsak a demokrácia hivatalos szolgálatában lévők élvezik az alattok állók hódolatát. A párisi kereskedő, ki vevőivel, bármilyen rangúak, kecses és bizalmas könnyedséggel beszélget, nagyon megbotráncóznék, ha házi tüzhelye mellett, otthonában szolgálóinak egyike második személyben szólítaná meg, mint azt az angol inas olykor megengedi magának urával szemben nálunk, hol az egyenlőség nem hivatalos doctrina. Flaubert, ki nemzete gyöngéinek éles megfigyelője volt, feljegyezte,

mily kéjes érzés futotta át az alsó középosztályhoz tartozó nagyralátó hösnőjét, midőn először hallotta magát így, harmadik személyben megszólíttatni; és a köztársaság alatt e szokásokon senki sem próbált változtatni.

Egy intézményről mostani alakjában mondható, hogy a forradalomtól származott át ama nagy elv jelképeül, hogy minden ember a nálánál magasabb társadalmi rangúakkal egyenlőnek tekintse magát. A modern párbaj nevetséges látványa a francia élczelődés termékeny themája; de keveset ügyeltek annak egyenlősítő természetére, bár épen e miatt nem bírta azt a nevetségesség sem kiirtani. A forradalom előtt a párbaj Franciaországban, mint más országokban, a vitás ügyek elintézésének oly módja volt, melylyel csupán a fegyverviselésre feljogosított nemesek élhettek. A roturier keserű sérelmei közé tartozott, hogy semmi esetben sem hívhatta ki a nemest. A convent legádázabb királygyilkosainak egyike volt Lacroix, Marat-nak szószólója, kit végtére a guillotinera egy széken vittek Camille Desmoulins-nal, kinek az egyenlőségről felállított elméletét már ismerjük. Egy ifjúkori élménye örökös keserőséggel töltötte el szívét. Kévéssel a Bastille ledöntése előtt történt, hogy éjjel, színházból kilépte alkalmával fellökte egy nemes, ki haragos felszólalására e kérdéssel felelt: „Kicsoda maga?” A fiatal vidéki elmondta nevét és czimét, mire a másik félbeszakította e szavakkal: „Örvendek, hogy ön mindez; én Chabannes gróf vagyok és nagyon sietek”. Hogy a francia forradalom a szóban forgó különös nehézségnek véget vetett, azt a jótéteményei iránt érzett legnagyobb skepticismus is kénytelen elismerni. Mai nap a vidéki ügyvédnek, bármilyen rangú is, ha egy neveletlen ember meg-

sérti, joga van arra, hogy magát mindjárt másnap agyonveresse, a nélkül hogy gyilkosát legkisebb büntetés is érné.

De ha az ügyvéd és politikus — hála a forradalomnak — elégtételt kérhet a legmagasabb társadalmi igényekkel fellépőktől is, nem kell elégtételt adnia oly embernek, kiről felteszi hogy nálánál alacsonyabb rangú. Az a hirlapíró, ki véletlenül összevesz az utcán valamely jóval tekintélyesebb származású vagy vagyonú emberrel, megköveteli magának azt a jogot, hogy az illetőt párbajra hívja. Ellenben, midőn ő ugyanazon helyen egy bérkocsist insultál, bizonyosan gúnynyal viszonzná, ha a kocsis azzal fenyegetődnék, hogy tanúit küldi hozzá; gúnynyal az esetben is, ha a kocsi tulajdonosával volna dolga, ki tehát nem mondható szolgai viszonyánál fogva párbajképtelennek. Mi több, ha mindketten teljesen egyforma eredetűek, mindketten parasztok fiai volnának, a toll embere a kocshoz oly hangon szólna, a milyennel de Chabannes a fiatal Lacroix-t az egyenlőség tanának rosszlelkű apostolává tette. Már most én nem bátorkodom e becsületecodex bírálatába bocsátkozni. Politikussal vagy hirlapíróval, akármilyen annak a múltja vagy reputációja, a kardot összemérni vagy golyót váltani talán oly dolog, mely a romantikus kor lovagias maradványa, míg hasonló eredetű és keze munkájával kenyerét becsületesen megkereső emberrel a küzdőtérre kiállani talán méltatlan eljárás. Ámde, ha el is fogadjuk a finom megkülönböztetést, legyen szabad arra utalnunk, hogy az ily alkalmazása az egyenlőség elvének conventionális és következetlen.

A harmadik köztársaságnak egy senatora, Victor Schoelcher elterjedt anecdoták tanúsága szerint egész

hosszú élete alatt, mely a consulság idejében kezdődött, annak a republikánus typusnak volt a képviselője, mely egyenlőnek tekintette magát az ország legmagasabb állású egyéneivel és megvetette az alacsonyabban állókat. Fiatal korában némileg rossz helyen alkalmazta a párbajozó egyenlőségnek a forradalomtól kivívott elvét; mert atyjának Drouot-utczai boltjában, a hol ő is segédkezett, párbajra hívogatta azokat a vevőket, kik megátalkodottan gáncsolták az árúk drágaságát. Az a szellem, mely a forradalomnak e III. Napoleon-tól köztársasági érzülete miatt száműzetésbe küldött fiában élt, némelykor — mint mondják — a köztársaság senatorainak és képviselőinek egész testületét tölti el, a mennyiben azok nem nagyon igyekszenek a maguk számára biztosított kedvezményeket más, szerényebb helyzetű polgárokra is kiterjeszteni. Bizonyos tekintetekben a mi birodalmi parlamentünk jobban ügyel a demokrácia érdekeire, mint az egyenlőségen alapuló francia régime. Nagyon jellemző ellentét mutatkozik a vasuti harmadik osztályú utasoknak a monarchikus Angolországban nyújtott kedvezmény és a köztársasági Franciaországban rájuk nyomorúságos utazás alakjában kivetett büntetés között; annál jellemzőbb, mert a francia kormány hasonlíthatatlanul inkább parancsolhat a vasuti társaságoknak, mint a miénk. Az egyenlőség országában a szegény a félszázaddal ezelőtti kényelmetlenséggel és lassúsággal utazgat, míg a kiváltságos gazdagok a gyorsaság fényűzését élvezik. Ennek egyik oka az lehet, hogy a két kamara minden tagja szabadjeggyel járhat-kelhet Franciaország összes vasuti vonalain.¹ Pedig az az elmélet,

¹ Tíz franc-ot vonnak le havonta minden senator és képviselő fizetéséből a szabadjegyek fejében. A vasuti társulatok rész-

hogy a parlamenti tag nem tartozik az uti költséget viselni, midőn a választókerülete és a főváros között lévő 30 vagy 300 mértföldnyi távolságot bejárja, nyilván nem igazolja azt a jogát, hogy ingyen utazhassa be a francia vasuti hálózat 30,000 mértföldjét. Épen azért az egyenlőségnek kevésbbé kedvezményes védői irigykedve mutatnak arra a látványra, hogy socialista képviselők, ha esetleg abban fáradoztak, hogy a ködös északon egy strike-ot hozzanak létre, minden költség nélkül kényelemmel roboghatnak a déli vidék felé, hol üdülve friss erőt gyűjthetnek.

Minthogy a sociálistákat említettük, ez talán arra a megjegyzésre fog alkalmat adni, hogy mit sem mondtunk itt az államnak arról a pártjáról, melynek sarkelve a társadalmi egyenlőség. A tizenkilencedik századvég francia socialismusa nagyfontosságú tünemény, melyet e mű későbbi fejezeteiben meg is fogunk vizsgálni. De kevés köze van vele a mű e részének, mely a modern Franciaország és a forradalom vonatkozásait tárgyalja; mert a socialismus elméletei teljesen elütnek az 1789-ki doctrinától. Kétségtelenül találhatni Rousseaunál oly helyeket, melyek azt fejtegetik, hogy magántulajdon nincs, hogy annak birtokosai csak a közvagyon letéteményesei.

ben az állami kamatbiztosítás következtében annyira függnek a kormánytól, hogy a köztársaság elnöke, midőn Franciaországot bejárja, nem az állam költségén utazik (a mi még érthető szokás volna), hanem annak a társulatnak költségén, melynek vonalait használni akarja; és hivatalos körútjai alkalmával ingyen szállított kísérete negyven-ötven hirlapírót foglal magában, kik szavait, tetteit, életrendjét feljegyeztetik. Felesleges mondani, hogy az angol királynő, midőn királysága vasútján jár, ép úgy fizet utazásáért, mint bármelyik alattvalója.

Az is igaz, hogy a forradalom első gyakorlati eredménye az anarchia volt, mely a tulajdon ellen való lázadás formájában nyilvánult. De a magántulajdon-jog elismerése a *déclaration des droits de l'homme* sarkalatos alaptételeinek egyike volt; és az egész forradalmon végig annak bölcséleti stádiumában, legnagyobb iszonyúságai pillanatában, valamint reactionárius és restructiv mozzanatai alatt ez elvet tiszteletben tartották. Valóban, ha a collectivismus és az államsocialismus tanai egyenlősítő irányakkal a jólétben élő osztályok között kevésbbé terjeszkednek Franciaországban, mintsem Angliában, ennek egyik oka az, hogy a francia bourgeoisiet nagy mértékben áthattotta a nagy forradalom individualismusa.

NEGYEDIK FEJEZET.

Testvériség és hazafiság.

I.

A forradalmi időszak okirataiból úgylátszik, az vehető ki, hogy ez a szó: testvériség az első köztársaság jeligéjének kiegészítő részévé csak a rémuralom esztendejében lett és nem előbb. Az emberiség e testvériségi időszaka előtt az új reformok hirdetői olykor csupán szabadságról és egyenlőségről, az ezeket kiegészítő erény nélkül szólottak.¹ Habár a két elsőnek gyakorlása is, mint láttuk, sajátságos volt Franciaországban a forradalom óta, ez utóbbi mégsem volt azokra oly hatással, mint a testvériség elvére. Metternich herczeg, ki férfikorába lépett, midőn a francia köztársaság a testvéri szeretet symbolumául a guillotinet állította fel, életének egy későbbi szakában, miután többször megfordult Párisban, így nyilatkozott: „A testvériség, a mint azt Franciaországban gyakorolják, arra a következtetésre vezetett, hogy ha testvérem volna, unokatestvéremnek nevezném.”

¹ A „szabadság és egyenlőség jeszava eredetileg — úgy látszik — Montesquieunak tulajdonítható, a ki Angliában, 1729-ben, hatvan évvel a forradalom előtt írta: *A Londres Liberté et Égalité*. A bordeauxi múzeum czimerébe 1783-ban e mottó vésetett: *Liberté, Égalité*, kétségtelenül Montesquieu tiszteletére, ki Bordeaux lakóinak nagy dicsősége. Így tehát a három nemzeti erény közül csupán a testvériség az, melynek legendája egészen a forradalomra vezethető vissza.

Az osztrák diplomata sarcasmusa, mint minden a francziákra vonatkozó általános ítélet, gondos megszorítást kíván. Magán- és családi tulajdonságok tekintetében nincs nép, a melynél oly ragaszkodás és egymás-iránt való figyelem tapasztalható. Mindazon emberi viszonyokban, melyek az otthonnal, a családdal függenek össze, a francziák példáink lehetnének. Az anya iránt való szeretet az angolnál korántsem az a sirig tartó cultus, mi a francziánál. A vonzalom kölcsönös, és a francia szülőknek szeretete gyermekeik iránt minden osztályban talán annyira túlságos, hogy kárára van a faj izmosságának. De ennek egyik eredménye az, hogy a helyhatóságok előtt Franciaországban alig fordul elő oly vétség, mely az Angliában eléggé ismeretes esetnek megfelelője, hogy valaki a község terhére hagyja szüleit. Továbbá nincs a francia nyelvben műszó, mely kifejezné a „wife-beating“ (a feleség tetteleges bántalmazása) fogalmát; és noha némely francziák olykor gyors módját tudják találni annak, hogy özvegységre jussanak, általában a leghumánusabb férjeknek mondhatók.

A francziáknak másik jellemvonása az érzelmes áldozatkészség elnyomott nemzetiségek iránt. A júliusi monarchia és a második császárság alatt örömet fegyverkeztek volna, hogy Lengyelországot segítsék. A Poroszország ellen vívott háború csapásai annyira lesújtó hatással voltak rájuk, hogy nem igen gondolhattak más népek sérelmeivel; mindazáltal láttuk, hogy az a külügyminister, ki legtöbb becsületet szerzett a köztársaságnak, az académie française-be alig-alig tudott bejutni, mert azt vélték tudni róla, hogy Oroszország akarátának engedve, figyelem nélkül hagyta Görögország panaszát. A muszka autokrácia és a köz-

társaság közt fennálló különös viszony kivételével a francziáknak a nagyhatalmakkal szemben tanusított magatartása e század végén nem volt rendellenes. A háborúban és békében való rivalítások természetesen hatással voltak arra, hogy milyen érzellemmel viseltetnek a francziák több európai szomszédjok irányában; és abban a korban, midőn a népek testvéries ömlengéseit megakadályozza a fegyverzet, mely tetőtől talpig elborítja testöket, helyén van kérdezni, melyik nemzetiség az, melynek tagjai iránt a francziák a legbarátságtalanabb érzellemmel viseltetnek.

Talán a rajnántúli németek iránt? Az országba betört ellenség diadalmi menete Párisig, melyet megelőzött XIV. Lajos palotájában a Franciaország fölött aratott győzelem jogánál fogva proclamált német császárság, oly emlék, mely ama bánatos napok szemtanúinak lelkét még most is sebzi. De az a nemzedék is felserdült már, mely előtt Elzász-Lothringia csak azért szomorú hagyomány, mert az iskolai térképen a keleti határszélrt fekete folt mázolja be; és így nem lehetetlen, hogy a fiatal Franciaország képzeletében a porosz oly átalakuláson fog átmenni, mint a régibb invázió kozákja. Vagy talán az olaszokat nézik rossz szemmel, kik Solferino emlékei daczára a gall rokonokban oly haragot ébresztettek, mely főleg ott, a hol az Alpeseiken átözönlő piemontiak a francia munkások bérét lenyomják, élesebben nyilvánul a latinfajú ipari versenytársakkal, mintsem a távolabbi teutonokkal szemben? Vagy az angolokat, kiket a boulevardbeli politikusok ép oly keserűen ellenséges indulat tárgyául jelölnek ki, mint a milyet az olaszok a Provenceban, a németek a Vosgesmegyében előidéztek? Van egy nemzet, melynek tagjaival szemben

bosszúállóbbak a francziák, mint a németek, haragtartóbbak, mint az olaszok, igazságtalanabbak, mint az angolok iránt. A francziák ellen tanusítanak a francziák vadabb, folytonosabb és méltánytalanabb gyűlölködést, mint bármely más fajú nép ellen.

Az angol, ki valamely párisi hirlapban a maga nemzete ellen irányzott oly mérges gyanúsítást olvas, hogy forr benne az indignatio, mert baráti viszonyban levő ország sajtójában keletje van ily szennyiratnak, leküzdi felháborodását, a mint a következő lapon csupa olyan, még mélyebben sértő gyalázkodást talál, melynek tárgyát az íróval politikai dolgokban egyet nem értő francziák szolgáltatják. Vagy lát a párisi kirakatokban egy törzképet, mely az angol fajt nevetségessé teszi; de szorosan mellette van tiz más, mely aljas módon lerántja a francia közéletben szereplő embereket, nem kimélve az állam fejét sem. Vagy a maison de France egy hercege, ki ujságírássra adja magát, tapsokra vágyva rosszat beszél az angolokról, kiknek ez arra a megjegyzésre ad alkalmat, hogy általában véve ugyan egy francia sincs lekötelezve Anglia iránt, de van *egy* francia család, melyről ez nem mondható. Azonban nem szükséges nagyon érzékenyen venni, hogy Henrik herczeg elfelejti, mit tettünk mi az Orleánsokért, hogy palotákat bocsátotunk rendelkezésükre, mikor Franciaország kiadta nekik az útlevelet, számkivetett pártvezéreiknek pedig megengedtük, hogy a mi országunkban velünk békében élő kormány ellen fondorkodjanak. Mert annak bizonyítására, hogy az a francia, ki idegenek iránt háládatlan, kétszeresen rosszakaratú honfitársaival szemben, a vállalkozó herczeg, ki Afrika vadonában összeveszett kipróbált utitársával, gondoskodott arról, hogy

egész Európának figyelme a családi jelenetre forduljon, melyet francia felfedezők a benszülöttek épülésére eljátszottak.

A sajátos kiméletlenség, melylyel francziák francziák ellen a politikai téren fellépnek, a forradalommal vette kezdetét. Ez utóbbi korszak előtt az egyház türelmetlensége, a korona despotismusa és a nemesség elnyomásra vezető kiváltságai merőben csak formái voltak oly bajoknak, melyek különféle fokon minden országban találhatók. De míg más nemzetek lassankint elsimították a belső ellentéteket, Franciaország új érdességeket léptetett a régi régimibeliek helyébe. Ennek nyomát addig a pontig kísérhetjük, midőn a jacobinusok hatalmukba kerítik a forradalmat. Az ügyvédek és rhetorok, kik akkor vértől mocskos kezeikben tartották Franciaországot, ha nem is mindnyájan, olykor teljesen jóhiszeműleg jártak el, midőn rémtetteikre vetemedtek. De ők a Contrat-Social elméleteivel voltak eltelve, sophismáival egy svájci sentimentalistának, ki oly államban született, hol soha sem fejlődött ki nyelvi vagy faji egység, sőt semmiféle más nemzeti sajátság sem, mint az, a mi mesterkéltén és esetleg keletkezik. Azontúl tehát a francia polgártársak is csak annyiban voltak figyelembe vehetők, a mennyiben az egész emberiségre alkalmazható tanokat fogadtak el. A francziákat nem mint francia városok és falvak szülötteit tekintették, kik Franciaország helységeit népesítik és földjeit munkálják, hanem mint az emberiség tagjait, kik azonban ennek köréből is kizárandók, ha el nem fogadják azokat a sociális tanokat, melyek ama fölületes theoretizálók durva hitét alkották.

A francziák egymás iránt való kegyetlenségének

keletkezését érdekes tanulmányozni, mert az ugyanabból az időből való, a melyben a hazafiságnak mai nap Franciaországban elfogadott fogalma fejlődött, noha ez utóbbi egészen ellenkező eszmén alapszik. Mint kifejtettük e lapokon, a harczy fegyelem volt az, a mi megmentette a forradalmat, midőn a kezdetleges barbárság orgiájává készült elfajulni. „Sirkertté fogjuk inkább tenni Franciaországot“, mondá a vérengző Carrier, „semmint elhagynók a mi módunk szerint való újjáalakítását“. De mialatt Carrier Nantesban francziákat — férfiakat, nőket és gyermekeket — vízbefulasztott szeméremsertő kinzások között, melyek — mint a convent előtt dicsekedett — a humanitás nevében alkalmaztatnak, Bonaparte az idegen betörő had ellen irányozta az ágyúkat és az utat egyengette a forradalom jellemének átidomításához. Ekkor ünnepelte Marie-Joseph-Chénier dalával a „Reprise de Toulon“-t. Pár hónappal később ugyanő írta a „Chant du Départ“ költeményt, mely érdekes olvasmány, mert lelkes stropháit azoknak az érzelmeknek tusája jellemzi, mely a forradalmi mozgalmakra adtak ösztönt: ellenséges indulat a francziák bizonyos kategóriái ellen és szembeszállás az idegen ellenséggel.

Valahányszor francziák a tizenkilencedik század végén a közéletbe vágó kérdések vitatása közben egymás ellen törnek, természetes, hogy nem minden esetben tulajdonítható kölcsönös gyűlölködésök a forradalmat megelőző humanitárius bölcselkedés vagy a forradalom kíséretében fellépett erőszakosság direct befolyásának. Midőnpéldául a francia-Afrikakutatóknak épen az imént említett vitája alkalmával az idősebbik kijelentette, hogy magasszületésű földije az abessziniai négernél semmivel sem különb lény, ezzel csak véletlenül fej-

tette ki Rousseau doctrináját.¹ Ép így, ha egy francia hirlapíró, ki a köztársaság valamely minis-terét lealacsonyítani óhajtván azzal vádolja, hogy valamikor a becsülettel össze nem férő üzérkedést folytatott, vagy oly kihágásokra vetemedett, melyek a birói szék elé kerülve csak zárt ajtók mellett tárgyalhatók, keresetlen hasonlóság mutatkozik e hang és a Marat-féle *Ami du peuple* trágársága között. De ez esetben és más hasonlóknál az elkeseredés, melyet francziák egymás iránt tanusítanak, arra az időre vezethető vissza, melyben a testvériség elvét hivatalosan hirdetgették. Akkor vették fel a francziák azt a szokást, melyet azóta el sem hagytak többé, hogy minden politikai controversiában kiengesztelhetetlen elemek kétségbeesett tusáját látták, melyben bármely halálhozó fegyver jogosan használható és a fajrokonság minden köteléke semmibe vehető.

Csak akkor kell hivatkoznunk a forradalom véres évkönyveire, ha napjaink valamely jelenségét illusztrálják; ilyen az, hogy a mióta Napoleon megszűnt a francziák hevét az idegen ellenség ellen fordítani, századunk oly véres képek sorát tünteti elénkbe, melyek tárgya az, hogy francziák a francziákat politikai nézeteltérések ötletéből leöldösik. Emmanuel Arago, ki oly magas kort ért el, hogy e század utolsó tizedében még a köztársaság nagykövete lehetett, a nagy csillagásznak volt a fia és gyermekkorát az observatoriumban töltötte a luxembourgi kert közelében. Itt gyermekkorának első izgalma az volt, hogy puskalövést hallott egy téli reggelen, midőn francia katonák lelőtték azt a Ney tábornagyot, ki Francia-

¹ *Figaro*, 1893. III. 26.

ország hadseregeit magasztos hősiséggel huszonöt éven át győzelemre vezette, mielőtt hasztalanul fejtett ki hősiséget Waterloo mellett. A koros diplomáta sok hasonló esetre emlékezett vissza honfitársai történetéből. A *terreur blanche* a vidéken a francia élet könyörtelen megsemmisítésében messze túlhaladta a császárság korabeli harczosok kivégzését a fővárosban. A restauráció kormánya, mely alatt francziákat így hurczoltak halálra, maga is erőszakos véget ért a juliusi három dicső nap alatt. Magas emlékoszlop jelzi azon a helyen, hol egykor a Bastille állott, mint veszttek el tömegesen, francia kéztől leölve, francziák e szerencsés alkalommal. Midőn a nemzet megunta Lajos-Fülöpöt, kinek az 1830-ki forradalom legtöbb hasznót hozott volt, kevesebb vérontással szabadult meg tőle, mint a milyen trónrajutását kísérte. Csak husz vagy negyven holttest jelezte, az utcán elszórva, az Orléans-uralkodóház végét. Kevés hónappal utóbb új bizonyíték mutatta, hogy a francziák kölcsönös öldöklésének egy kormányforma sem kedvezett annyira, mint a köztársaság, mert 1848 júniusában ötezer párisit küldtek a másvilágra saját honfitársaik. Ilyenek után az ágyú- és puskatűz, melylyel Napoleon Lajos 1851. deczemberében nem elég kellemes polgártársaitól megtisztította a boulevardokat, talán csak a szokásos üdvölvöldözésnek tekintheti, melylyel az új kormányrendszereket Franciaországban bemutatni szokás.

A háborúskodás, legcivilizáltabb formájában is, az emberi természet minden gonosz szenvedélyét felszínre hozza. *Homo homini lupus* ép oly igaz mondás a mi napjainkban, mint volt akkor, midőn Európa népei még mint félig barbár törzsek éltek. De a legtöbb modern nép a benne lappangó vademberi lelkületet

arra tartogatja, hogy a külellenséget fenyíthesse; ellenben a francziák a testvérgyilkos küzdelemben mutatkoznak legembertelenebbeknek, mintha a régi aphorisma helyébe annak új változatát akarnák léptetni: *Gallus Gallo lupus*. Háború idején a francziák nagylelkűséget tanúsítanak az idegen ellenség iránt; de ha gall gallal találkozik, kegyelmet nem ad, nem vár egyik sem. Így Franciaország és Poroszország küzdelmét, bármily kétségbeesett volt az, nem szennyezték be elvadulásra mutató tettek. De midőn a németek a győzelem után a Párist környező magaslatokon pihentek, a párisiak, kik meg akarták mutatni, hogy a legmélységesebb gyűlöletet nem az országba betört ellenség ellen érzik, fővárosuk legmonumentálisabb épületeit a hódító ellenség szemeláttára felgyújtották és a láng és füst közepette tiszteletreméltó és békés franczia polgárokat öldököltek. A commune lázadása a világtörténelem legsötétebb gáztettei közé tartozott és a legszigorúbb megtorlást érdemelte. De üdvösebb leczkéül szolgálhatna a jövő nemzedékek részére annak gonoszsága is, ha ezt kevésbbé bosszúálló vadsággal büntették volna. Az ádáz alkalom kizárta a bíró nyugodtságát. A lázadók eljárása páratlanul gyalázatos kihívás volt. Mindazáltal a felkelés elnyomásának legszínezetlenebb előadása is bizonyítja, hogy francziák francziákra oly könyörtelen, túlságba menő és senkit sem kimélő büntetést szabtak, milyennel más európaiak a modern hadviselésben csupán barbár fajokat sujtanak. A communardok oly gyáva kegyetlenséggel jártak el polgártársaikkal, mint a Sepoyok a cawnporei brittekkel szemben. A büntetés, melylyel a versaillesi csapatok a párisiakat a *semaine de Mai* latt sujtották, ép oly könyörtelen volt, mint az a

szigor, melylyel az angoloknak az indiai lázongást kellett kiirtaniok.

Fel lehetne hozni, hogy a polgárháború, testvérgyilkos természeténél fogva, embertelen szenvedélyeket ébreszt; csakhogy kevés évvel előbb az amerikai secessió háború megmutatta, hogy vannak modern népek, melyek elkeseredett irtóháborút a nélkül is viselhetnek, hogy kegyetlenséggel súlyosbitának azt. Minthogy a francziák nem így intézik el polgárháborúikat, az 1871-ik évi májusi események megtaníthatták volna őket, hogy el kell feledniök, ha csak elrettentésnek nem tekintik, minden esetet, a midőn francia vért francia kezek ontottak. De nem ezt a hagyományt oltották azokba a gyermekekbe, kik a vérontás ideje alatt születtek, mely örvendetes látványul szolgált a németeknek, kik nem borították Gravelotte vagy akár Sedan síkját annyi francia hullával, mint a hány francia elesett polgártársa kezétől a németek győzelmeinek utójátéka alatt. Az akkor született nemzedék, midőn felnőtt, a Bastille lerombolásának évfordulóját ülte meg nemzeti ünnepül, tehát a szabadság diadalát ugyan, de egyszersmind azt az eseményt, mely alkalmat szolgáltatott arra, hogy francziák egymást öldököljék. Voltak 1789-ben francia vérrel nem szennyezett nagy napok, melyeket a nemzet egyesülten ünnepelhetett volna. A versaillesi labdaház esküjének napja, június 20; az emberi jogok kihirdetéseé, augusztus 20: ép oly alkalmas az ünneplésre, mint július 14-ike és nem tapad rá egy francia polgárnak vérfoltja sem. De midőn a forradalom századik évfordulója bekövetkezett, látható volt, hogy annak apostolait a régi engesztelhetetlen szellem töltötte el; mert azt kiáltozták, hogy még több oly napot kell

megünnepelni, a melyen francziák francziákat öldököltek. Sürgették a kormányt, hogy 1892 augusztus 10-én a Tuileries-palota elpusztítását ünnepelje. Pár héttel később, midőn a párisi városi tanács a királyság formaszerinti eltörlésének századik évfordulóját ülte, nem igen titkolták, hogy az örömrivalgás az 1792-ik évi szeptemberi tömeges gyilkosság tiszteletére hangzott fel. Emlékszobrot állítottak Dantonnak. Ott emelkedik az, a vérfürdő kezdetének színhelye, az Abbaye és az École de Médecine között, a hol most az életmentést tanítják. Milyen ironia van e hely választásában, azt nem vették észre a nagy vitában, mely a fölött támadt, hogy mennyiben felelős Danton a börtönökben véghezvitt gyilkolásokért. E vita világosan mutatta, hogy bármi része volt a gyilkolásokban Dantonnak, bámulói nem óhajtották volna bronzszobrot emelni tiszteletére, ha nem hiszik, hogy helyeselte a több ezer, Lamballe hercegnővel együtt kivégzett francia férfi, nő és gyermek lemészárlását. A ki még kétségben volt erre nézve, tisztán láthatott öt évvel később, midőn ugyanaz a városi tanács Maratnak szánt szobrot, ki a francia forradalomban nem volt más elv képviselője, mint az árulkodásnak és a francziák öldöklésének.

Egy nevezetes tényt kell felemlítenünk, mely talán inkább bizonyítja a mi hazai történetünk felülmulhatatlan szerencsés lefolyását, mintsem a britt temperamentum előbbrevalóságát. Mialatt tudniillik a francziák a belviszályt örökítik azáltal, hogy megünneplik a polgártársak közt végbevitt vérontás napjait, azok a történelmi évfordulók, melyek minálunk mentek ünnepszámba, angolok élete megmentését és nem kioltását tartották fenn az emlékezetnek. Ilyen a Royal Oak Day annak tiszteletére, hogy II. Károlynak nem nagyon

becses élete megmentetett Boscobelben; ilyen volt november ötödike, annak ünnepe, hogy a Parliament két háza a puskaporösszeesküvés veszélyeit szerencsésen kikerülte. De a mi az utóbbi ünnepet illeti, még kétség fér hozzá, hogy van-e modern állam, melyben a törvényhozó testületeknek az elpusztulástól való megóvását oly becses jótéteménynek tekintenék, hogy igazoltnak találnák annak beigtatását a kalendariumi ünnepek közé.

A forradalomnak épen nem testvéries hagyománya a művészet birodalmában is tért hódított, melyet bizony nem kellene szükségtelenül elrútinanunk a testvérgylkosság képeivel. A francziák joggal büszkék a Luxembourg-palota képcsarnokára, a hol szembetűnik, hogy oly korban, mely nem egy népnél művészi tekintetben terméketlen, Franciaország még mindig ápolja a művészi ösztönöket, mi képessé teszi arra, hogy politikusainak viselkedése ellenére is megtartsa a nemzetek első sorában elfoglalt helyét. Modern festőknek nem egy vászna van ott, mely ép úgy hazafiságra serkent, mint bámulatot gerjeszt. Ilyenek Detaille izgalmas hadi jelenetei, Bonnat ragyogó arczképe, mely Lavigerie bíbornokot, a francia gyarmatosítók legkiválóbbját ábrázolja, Jules Breton festménye: parasztok, a francia jólét megbizható alapvetői. De van ott egy a figyelmet magára ragadó kép, melynek csak borzalmasságát veheti észre az odavetődő, akár benszülött, akár idegen látogató. Tárgya egy haldokló kis fiú lovasegyenruhában, kit a lóról lerántottak és agyonszúrtak szuronyokkal és lándzsákkal felfegyverkezett emberek. Nincs alatta magyarázó irat, és az öltözetekből is csak annyi tűnik ki, hogy három erős francia férfi lemészárol egy védtelen francia gyer-

meket. És valóban ezt a tárgyat szemelte ki a művész, hogy a jövő kornak megörökítse. A festmény a vendée-i háború legendaszerű eseményét állítja elénk, a fiatal Barra halálát, kinek neve a *Chant du Départ*-ban szerepel, minthogy azt beszélték róla, hogy a royalisták megölték, midőn azt kiáltotta: „Vive la République“. E legenda valóságát ép oly lehetetlen bebizonyítani, mint azt a hősiebb elbeszélést, mely Lucien Casa-Bianca, corsicai conventtag fiáról szól, ki öt évvel később Abukirnál esett el; de ha legalább oly épületes volna, mint az *Orient* robbanása áldozatának esete, nem ártana, hogy fentartsák emlékezetét. Csakhogy oly mese az, melynek elterjedése meghamisítja a történelmet, s ha nem czéltalan, talán az az értelme, hogy a franczia polgári villongások normális incidensének ismertessék el, ha francziák gyermekek legyilkolására vetemednek.

Ez esetben oly igazságtalan a rágalom, hogy idegen is vállalkozhatik annak czáfolatára. A forradalom vérrel beszennyezett feljegyzéseiben forradalmi tekintélyek is elismerik, hogy a Vendée lakói, midőn tűzhelyeiket és oltáraikat védelmezték, humánus viselkedet tanúsítottak mindaddig, míg Westermann colonne infernale-ja és más köztársasági csapatok ördögi kegyetlensége megtorlást nem követelt.¹ Ha tehát be

¹ Például Mme de Staël, *Considérations sur la Révolution Française* partie 3, c. XVII. Hogy a köztársaságiak a vendéeiek iránt kegyetlenek voltak, arra bőven van republikánus bizonyosság. Az *Adresse du comité de surveillance révolutionnaire de Fontenay-le-Peuple à la Convention* a következő módon írja le egy köztársasági vezérember viselkedését e festői városban, mely azóta visszanyerte forradalom előtti Fontenay-la-Comte envét. „Minden nap láthatjuk, hogy összefogdossa a vele vélet-

is lehetne hitelesen bizonyítani, hogy az ifjú Barra halála úgy esett, a mint a forradalmi költemény leírja, még mindig csak kivételes incidens volna az, mely nem jellemző a vendée-i háborúra nézve. És így az ilyen tárgyú festmény könnyelmű ábrázolása oly kegyetlenségnek, melyet francziák francziák ellen követnek el. A kik e képnek közszemlére kitételét elrendelték, talán úgy okoskodtak, hogy a Luxembourg-palotát látogató közönség nagy részben idegenekből áll, kik abban a nézetben vannak, hogy a Francziaország belső történetét beszennyező rémtetteket a rémuralomtól a communeig főleg forradalmi emberek követték el; idegenekből, kik határozatlanul hallottak valamit arról, hogy fiatalokat és öregeket halálra hurboltak a testvériség nevében, kezdve a fiúkon és lányokon, kik az 1792-ki mészárlás alkalmával Bicêtreben ölettek le, egészen Darboy érsekig, kit 1871-ben főbe lőttek. Szükséges volt tehát arra a tényre hívni fel a figyelmet, hogy az ilyféle vadság nem szorítkozott az állam egyetlen egy pártjára, hanem a *Gallus Gallo lupus* általános tétel, mely az egész fajra alkalmazható. Ha nem volna így, minek

lenül, találkozó gyermekeket, akár köztársaságiak azok szülei, akár rablók [brigands,] így nevezték a republikánusok a nyugati royalistákat]. Megkapja egyik lábukat és kétfelé hasítja őket, ép úgy a mint a mészáros a juhokkal szokott tenni“. Marceau maga, kinek része volt a Le Mans mellett a vendéeiek ellen 1793-ban kivírt győzelemben, nővérének írva nem fogadta el ennek szerencsekívánatait, mert — úgy mondja — győzelmi babérjait honfitársainak vére mocskolta be. A legyőzöttekkel éreztetett kegyetlenség nőkre is kiterjedt minden irgalom nélkül, a mint egy kevésbé elfogulatlan szemtanú, Amédée de Bejarry, a vendée-i vezér fia adja elő *Souvenirs* című, Nantes-ban 1860. megjelent művében.

éktelenitenének el egy jeles képcsarnokot oly gyáva gaztett ábrázolásával, melyet pusztán a legenda tulajdonít franczia polgároknak? Hiszen a forradalmi korszakban bőven merültek fel esetek, melyek méltán ihlethették a művészek hazafias lelkét, mint legálább száz híres festmény tanúsítja. Ott van „Rouget de Lisle, a mint a Marseillaise-t énekli Strassburgban“ Pilstől a Louvreben, az „Önkénytesek besorozása 1792-ben“ Coudertől Versaillesban; nem is szólva a csataképsorozatról, melyet Gros festett, ki Bonaparte mellett volt az olaszországi hadseregben és Charles Vernetről, ki a rajzoló tehetséget örököül hagyta a forradalom évében született Horace fiának. Vagy ha a modern republikánus művészet a vendée-i hadjárat szájalomra indító évkönyveiben keresi a magasztalásra méltó tárgyat, lefestheti a humánus Marceau-t, ki huszonhétéves korában mint már öt éves tábornok halálozván el, a nyugati royalisták elleni háborúban való társaitól eltérően oly emléket hagyott hátra, melyre nem tapad a honfitársak ellen való kegyetlenkedés szennye.

Hogy a festőművészet ily legendákat megörökít, az csak a testvérietlen hagyománynak jele, melyet a forradalom meggyökereztetett Franciaországban. E hagyomány tovaterjesztésére nincs elég hatalmas befolyása. De a sajtó hangja mutatja, mily messze elágazó a baj, melynek maga is terjesztőjéül szolgál. A *Journal des Débats* és a *Temps* — mindkettő az 1789-ki elvek támogatója — Európában páratlan lapok a belügyi polemiák illendő és mérsékelt modora tekintetében. Néhány más organumban oly írók aláírásával jelennek meg némelykor cikkek, kik ép oly finomsággal, mint ékesszólással irnak. De a legjobban

elterjedt olcsó ujságokban a viták rendesen durva hangon folynak és ezeknek írói alávaló czélzásokkal támadják meg az ellenfélt. Az idegen, ki Franciaországot be akarja járni, Párisból útnak indulva a pályaházban egy csomó reggeli lapot vásárol s ezekből még mielőtt az expresszvonat az első állomáshoz ér, azt tanulja, hogy annak az országnak, melyen keresztül robog, a lakosai mint nemtelen és önhitt, életöket gyűlölködő viszálykodásban töltő lények és hogy az orvoslás módját csak a társadalom megmentői ismerik — a sajtó és a szószék dühöngő prófétái. Az utas, kinek fejét megzavarják a nyers, a francia akadémia szótárában nem található epithetonok, jól teszi, ha szemét elfordítja a megmérgezett laptól. Habár a vasuti kocsi ablakából csak fölületesen tekintheti át a vidéket, oly dolgokat kell észrevennie, melyek — mielőtt még Chartres nemesépitményű templom-tornyaihoz ér — meghazudtolják a tájékozó sajtóterméket. Elér aztán Orleáns városához, mely arra emlékezteti, hogy itt a francziák egyesülten szálltak szembe az ellenséggel Jeanne d'Arc korában ép úgy, mint az 1870-ki Loire-hadjáratkor; Rouenhoz, hol két felhőbe nyuló székesegyház tornya magaslik ki a sürgő-forgó gyárváros füstjéből. E városok a honvédelem, a vallásos kegyelet, az ipar hozzájuk fűződő jelenségeivel a képzeletet elfordítják a politikai pörlekedés zajától. A földművest munkájánál látja az utas Beauce szántóföldjein vagy Normandia legelőin; esetleg, ha vasárnapon jár arra, ünneplő falusiakat pillant meg, kik vidámak, társaságkedvelők és józanok. Kétségtelen, hogy ezek a munkálkodó vagy mulatozó emberek nem élnek ideálisan kellemes életet; az emberi szenvedély sok baj előidézője vidéken

ép úgy, mint az izgatott fővárosban. Együttal legtöbbnyire közömbösek a politikai küzdelmek iránt. És így, végéhez érve annak a századnak, mely legfőbb diadalai közt hirdeti az olcsó sajtót, meg kell vallani, a nemzeti élet egyik legegészségesebb vonása Franciaországban az, hogy a népesség minden osztályának tetemes része sohasem olvas ujságot.

Nem szándékozom csak egyet is idézni azon rettentő kifejezések közül, melyekkel politikusok egymásról szólnak és melyek azonnal szemünkbe ötlenek, ha híreket keresve, átfutjuk az ujságokat. Példákat sem akarok felhozni arra, hogy mily gyalázatos vádakkal szokás illetni az ellenfélt a politikai controversia mindennapi esetei alkalmából. Mindössze csak egy sajnos következményét akarjuk itt feljegyezni a közérdekű tárgyak nyilvános fejtegetésének, a szívtelenséget, melyet az egyesek szomorúsága, sőt halálos gyásza iránt is tanúsítanak. Betegség, halál közönségesen a leggyengébb emberi érzelmet fakasztja Franciaországban és a bánat pusztá szemlélőit a száanalom nyilvánítására indítja. De a népszerű politikai sajtó fölötté áll az ily sentimentalitásnak. Nemcsak hogy republikánusok monarchistákkal, reactionáriusok radikálisokkal szemben kegyetlenek; minden francia polemiával annyira összeforrt a kegyetlenség, hogy ideiglenes nézeteltérés előbbi barátok között oly gyűlölködést hozhat létre, melyet túlságos dolog volna életfogytig való ellenségünkre zúdítani.

A *Libre Parole*, mely eredetileg antiszemita közlöny volt, az egyház iránt ragaszkodást mutat és egyike azon kevés számú párisi lapoknak, melyet a vidéki papság olvas. Kiadója, Drumont, kinek nem polemikus cikkei azt mutatják, hogy nagyon kelle-

mes írói tehetséget áldozott fel a polemikus ujság-írás furiáinak, személyválogatás nélkül támad meg mindenkit, a ki eltérő nézeten van. Egy francia sem követelheti oly mértékben a katolikusok tiszteletét, mint de Mun; de bizonyos törvényhozási intézkedésben, melyet az anarchisták kihágásai tettek szükségessé, a köztársaság kormányát támogatta, a mi nem tetszett Drumontnak. Kevéssel utóbb oly betegségbe esett de Mun, melyet gyógyíthatatlannak véltek s ekkor a falusi lelkészek, ezt olvashatták leghűségesebb védőjükről egy katolikus író cikkében: „Isten meghallgatta panaszainkat és szigorúan sujtotta de Munt. Azt mondotta neki: „Én ékesszólást adományoztam neked és te hallgattál, mikor az emberek csak azt várták, hogy benned az igazság bajnokát üdvözölhessék. Többé nem fogsz beszélni.“¹ Szerencsére de Mun ajkai visszanyerték ékesszólásukat, melyet a Franciaországtól francziának osztható legmagasabb kitüntetéssel koronáztak. Épen két évvel a fanatizmusnak e vad kitörése után² az akadémia tagjává választották azon Jules Simon utódjául, ki jó ízlése, türelmessége, s kellemes modora miatt vált a hírlapírói mesterség diszévé.

E nem egy politikai harctéren küzdött veterán utolsó napjaiban öröm volt derült szellemben írt ujságcikkeihez fordulni. Bebizonyítottak egy tényt, melyet francia ujságíróknak és politikusoknak nagyon ajánlhatni a megszívlelésre. Hajlékony anyanyelvők mint támadó fegyver sokkal félelmesebb, ha kellemmel és ironiával kezelik, semmint akkor, ha barbár

¹ *Libre Parole*, 6 Avril 1895-

² 1897 április 1-én.

hadi eszközül arra használják, hogy az ellenséget lebunkózzák vagy ketté hasítsák vele. A nyitott sír fölött ujjongani vagy gúnyt űzni bizonyára méltóbb a vadak valamely törzséhez, mint a francia nemzethez, mely a családi életben példás tiszteletet szentel a csendes halottnak. Európát könyekre indította Carnot halála, ki mint méltóságára ügyelő államfő teljesítette kötelességét. Mindamellet a temetés napján a gyászmenetet gúnykaczajjal kísérte de Cassagnac. Bonapartistánál épen nem helyén levő merészséggel azt mondta, hogy Notre Dame templomát, a hol Napoleon a közönség előtt nevetségessé tette Krisztus helytartóját, meggyalázták a legyilkolt elnök holtteste fölött elzengett ünnepélyes gyászénekek.¹ Ha katolikusok érzéketlenek a halál láttára, nem szabad várni tisztelőbb könyörületet a hitetlenség hirdetőitől. Midőn tehát a párisi egyházmegye egyik jámbor papját egy örült asszony meggyilkolta, a sociálisták közlönye alávaló indító okát kereste a gáztett elkövetésének, habár az áldozat példányképe volt az önmegtagadásnak és az askéta istenfélelemnek, azon ritka előkelő származású francziák egyike, kik a világi papság rendjébe lépnek.² De míg Franciaországban a legközségesebb mesterember is kalapot emel, ha mellette egy idegennek élettelen testét viszik a sír felé, nem követik e szokást a politikusok azok holttestével szemben, kiknek nézeteivel nem tudtak egyetérteni. Magának a köztársasági családnak keblében is

¹ *Autorité* 1—2 Juillet 1894.

² *Petite République*, 13 Mai 1895. — Abbé Paul de Broglie (a duc de Broglie herczeg öccse és Staëlné unokája) legyilkoltatásáról.

előfordúl az ily illetlen viselkedés. Midőn Jules Ferry meghalt, még pedig azon napon, mikor oly állásra választották, mely kárpótolhatta a hivatalos életből való hosszú kizáratásáért, nem a papok és apácák nyilvánították örömüket, kiket üldözött volt, midőn a hatalmat élvezte; az antiklerikális radikálisok ujjongtak leghangosabban. Egyik emberök, Clovis Hugues, ki a költészetnek is szentelt egy-egy órát, a legnyersebb prózában következőkép ünnepelte az eseményt. „Jules Ferry, ki tegnap még mindenható volt, ma csak hulla, melyet jogosan átkoz a nép és holnap a férgek fogják megenni, a mint ő miatta megettek bennünket a versaillesi csapatok 1871-ben.“¹

Így eshetett, hogy a Carmagnolet vigan tánczolták és énekelték Párisban az 1792-ik évi szeptemberi öldöklések alatt. Táncz és ének járta tovább az egész rémuralmon végig, és a forradalomnak a nemzeti véralkatra az lett volna legfőbb hatása, hogy a francziák képesek lettek volna a francziák jajának örvendeni, ha az idegenek inváziója a háború egészséges fegyelmét nem erőszakolja rájuk. Következőleg ugyanaz a mozgalom, mely a gyűlölet és viszály örökségét hagyta hátra, létrehozója volt Franciaországban a hazafiság modern eszméjének is, mely ép oly nagylelkű mint őszinte érzelmeket szül. Hogy fennáll e hazafiság a testvérirtó egyenetlenség mellett, mely egy század elmulta után is kevés jelét mutatja a csökkenésnek, az egyike azon paradoxonoknak,

¹ A commune huszonharmadik évfordulóját a párisi maison du peupleben 1893 márczius 18-án egy nappal Ferry halála után ünnepelték, mely épen a senatus elnökévé való választása után következett be, nyolcz évvel 1885-ben történt lemondása után.

melyekre lépten-nyomon akadunk, ha a francia nép jellemét tanulmányozzuk, és egyszersmind eredménye a nagy forradalmi felforgatás rendellenes természetének.

II.

A hazafi fogalmának kifejezésére szolgáló francia szó mai elfogadott értelmében nem régi keletű. St. Simon már ez értelemben alkalmazta Vaubanra, de régebben synonymje volt a compatriote- vagy honfitársnak, noha az encyclopaedisták már a *patriotisme* szót alkották belőle a *honszeretet* jelölésére. De ez érzelem a forradalomig a loyaltással volt egybekapcsolva, melynek eszméje a koronát, sőt az uralkodó személyét foglalta magában. A királyok tették Franciaországot azzá, a mi volt. Nyolcz századon át az uralkodók emelték Franciaország épületét, házasság, hódítás vagy örökség útján. Ők szabadították meg az ország területét felváltva az angoloktól, a spanyoloktól, a pápától és megszilárdították a királyi hatalmat azáltal, hogy Bretagne, Burgundia és Provence független uradalmait bekebelezték. Ezért az első emigrációt (mely nem hasonlított a másodikhoz, a menyinyiben ez utóbbi a halál elől való sokkal menthetőbb menekülés volt, miután a trón rombadőlt 1792-ben) talán szigorúbban ítélték el mint érdemelte. Az a tudat, hogy a hazafiság azonos a király ügyével, oly erősen élt a nemesekben, hogy a határon átkelve és a poroszok meg osztrákok sorában Franciaország forradalmi csapatai ellen küzdve, azt hitték, hogy mint jó francziák teljesítik kötelességöket, ámbár oly színben tűntek fel, mintha cserben hagyták volna királyukat, kinek helyzetét csakugyan súlyosbították

tettökkel. Vegyük ehhez, hogy régebben azon csapatok, melyek élén ők és apáik Franciaországért nyert vagy vesztett csatákban állottak, gyakran idegen zsoldosok voltak. E rendszer azt az eszmét gyökereltették meg, hogy személyes szolgálatot tesznek a királynak, ha életüket kockáztatják. Nem képzelhetni a harczmezőn rettenhetetlenebb katonatiszteket, mint ők voltak; de mint a királyi háztartshoz tartozó vitéz szolgák keltek harczra, jutalmul kiváltságokban részesültek, de hazájok ügyeibe nem volt semmi beleszólásuk. Ekkép szolgaság lőn a nemesség ismertető vonása, és nem is volt arisztokrácia az, mert nem volt képviselője semmiféle nemzeti érdeknek a királyság intézményén kívül. A helyzetökről való e sajátságos felfogás ösztönözte a nemesek tetemes részét a Napoleonhoz való csatlakozásra, ki Franciaország kapuit megnyitotta előttük. Staëlné beszéli, hogy a régi udvar legnemesebb nevei egyikének birtokosa, kinek szemére hányták, hogy kamarási állást fogadott el az isteni jogon alapuló királynak trónját bitorló uralkodó mellett, így válaszolt: „Ugyan mit tehettem volna? Valakit csak kell szolgálnom“.¹

Az emigráció, mely fokozta a forradalmi emberekben a Franciaországba betörő hadak ellen érzett indulatot, a legerősebb tényezők egyike volt az ez időben életre kelt hazafias érzelem fejlődésében. Az états-généraux képviselőiből alakult az első gyűlekezet, melyet nemzeti érzés lelkesített minden provinciális különbözés kizárásával. Mikor a foederatio ünnepét ülték a Bastille lerombolása után egy évvel, mely alkalommal Talleyrand utoljára pontifikált nyil-

¹ *Considérations sur la Révolution Française, partie VI. c.11.*

vánosan mint püspök, akkor az a körülmény, hogy a király öcsce a nemesség egész seregével a határon túl idegenekkel fondorkodott, a szertartásban résztvevők legtöbbször oly érzelmet keltett, mely egészen új volt a francziák szívében. Így alapított meg, így szenteltetett fel a haza, *la patrie*. Erre aztán az első zászlóaljok, melyek az invázió ellen vonultak, különösen a „patriota“ névvel ruháztattak fel; és már felemlítettük, mily jótékony hatással volt e mozgalom a forradalomra. Egyidejűleg azonban a patriotizmus ideája nem nyerte azt a világos értelmezést, mely szerint az idegenek ellen irányuló érzelem volna. A vendée-i lázadás, habár a nyugati felkelést külföldről támogatták, polgári háború volt és ha annak alkalmával is a republikánusok patriotáknak nevezték magokat, e név csupán a versengő factiók egyikét jelölte.

A végeredmény az lett, hogy a hazafiság ideája, mely rendellenes és előzmény nélküli körülmények között, az idegen invázió, a forradalom, anarchia és polgári háború összeütköző forrongásából vette eredetét, oly érzelemmé fejlődött, mely inkább a területre mint a fajra vonatkozik. Az ellenkező tünemény tapasztalható a mi országunkban. A britt, ki bizonyos elvont tiszteletet érez a sziget iránt, honnan származik, ritkán csüng annak földjén oly ragaszkodással, mint a francia Franciaországnak; de kevésbé keményszívű saját fajbelijeivel szemben, kikről mélyen meg van győződve, hogy a földgolyó bármely vidékén élve, nagy jövőnek néznek elébe.

Midőn a forradalom és a modern Franciaország kölcsönös vonatkozásait tesszük tanulmány tárgyává, nem szabad figyelem nélkül hagynunk, hogy a hazafi-

ság francia felfogása, mely a tizennyolezadik század utolsó évtizedében fejlődött ki, még most is fennáll Franciaországban. Ellenben a brit felfogás a hazafiságról a közbeeső száz esztendő alatt teljes változáson ment keresztül, minthogy módosítólag hatott reá az angol-szász faj elterjeszkedése és a művelődés általános menete. Az e lapokon felhozott példák mutatják, hogy a francziák, ha politikai kérdésekre nézve eltérő nézetben vannak, mai nap is oly kegyetlenek egymás iránt, mint bármikor voltak; egyúttal azonban valószínű, hogy francia szülőföldjükhöz való ragaszkodásuk mélyebb, mint bármely előző időszakban volt. Az Elzász-Lothringia elvesztéseért való gyász nemcsak a sebzett nemzeti hiúság jajszavát kíséri. És ennek főindító oka korántsem az, hogy sajnálják az elvesztett lakosságot, mert a mi az elzásziakat illeti, míg francia alattvalók voltak, keveset bajlódott Franciaország azzal, hogy nyelvök, nevelésök németiségéből kivetkőztesse őket. A francziákat az tölti el búval, hogy két szép tartomány, hegyeivel, szőlőivel, városaival és mindenekfelett a Rajna balpartjával nem tartozik többé Franciaország földjéhez. Európa azon táját lakni, mely ezt a nevet viseli, a francziák előtt a legnagyobb emberi boldogság, annyira nagy, hogy a gyarmatosítás útján való hatalmi gyarapodástól is irtóznak, mert az csak Franciaországból való számkivetés árán vásárolható meg.

Francia iparkiallitásokon az egész földet ábrázoló térképek láthatók, melyek a gyarmatok jóvedelmét szemléltetik. Azokon a mappákon Franciaország birtokai élénk színezéssel vannak jelezve, melyet oly pazarul mázoltak fel, hogy a helybeli lycée tanítója, ki gyermekded csapatját azért hozza el, hogy az Francia-

ország vállalkozó szelleméről nyerjen mély benyomást, a térképmagyarázó iskolamesternek utazásokból nem gyarapított tárgyismeretével tán felkiálthat:

Quae regio in terris nostri non plena laboris?
De ha a térkép készítője minden befestett területre rávezette volna, hány francia telepes lakja azt, ez a statistika megmutatná, hogy a gall faj elterjedése szempontjából Franciaország ép úgy vallhatná magáénak a sarkvidékeket, mint némely névleges birtokát. Még Algeriában is, mely Franciaország kapujánál van, Provenctól még oly távolságnyira sem, mint Normandia, a szórványos francia lakosság elégtelenségében elhanyagolja fényes örökének gazdagságát és mindig a Földközi-tengeren túlra vet sovár pillantást abban a reményben, hogy még visszatérhet szülőföldre partjaira.

A honvágy, melyet hazájuktól távolélő francziák éreznek, kétségtelenül nem annyira valamely, a forradalom alatt kifejlődött hazafisági elméletnek, mint annak tulajdonítható, hogy Francziahon oly ország, melyben nagyon kellemes az élet. Valóban nincs is területe a föld színének, melyre a természet annyi kedvezményt pazarolt. Éghajlata derült. Festői alakulású talajának termékei ép oly gazdagok mint változatosak; és e föld szülöttjei nemcsak azzal az ösztönnel vannak megáldva, mely ez adományok legjobb értékesítésére képesíti őket, hanem élvezni is bírják azokat, mire az általánosan elterjedt vagyonosság módot is nyújt. A britt éghajlatnak Franciaországhoz képest kedvezőtlen volta nem egyedüli oka annak, hogy a brittek kevésbé vonzódnak fajuk otthonához, mint a francziák. Mindazáltal mindnyájan ismertünk ausztráliai vagy más gyarmatlakókat, kik példás hűség-

gel viseltetnek az angol korona iránt és a szülőföld partjaira visszaérve, rövid otttartózkodás után, szidva a ködöt, mely körülveszi őket, ismét elutaznak, mert nem szeretnék napjaikat máshol, mint önkényt választott számkivetésük helyén tölteni. Pedig indiai történetünk tanúsítja, hogy az angolok, kik a nagy birodalmat alkották, nem voltak pusztán éghajlati epikuraeusok. Ehhez vegyük még, hogy midőn e birodalom alapjait úgy Keleten mint Nyugaton leraktuk, a francziák versenytársaink voltak a Hoogleytől, hol még most is van szélső őrszemők, a Szent Lőrincz-folyóig, hol még mindig használatos a nyelvök, habár abban az időben több önmegtagadást és bátorságot kívántak a gyarmatosoktól, mint mai napság.

Ha Franciaországban elpárolgott a gyarmatosító szellem és nagyranőtt a hazafiságnak az a birodalom alkotására nézve káros neme, mely a faj bölcsőjéhez való ragaszkodásban nyilatkozik, ezt a forradalom és a rákövetkezett új rendezkedés anyagi eredményeinek kell tulajdonítanunk. A nagy tömegre nézve kellemesebb tartózkodóhelylyé lett Franciaország, mivel eltörölték a fiskális terheket, melyek kifacsarták a szegénysorsúakból az életörömet. Azután még az elsőszülöttségi jog megszüntetésén is túlmenve, a polgároktól a végrendelezési szabadságot is elvéve, az új régime a túlnyomó többségnek megadta a jogosultságot az ország bőséges termékeinek élvezésére. A végrendelezők hatalmának ilyenmő megszorításai a mi országunkban nem járnának ugyanoly eredménnyel. A végrendelet készítését szabályozó törvények a társadalomnak csak azon tagjaira vannak kihatással, kik örökbe hagyható tulajdonnal bírnak; és nem nagy része az Egyesült Királyság lakosságának járna jobban, ha a törvény

tiltaná a szülőknek, hogy valamely gyermeküket kitagadják az örökségből. Franciaországban a takarékoság nemzeti erénye lassankint oda fejlődik, hogy minden emberből tökepezés lesz; és az a tény, hogy egészen az alantas társadalmi rétegekig nem igen kötnek házasságot hozomány nélkül, mutatja, mily széles körben terjedt el a gazdagság valamennyi osztály között. Még a forradalom előtt is takarékos volt a nép. Ebbeli tulajdonságát még fokozta a ravaszkodás, melylyel az adószedő előtt rejtegette a föld vásárlására szánt kincset. A takarékoság, combinálva a végrendeleti megosztás kényszerrendszerével, azt eredményezte, hogy a lakosság tetemes része független vagyon birtokosa. Ezáltal különböző kategóriájú emberek, milyenek a tizenkilencedik században a brit szigetekről birodalmat alkotni indultak a tengeren túli vidékre, újabb okot nyertek Franciaországban arra, hogy otthon maradjanak. Nem olyanok itt a viszonyok mint Angliában, hol gazdag családok ifjabb fiai, kik a szükösebbé vált existenciát, mely a másodszülöttnek osztályrészüln jutni szokott, nem szivelhetve, néhány legvirágzóbb gyarmatnak első úttörői közé állottak, ép úgy, mint falvaink és városaink azon fölöslege, mely azért vándorolt ki, hogy az anyaország pauperismusától megszabaduljon. Így esik az, hogy a tartózkodás kellemei, melyeket Franciaország népének nyújt, korlátozzák a gyarmatosító képességet és azt eredményezik, hogy a francia faj geniusa arra az európai területre van szorítva, a mely most sem nagyobb a már két évszázaddal előbb elfoglaltnál.

A becsvágyat elfojtó kényelmes életnek ez elterjedtsége más bajjal is jár. Minthogy a legtöbb francziának osztályrészüln jutó szerény örökség jövedelmét nem igen kell gyarapítani oly végből, hogy abból egy család

megélhessen, mindinkább növekszik a férfilakosság-nak az a része, melynek fővágya az állami hivatalok elnyerése. Ennek következtében a központosított kormányok alatt úgyszint mindig nagy hivatalnoksereget méginkább szaporítja a lakosságnak hivatalsóvárgása. Ily módon az ország segélyforrásainak felette kártékony apasztása mozdíttatik elő, csekély ellenérték fejében, mert csak szükségtelen állások szerveztetnek nagy mennyiségben, az adófizetők rovására. A végrendelkezési törvénynek egy másik káros hatása abban mutatkozik, hogy több nemzedéken át való alkalmazása a földbirtok oly megosztását vonta maga után, mely a parasztbirtokosokat az elkerülhetetlen nehézségek leküzdése céljából gyermekeik számának korlátozására kényszeríti. Ez az oka a franciaországi születési arány csökkenésének, a mely a gyarmati vállalkozásnak további akadály, és a continentális általános védkötelezettség napjaiban Franciaország biztosságát fenyegeti a Vosges hegységen túl lakó fegyveres nemzet állandó szaporodásával szemben.

Ha békés korszakot élnénk és ha a nemzeti nagyság biztosítására elegendő volna Európának egy derűs és termékeny vidékét lakni, irigylésre méltóbbnak tünnék fel a francziák helyzete, mintsem jelenleg. De abban a században, mely a jóllétet Franciaországban általánossá tette, Európa megszűnt az emberi nem elismert súlypontja lenni és a francziák más művelt és értelmes nemzeteknél kevésbé vették hasznát a tökéletesített közlekedési eszközöknek, melyek a változást létrehozták. Felhasználják ugyan az óceánt bejáró hajókat árúik szállítására és szaporítják vámházait Ázsiában és Afrikában, hogy ezzel jelezzék

ügynevezett gyarmataikat; de a mi férfiak és nőknek a földgömb színén ide s tova vitelét illeti, a személyszállító hajók, még azok is, melyek francia lobogó alatt hasítják a tengert, kevés rakodmánynyal tennék meg útjokat, ha nem volnának amerikaiak, kik az Atlanti-tengeren átkelnek és angolok, kik a keleti tengerek felé vitorláznak. Mert kevés tengeren járó utas akad Franciaországban, hacsak nem kényszernek hódoló tisztviselők utaznak vagy valamivel buzgóbb katonák, kik a francia gyarmatosításnak főtényezői.

A mi honfitársaink a helyváltozás modern eszközeit nemcsak a britt birodalom határainak tágitására tudják felhasználni. Mi a vándorutazás temperamentumával birunk. Sajátságos hazafias érzületünk, mely inkább a fajhoz mint a helyhez köt bennünket, azt okozza, hogy könnyűséggel telepítünk idegen földön, a hová szülőföldünk némely szokásait és egész alattvalói hűségünket magunkkal viszzük. Az az angol, kit foglalkozása külföldön élni kényszerít, soha sem szánakozás tárgya otthon hagyott barátjaira nézve, (ha csak nem nagyon kellemetlen helyen tartózkodik), mint hasonló körülmények között bármely francia. Sőt mindig többen akadnak gazdagjaink osztályában, kik szívesen eltöltik az esztendő felét a continensen, gyakran fényűző otthont rendezve be maguknak verőfényes idegen területen. Vannak az angol korónának kiváló szolgálói, kik éveken át tengeren túl voltak alkalmazva, de nem sietnek haza ifjúságuk színhelyére, mikor befejezték művöket, hanem jobbnak látják az új idegen lakóhely örömeit élvezni vénségükig. Ilyesmit a francziák nem képesek fel fogni. A mely francia külföldön kitüntetéssel szolgálta hazáját mint nagykövet, vagy más magas állás-

ban, még mindig száналmasan csekély társadalmi tekintélyben áll otthon. Mindazáltal annyira vágyódik mindengall arra, hogy Franciaország földjét érezze lábai alatt, hogy sokan fényes pályát igen korán cseréltek fel az obscuritással, csakhogy e vágyuknak eleget tegyenek.

Az idő meg fogja mutatni, vajjon az utolsó száz év ez érzелgő terméke elő fogja-e mozdítani Franciaországnak dicsőségét. Az eszme magában véve bámulatos és minden rokonszenvre méltó, de úgy látszik, hogy kissé elkésve fejlődött ki a civilizáció történetében. Gyors közlekedés inkább faji, mint helyi hazafiságra ösztönöz. És mégis a francziáknak szülőföldjük iránt való szeretete legnagyobb erejét abban a században érte el, mely Akadiát és Franciaország egyéb elhagyott tengerentúli tartományait a párisiaknak jobban hozzáférhetőkké tette, mint Albi volt akkor, midőn a felfedező La Pérouse született ott XV. Lajos alatt vagy Marseille és Brest, midőn Barras e kikötőktől India felé vitorlázott. Ekkor látta eltűnni a jövőbeli director¹ Franciaország abbeli utolsó reményét, hogy keleti birodalmat alapítson, és e tapasztalat után telepedett meg végleg szülőföldjén, hol segítette létrehozni a forradalmat és ennek otthonülésre ösztönző következményeit.

¹ Barras két indiai utazása 1776-ban és 1781-ben kezdődött. Az utóbbi alkalomkor Brestből a híres Bailli de Suffrennel kelt arra az hajóexpeditióra, mely francia szaktekintélyek nézete szerint az indiai britt uralom megdöntését eredményezte volna, ha az 1783-iki béke meg nem szakítja. Talleyrand, ki még élt, midőn a vasút meghonosodott Franciaországban, azt beszéli, hogy 1766-ban tizenhét napjába telt Angoulême közeléből Párisba utaznia a bordeaux-i gyorspostával, a mennyi idő alatt most Franciaországból Indiába tehetni meg az utat.

III.

A földhöz fűződő hazafiság kiegészítésére és arra nézve, hogy az Franciaország nagyságát hatásosabban mozgítsa elő, szükségesnek látszik, hogy nagyobb összhang uralkodjék a francziák között a nemzeti balszerencse pillanataiban. Ilyenkor a hazafiságnak oly erény alakjában kellene fellépnie, mely magasan emelkedik a pártviszály fölé; és francia kritikusok hizelgően ítélnék rólunk, midőn az angol nép higgadtságát saját honfitársaiknak ily alkalmakkor tanusított szenvedélyes izgalmaival hasonlítják össze.¹ Khartum eleste az angol büszkeségre nézve lealázó volt. De annak hire, bár keserves bánatot okozott, nem idézett elő Angolországban oly őrzöngő paroxysmust, mint néhány héttel később Franciaországban a francziák Lang-Son mellett szenvedett vereségéről érkezett tudósítás, melynek következtében a kamarában dühöngő jelenet keletkezett és Jules Ferryt hivatalától örökre megfosztották, mialatt künn az őrzöngő csöcselék azt kiabálta, hogy a Szajnába kell őt dobni. Ámbár a mi országunkban nem így szokás elbánni azokkal a miniszterekkel, kiket — joggal vagy a nélkül — a szenvedett csapásokért

¹ Az André Daniel (André Lebon, később kereskedelmi és gyarmatügyi miniszter) által kiadott *Année Politique* 1885-iki kötetében a következő olvasható: „L'attitude du Parlement français devant l'incident de Lang-Son fut d'autant plus attristante qu'au même moment le Parlement anglais avait donné un admirable exemple de sang-froid en présence de difficultés de tous points comparables à celles du Tonkin“. Gaston Deschamps és Sarcey más kitűnő francia írókkal egyetemben hasonló bókokkal emlékeznek meg Angolországnak ily válságokkor tanusított magatartásáról.

felelősökké tesznek, az ellentét, melyet francia publicisták irigységgel tüntetnek fel, ne töltsön el bennünket azzal az öntetszelgő hiúsággal, hogy magasabban állóknak képzeljük magunkat. Inkább hálát kellene éreznünk, hogy hazai történetünk fejlődésénél fogva képesek voltunk több nemzedéken át rendíthetetlen nyugalmost megővni. Nem volt ez mindenkör így.

A közélet egyik vagy másik emberét bűnbakul választani oly törekvés, mely a nem eléggé megállapodott kormány rendes kísérője. Az ily typushoz tartozó leghíresebb áldozat a jelenkorban azon angol volt, kinek végzetét egy francia epigramm halhatatlanította. Midőn Candide a csatornán átkelt, hogy az angolok esztelenségét a más népekével összehasonlitsa, az első látvány, a mely szemébe tűnt, az volt, hogy egy britt tengerésztisztet britt katonák nagy ünnepélyesen föbe lőttek egy hadi hajó fedélzetén; és értésére adták, hogy Angliában üdvös dolognak tartják, időről-időre egy-egy tengernagyot kivégeztetni, hogy ezáltal a többieket nagyobb buzgalomra ösztönözzék.¹ Pedig Voltaire, ki e szavakkal bélyegezte a balcsillagzatú Byng feláldozását, gáncsoló észrevételeiben rendesen elnézőbb volt Anglia, mint Franciaország iránt. A francia forradalom előtt, melynek Voltaire egyengette az utat, egy félszázadon át, a bámulat ellenére, melyet a britt alkotmánytól nyújtott aránylagos szabadság keltett, continentális megfigyelők a mi királyságunkat nem tekintették a megállapodott kormány mintaképének. Kétségtelen, hogy 1756-ban, midőn törvényszéki tévedés miatt Byng tengernagy halálát óhajtva, az

¹ *Candide* c. XXIII.

örjöngésig fel volt bujtogatva a nép, s midőn London városa bosszút kiáltván e kiáltásra a királyság minden szögletéből visszhang felelt,¹ a hannoveri ház trónkövetése tényleg már rendbe volt hozva. De csak pár évvel előbb, mielőtt az 1745. év a Jakabpártiak reményeit semmivé tette, egy másik, Voltaire-nél fiatalabb értelmes francia így fejtegette az öreg trónkövetelő kilátásait, kivel Rómában találkozott és ki nem tett rá kedvező benyomást: „Lehetetlen — így írt Charles de Brosses 1740-ben — lemondania minden reményről, hogy még visszaszerzi oly ország koronáját, mely annyira hajlandó forradalmat kezdeni . . . Az angol nép természete az, hogy gyűlöli az uralkodó királyt, bárki legyen az.“² A tizenkilencedik századbeli Franciaországra is alkalmazhatjuk azt az ítéletet, melyet a dijoni parlament elnöke Angliáról abban a pillanatban mondott, midőn a braunschweigi ház ép annyi idő óta foglalta el a trónt, a mennyit a harmadik köztársaság Victoria királynő hatvanadik évében élt.

A harmadik köztársaság nem lesz oly állandó, mint a hannoveri dynastia; de ha bármely megállapodott régime csak annyi ideig tarthatna Franciaországban, a mennyire ezen ág valamely uralkodója-

¹ Macaulay a Thackeray-féle *History of the Earl of Chatham*.-ről írott essayjében azt mondja a Byng agyonlövetele évéről: „Ez időben jelent meg Brown *Estimate* című műve és e könyvet minden ember olvasta, bámulta és hitelesnek találta. A szerző bebizonyította olvasóinak, hogy gyávák és gazemberek fajzatához tartoznak, hogy őket már nem lehet megmenteni.“ Egészen ilyen a francia pessimisták hangja a tizenkilencedik század végén, midőn Franciaországban is felburjánzott az az érzület, mely Byng vesztét okozta.

² *Lettres familières écrites d'Italie en 1739 et 1740 par Charles de Brosses. Lettre XI. éd. de 1869.*

nak több mint hatvanéves kormányzása terjed, ez végtelen áldás volna amaz országra nézve. Igaz, hogy a hosszú uralmak hagyománya Franciaországban épen nem szerencsejósító. Midőn a XV. Lajosé, közvetlen elődjének trónralépte után százharminczegy évvel, végéhez ért, az ország közigazgatása oly rossz volt, hogy mindaz a dicsőség, melyet e korban a művészet, tudomány és a fegyverek terén szereztek a francziák, nem ellensúlyozhatta a fenyegető elégületlenséget, melyet különben hatásosan szitogattak az utolsó évek irodalmi remekei. Nem az okozta a Grand Siècle nagyságát, hogy hosszú volt XIV. Lajosnak és dédunokájának uralkodása. A régi monarchia állandósága adta meg a francia geniusnak az alkalmat arra, hogy gyümölcsözzön. Egy erős és tiszteletben álló fejedelem hosszantartó uralma kétségtelenül jótétemény volna Franciaországra nézve; de ilyen jótéteményekben nem részesíthetni parancsszóra az emberi társadalmakat. Egyébiránt a modern demokráciák szabadon választhatják a régime-et, mely alatt élni óhajtanak, és Franciaország népének módjában van a forradalomnak legalább egy visszas örökségétől, a váltózékony kormányzattól megszabadulni.

Milyen formákat öltött a kormány a harmadik köztársaság alatt, azt gondosan meg fogjuk vizsgálni a következő lapokon. Itt csak általánosságban akarjuk megjegyezni, hogy a nemzeti szellemmel ellenkezik a „rögtönzés“ szóval kifejezett idea; e szó, improvisation, mely ma mindennap használt politikai kifejezés, a jelen századig nem talált helyet a francia nyelvben, kivéve azt az egy esetet, ha az olaszoknak azon tehetségét jelölték vele, hogy előkészület nélkül tudnak verset vagy beszédet mondani.

Noha a francia természetnek sajátsága a gyors felhevülés, mely zavaros időben vad kitörésre fakad és a kedélyes mulatozásban is a túlságos vígság formáját ölti, — s mindamellett, hogy ily tulajdonságai vannak, melyek arra bírták Taine-t, hogy egy embergyűlölő kifakadásban honfitársai bohóságait a majom bohózkodásához hasonlította,¹ nincsen emberi lény, mely oly rendszerető és módszeres volna, mint a francia. A nép magánéletében a takarékoság, az elszámolás gondossága, az ügyesség, melylyel a munkaközökben egyszerű mulatságok rendeztetnek, továbbá a nők csinos öltözete, a formák megtartása és a jó feltáralás az étkezéskor még szegényes házakban is, mind csak azt bizonyítják, hogy e nép véralkatánál fogva előre-látó, rendszeres és nem barátkozhatik meg a rögtönzéssel. Ez utóbbival a francziák szokásos észjárása is ellenkezik. Ösztönszerűleg hajlandók eszméiket osztályozni és formulázni és a nevelés minden fokának idomító hatása még táplálja e törekvést. Egy angol pap, ki egykor a párisi egyházmegyéhez tartozott, elmondta nekem, mily mély benyomást tett reá az ellentét, mely a két országban oly fiatal lányok gyónása közt mutatkozik, kik még nem érték el azt a kort, melyben a szentség lélektani reveláció vagy fölületes routine. A fiatal angol gyónóleány valamit, a minek nem volt se eleje se vége, kúszáltan mondott el és megfontolatlanul. A francia gyermek, a nyu-

¹ „L'homme est un animal très voisin du singe . . . De là en lui un fonds persistant de brutalité, de férocité, d'instincts violents et destructeurs, auxquels s'ajoutent, s'il est Français, la gaieté, le rire et le plus étrange besoin de gambader, de polissonner au milieu des dégâts qu'il fait.“ — *Ancien Régime*, livre III. c. IV. 3.

godtan előkészített témát kifejtve, mintáját adta a viiágos arányosságnak; mindent, a mit mondani akart, szabatos kategoriákba sorozott.

Ugyane rendszeres beosztást szeretik látni és érezni a francziák kormányukban is. Hajlamuk nem arra viszi őket, hogy rögtönözzenek, hanem hogy „hierarchizáljanak“. Ennélfogva párhuzamosan a parlamentáris köztársasággal, melynek minden elnöke — egynek kivételével, kit meggyilkoltak — lemondott,¹ és mely alatt oly minister, ki tárczáját egy évig viseli, ritkaság számba megy, van egész sora az állandó hivatalos közigazgatási, egyházi, katonai és bírósági hierarchiáknak, melyek a nemzeti szellemet megtestesítik. Hogy Napoleon uralma a francziákon oly tökéletes volt és hogy képes volt Franciaországot ujjaalkotni, rendet fejlesztve a chaosból, — annak titka abban rejlett, hogy felismerte a nép szükségleteit és képességeit. Hadi lángesze tekintélyt szerzett neki és alkalmat; de polgári alkotása elsöpörte-tett volna hódításaival és dynastiájával együtt, ha nem lelkesíti őt is annak a nemzetnek géniusa, mely nemzetet hivatva volt kormányozni és ujjaszervezni. A ki őt korunkban legszigorúbban bírálta, Taine, úgy jellemzi, hogy elméje „három atlasra“ volt felosztva, ezek elseje hadi, másodika közigazgatási, harmadika személyi és mind a három kötet egy csomó alosztályra oszlott, mindegyikök rendszeres czímmel. Ha tehát Napoleonnak bármely hadvezérletre vagy hadsereg ellátására, adókra vagy törvénykezésre vagy bármely egyén jellemére vonatkozó kérdésben határoznia kellett, csak elméjének bámulatos iratgyűjteményéhez fordult, hol minden tárgy osztályozva és

¹ Ez Faure tragikus halála előtt iratott 1889-ben.

feliratozva volt. Ez a tulajdonsága mutatta, hogy ő idegen eredete ellenére is Franciaországnak a gondviseléstől rendelt ujjáalkotója; és soha szembeötlőbb emléket nem emelték a nemzeti hajlamnak, mint a milyen az a mű, melyben Taine bírálgatja az óriást, ki a nemzet e hajlamnak maga is példaképe volt és annak becsét oly jól felfogta. A „*Traité sur les origines de la France contemporaine*“ maga is mester-műve az osztályozásnak, mely fennen hirdeti, hogy szerzője tipikus példája a gyakorlottság legmagasabb fokára emelt francia értelmiségnek.

A philosophustól kezdve, ki a nemzeti levéltárakban vagy saját menthon-i könyvtárában elemezte és felsorolta a modern Franciaország alkotó elemeit, a kinlódó állami hivatalnokokig, kik táblázatokba szedik a statisztikai kimutatásokat és jelentéseket, melyek könnyítik a francia intézményekre vonatkozó kutatásokat, az egész nemzet, mely készségesen hódolt Napoleon törvénykönyveinek és közigazgatási rangfokozatainak, mindannyian kisebb-nagyobb mértékben hajlandó az osztályozásra és a stereotypiára. Szeretik, ha minden módszeresen rendezve van a maga helyén, kormányukban ép úgy, mint könyvvitelőkben vagy pohárszékeiken. És mégis ez a nemzet az, mely folytonosan kénytelen a rögtönzöttet elfogadni, melynek országában a kormányzás külső formái örökké megújulnak és a melyet mindig fenyeget valamely váratlan kaland. Ekkép a nemzeti jellem erélye és szenvedélyessége, mely kellően fegyelmezve a háború és béke nem egy küzdő terén a versengők első sorába emelte Franciaországot, forrong a folytonos ingerültségtől testvérgyilkos-viszályt okozva. Ez ingerültség a restaurációval kezdődött, melyet elkerülhetetlenné

tett a forradalom nagy szervezőjének esztelen dicsvágya, mely elcsalta alkotó munkájától, hogy bosszura ingerelje Európát Franciaország ellen. És így, habár Napoleont túlélte közigazgatási épülete, mely hierarchiáival alkalmazkodott a nemzet izléséhez és szükségleteihez, annak tetejére rárakták a britt alkotmány rögtönzött utánzatát. Látni fogjuk e könyvben, minő kárt okozott Franciaországnak az a kísérlet, hogy ráerőszakolták gyöngé másolatát annak a szerkezetnek, mely más természetű nép országában lassan képződött.

S így a természetellenes rögtönzés ez állapotát a forradalomnak tudhatjuk be, mely nagyrészt felelős a francziák zavaros politikai állapotáért. Minden felerdülő nemzedék századunk eseményeiből azt a tanúságot meríti, hogy az országnak minden régimeje csak ideiglenes, rövid életű s az utána következőnek szidalmait várnak reá. Egy lyoni könyvtárban, egy komoly szándékkal írt encyclopaediában lapozgatva, az N betű alatt életrajzi formába öltöztetett heves gúnyiratokon akadt meg a szemem, melyek a különböző Napoleon nevű személyekről vannak írva. E cikkekben Napoleon Lajos nemcsak mint politikai gonosztevő volt megítélve, hanem magánélete is be van feketítve, közölve van kedveseinek névsora, s anyját, Hortense királynét a cikkíró könnyelmű kalandornőnek ábrázolja. A nagy császárt ugyane modorban csepüli az encyclopaedia; s most már látni óhajtván, hogy e sajtóságos népoktató mit mondhat Bonaparte ifjúkori életéről, arra a részre nyitottam, melyben a B betű van. Itt valamennyi Bonaparte ép oly émelyítő hizelgéssel volt elhalmozva, mint a mily goromba volt a Napoleonok rágalmozása. Beauharnais Hortense, a későbbi kötet

ledér asszonya, fenkölt lelkű fejedelelnő volt, nemkülönben Borghese Paulina, ki ellen rémitő vádat tartalmazott a „Napoleon“ feliratú cikk. A dolog nyitjára akadunk, ha megtudjuk, hogy az első betűk 1867-ben jelentek meg, de az N betűhöz csak 1874-ben ért az encyclopaedia, mikor már a harmadik köztársaság felváltotta volt a második császárságot. De milyen tanításban részesül Franciaország ifjúsága, mely politikai philosophiája első eszméit az okulás e népszerű forrásából meríti! Mert az elmébe oltott skepticismusnál is rosszabb az, hogy a csöcselék szolgalelkű állhatatlansága az egykor hizelgéssel tetézett uralkodók iránt szentesített tanná emelkedett, mely szokásos ugyan minden államban, de kérkedni nem szoktak vele. A kétszer bukott uralkodóház oly bánásmódban részesült, melyet nem kell a Napoleon Lajos-féle politika bukása miatt okozott elkeseredésnek tulajdonítanunk. Mert midőn Sedan után csak úgy menthették meg a császár életét, hogy Németországba vitték, pedig ott ő miatta ép annyi asszony lett özvegygyé és ép annyi gyermek jutott árvaságra, mint Franciaországban, a hol széjjeltépték volna, csupán az a büntetés érte, melyet Franciaország más uralkodói is megizleltek és mely azokat a köztársaságiakat is várta, kik bukását kihirdették. A koros Lajos Fülöp, midőn álruhában egy falusi bérlő szekeren Normandián át a tenger partjára menekült 1848-ban, és Jules Ferry, midőn menekülnie kellett 1885-ben az életére törő párisi nép elől, egyaránt annak az elvnek estek áldozatul, mely a népszerű encyclopaediában van leteve. Ez elv viszont az évszázados forradalom eredménye, mely idő alatt a kormányzók csak ideiglenesen segítettek oly nemzet zavarán, melynek minden más

nemzetnél inkább van szüksége erős és állandó végrehajtó hatalomra, mely kiegészítené a tetszése szerint rendezett hierarchiákat.

A ki csak részt vesz a francia közéletben, meg nem óvhatja magát bizonyos elkéseredés vagy skepticismus ellen. Az ország szerencséjére az utóbbi tulajdonság jobban el van terjedve és gyakran egészen vidám formában nyilvánul. Angol balladánk, „the vicar of Bray“ (a köpönyegforgatók népszerű typusa) — úgy látszik — azt a gondolatot kelti fel, hogy az oxfordi egyházmegye nagyon jól el lehetett volna a nevezett tisztelendő úr szolgálatai nélkül. De a ballada arra az időre vonatkozik, midőn Angliának régimejét forradalom fenyegette; és 1789 óta Franciaországnak volt szerencséje oly polgárokkal dicsekedhetni, kiket az elmozdíthatatlan lelkész szelleme hevített. Ilyen ember több mint félszázadon át maire volt, Landesnak egy falvában, melyet ismertem. Először Lajos Fülöp nevezte ki, tehát orleánista volt a februáriusi forradalomig; de még nem volt ideje republikánussá lenni, midőn az 1851-iki államcsíny császárpártivá változtatta. Csak el volt halasztva öröme, mert a háború után a harmadik köztársaság odaadó híve lett, és az is maradt, mivel Chambord gróf és Boulanger tábornok meg nem buktathatták a köztársaságot. Az ily philosophusok mentik meg a forradalmi Franciaországot. Hogy jó tulajdonságaikat méltányolják, kitünt az említett esetben, mivel mindannyiszor, akár a kormány nevezte ki a mairet, akár választás útján töltetett be hivatala, bárminő régime állott fenn és bármily politikai irányzatú volt az illető vidék, a mi polgármesterünk volt kiszemelve községe ügyeinek vezetésére. Így él még Franciaország, habár több mint száz éve

minden értelmi tehetségét és erejét arra fordította, hogy kipróbálja, milyen kormányforma alatt élhetne meg a legjobban. De nem meglepő, ha a pessimismus árnyéka borul az oly nemzet fölé, melynek életében a legegészségesebb jellemvonás az, hogy a nagy többség közömbös minden politikai ügyben.

IV.

Az ingerültség mellett, melyet a kormányok változása szül, van egy másik s a forradalommal kevésbbé közvetlenül összefüggő oka a francia politikai viták helytelen hangjának a nyilvános zavarok korában, épen, midőn a testvérgyilkos-viszályt csendesíteni s nem pedig öregbiteni kellene. A földrajzi helyzetből eredő bajok, melyeket minden szárazföldi nemzet érez, és csak szigetlakó nép nem ismer, különösen fájdalmasok nagyönérzetű népre nézve és az idegenek fegyveres támadása bomlasztóbb hatású Franciaországra nézve, a mióta hazafiságát a haza földjével kapcsolatos képzetek ösztönzik. Ez érzelem, mint láttuk, először a forradalom idejében, az invázió nyomása alatt alakult ki. Abban az epikai időközben, mely a Marseilleise fölzendülése és Cambronne tábornoknak a régi gárda utolsó rohamát kísérő kétségbeesett felkiáltása közt telt el, Franciaország hadseregei számos országba nyomultak a Tajo és Jordan között. De e korszak úgy végződött, a hogy kezdődött, Franciaország területének ellenséges megszállásával. Az 1815-iki és a megelőző évben a nép annyira belefáradt a háborúba, hogy a szövetségeseket, midőn a fővárosba vonultak, mint a béke jótékony helyreállítóit üdvözölte. Ezért az idegenek, kik tanúi voltak annak, hogy a párisiak éltették a bois de Boulogne-

ban táborozó angol vereskabátosokat és a Champs-Élysées-ben a kozákokat, vagy tódultak az operába, hogy balletben lássák a waterlooi csata előadását,¹ azt a benyomást nyerték, hogy a francziák szíven az idegen invázió nem ütött vérző sebet. De ez csak az ellenhatás volt, mely a rugékony szellemű népben a földhöz sújtó teher elmozdítását követte. Az invázió rémképe mindig kísértette a francziákat, az időtől fogva, midőn Vilmos, az ifjú porosz herczeg először jött Párisba atyja diadalmi kíséretének soraiban, a szövetségesek segítségével a jenai vereség visszatörüléséhez fogván, melyet befejezett a maga erejével akkor, midőn Vilmos mint öreg ember visszakerült oda és Versailles csarnokaiban császársággá változtatta atyja királyságát.

Mikor a sedani hírek megérkeztek, a párisiakat a forradalmi túlkapásokra egy visió ösztönözte: Frigyes Vilmos fia és Blücher utódai, városunkban vannak. Gyakran hallatszott a szemrehányás, hogy 1870. szeptember 4-én a francziák őrzöngő dühe nem Vilmos és Bismarck és Moltke, hanem Napoleon Lajos és annak uralkodóháza ellen fordult; ez mintegy bizonyítéka volna annak, hogy a belviszály és a politikai gyűlölködés hatalmasabb ösztönök Franciaországban, mint a hazafias erő kifejtés a támadó ellenség ellen. Igazolni látszik e szemrehányást az, hogy ama napon azok az emberek tüntek fel, kik nemsokára a commune

¹ Harriet Granville grófné levelei 1810—1845. Ez 1815. július 30-án volt. A megelőző évben hasonló jelenetek voltak láthatók. „Le 3 avril L. chante à l'opéra en présence des souverains alliés les couplets suivans. Vive Guillaume et ses guerriers vaillants. De ce royaume il sauve les enfans. Par sa victoire“ stb. — Montgaillard, *Gouvernement Impérial*, 1814.

vezetői lettek, és hogy a csőcselék örömet mutatott akkor, midőn komor hazafias bánatot kellett volna éreznie. De habár bizonyos köztársasági vezérek jobban szerették tán a vereséget, mely a császárság romlásával járt, mint a győzelmet, mely azt megszilárdította volna, e nézetök miatt ugyanaz a csőcselék, mely a dynastia elűzését lármásan követelte, bizonyosan darabokra tépi őket, ha Napoleon Lajos esetleges berlini diadal-útja alkalmával mutatták volna ki érzelmeiket. A francia jellemről, mely ellentétes elemekből van alkotva, ebben és minden más esetben lehetetlen általános ítéletet mondani. De elfogadható az a magyarázat, hogy a győzelmes ellenség megjelenése oly ország határain, mely már ismeri az invázió szenvedéseit, nagyon alkalmas arra, hogy az ország érzékeny lakóit az uralkodóval szemben oly ideges ellenszegülésre ösztönözze, a minőt szigetlakók alig bírnak megérteni. A mióta a német háború ama bánatot megújította, az idegesség is növekedett, és mély levertség súlyosbította azt, mert még nem támadt államférfiú, ki Franciaországnak Európában előbb elfoglalt állását visszaszerezte volna.

Oly izgatott közönség, mely szemére hányja a ministereknek, hogy nem bírják visszanyerni Elzászt és Lotharingiát, csak egy lépésnyire van attól a hittől, hogy ministerei képesek volnának eltérni az új inváziót Innen van, hogy a nemzeti csapás pillanatában, a mikor normális körülmények között a népnek egyesülten támogatnia kellene a kormányt, a francia miniszterrel oly események miatt, melyekre befolyása sem lehet, majdnem úgy bánnak, mint a legelvetemültebb áruval. Mikor Jules Ferry, barátjaitól a csőcseléknek kiszolgáltatva, véglegesen elbukott egy

tonkingi katonai kudarcz miatt, ez nem azért történt, mintha a párisiak egész határozottsággal várták volna a fekete zászlók menetét a Champs-Élysées-en végig, mint a poroszokét látták 1871-ben. De abban a népben, mely az utóbbi látvány tanúja volt, a bármely világrészben szenvedett vereség képzete az invázió oktanulmányát idézte fel. Ugyanez okoknak tulajdonítható a francziáknak az a hajlandósága, hogy a közéletben szereplő embereket minden tekintet mellőzésével az idegen hatalmak részéről való megvesztegetéssel vádolják. Egyszer Ferryről beszéltek, hogy Bismarck zsoldjában van, máskor meg Clémenceau-t vádolták, hogy Angliát szolgálja; és a kiknek az orosz szövetség ellen van kifogása, azt suttozták, hogy ez vagy az a politikus a czár jobbagya. Régi forradalmi hagyomány ez abból az időből, mikor a republikánusok egymást ép úgy, mint a királypártiakat, azzal gyanúsították, hogy a külföld barátjai, a mikor a jacobinusok a girondistákra fogták, hogy Pitt pénzén élnek.

„A külföld barátja“ Angliában használt kifejezés, de nem volt oly baljóslatú jelentése a mi szigetünk történetében. Jóval a francia forradalom előtt Európa irigyelte, hogy nem kellett inváziótól tartanunk; és, ha valamely continentális hatalommal viszonyunk feszül, mindenfelé felébred az a vágy, hogy százados dicsőségünktől megfoszszanak bennünket és ránk is kiterjeszszék más országok végzetét, melyeknek földjét és városait időközönként idegen csapatok pusztítják el. Egyszer a Mozambik-parton utazgatva egy hollandi családdal találkoztam, melynek telephelyéhez némelykor, valahonnan a baktérium alatt fekvő helyekről eljutott visszhangja a rokon búrok és a brittek közt támadt villongásnak, és a család egyik tagja azt

mondta nekem: „Vallja be most, hogy önök angolok soha sem tudták megbocsátani nekünk, hogy hajóikat elégettük a Medway-n“. A hazafias hollandi hölgynek nem volt egészen igaza. Délafrikai kellemetlenségeink nem tulajdoníthatók bolyongó üzletembereink ifjúkori nevelésének, mintha tán anyjok térdein himbálózva megesküdtek volna, hogy letörlik a Tromptól és Ruytertől okozott gyalázatot. De a legnagyobb mértékben igaz, ha azt mondja valaki, hogy okunk volna örök haragot tartani azon hatalom ellen, melynek valaha sikerülne ellenséges sereggel partjainkra szállni. Mert nem szólva az anyagi és pillanatnyi kárról, ez a tapasztalás megváltoztatná nemzeti jellemünket, mert idegességet léptetne phlegmatikus biztossági érzetünk helyébe. Még oly korban is, mikor az invázió veszélye közlőről fenyegetőnek látszott, a nagy rettegés, mely elfogott bennünket, nem nagy hatással volt a britt egykedvűsége. Midőn Napoleonnak az volt a terve, hogy sereget visz partjainkra, főhadparancsnokunk, a yorki herczeg megszemlélve a doveri és folkestoni védműveket, melyek a támadás visszaverésére voltak szánva, a hirhedt Mrs. Clarkenak — később közzétett — leveleket írt,¹ melyekben a tulsó parton levő francia tábort úgy írja le, mint valami ártatlan panorámát.² Ezen veszély elmúltával, mint egykorú feljegyzésekben olvashatni, csapataink Walcheren mellett szenvedett veresége kevesebb izgalmat keltett Angliában, mint a párbaj, melyet ez esemény előidézett

¹ Jelentése az alsóház bizottságának, mely 1809 januárjában azért küldetett ki, hogy ő királyi fensége, a yorki herczeg és hadparancsnok viselkedését, a hadseregben történt előléptetések, cserék és kinevezések tekintetében vizsgálat tárgyává tegye.

² 1804.

Canning és Lord Castlereagh között, vagy mint a covent-gardeni színház megnyitásakor az Old Prices-riots (a helyárák miatt való zavargás), noha Európa lángba volt borulva Wagram és Talavera évében,¹ midőn a mienken kívül egy országot sem kimélt meg a népeket emésztő hadseregek támadása.

Hogy az invázió fenyegető veszélyétől félnek Franciaországban, az nyilvánvaló mindenki előtt, a ki ez országban élt azóta, hogy a francia-német háború az ötvenöt évig sértetlenül maradt határt megnyitotta az ellenség előtt. Ez időköz kisebb volt, mint a keleti megyékben élő némely embernek életkora, mint utazásaim alkalmával tapasztaltam. St. Dié-ban, mely a frankfurti szerződés miatt határvárossá lett, a káptalan öreg dékánja elbeszélte nekem, hogy szülőföldjén, a Vosges vidékén tanúja volt a két invázió-nak, melyek egyike az első, másika a második császárságnak vetett véget. Párishoz közelebb van Soissons megerősített városa, hol a néhány évvel ezelőtt életben volt idősebb lakók ifjúságuk és aggkoruk izgalmas emlékeiről szólhattak. E várost, melyet 1814-ben kozákok és poroszok kétszer is elfoglaltak, újra bombázták 1870-ben, úgy hogy Klodvig fővárosának emlékei is szenvedtek. De találhatók ott egyéb ereklyék is; egy vendéglő udvarán van egy halom ágyúgolyó; a mecklenburgi herczeg hagyta ott emlékéül az adóságnak, melyet egykor majd vissza kell fizetni. Íme továbbá egy vagyonos család háza Reimsban. A család lánya, ki most történelmi nevet visel, vendégeit mulattatva felhívja figyelmöket arra, hogy mint hajadon első vendéglátó tapasztalatait akkor szerezte, midőn Hohenlohe herczeg Sedan után az ő otthonukban kapott

¹ 1809.

szállást és kikötötte, hogy a ház úrnője vagy kisaszszonya mindig asztalánál ebédeljenek. Emitt van egy Brie-vidéki nyugalmas kastély, mely olybá tűnik fel, mintha semmi sem zavarta volna csendjét, mióta Madame de Sévigné látta diszes falainak emelkedését és Diderot társalgott annak termeiben. De az újabb könyvek a régi könyvtárban meg vannak csonkitva és Thiers *Consulatusá*-ból és *Császárságá*-ból ki van tépve a jenai csata leírása, a mi egy firkantás bizonyossága szerint valamely porosz ezred káplárjának műve volt 1871-ben.

Angliában csak régi helyekhez fűződnek történelmi emlékek. Ezek közül azok, melyek iránt az amerikaiak szeretnek tisztelettel adózni, régiebbek mint a Stuartok korában az első britt települők vándorlása az óczeánon át. Franciaországban modern épületeknek is van hagyománya, míg a régiekhez oly emlékek fűződnek, melyek nem alapításuk idejéről, a régi századokról szólnak, hanem csak egykorú eseményekről. Ennek okát nem kizárólag Franciaország szárazföldi helyzetében kell keresnünk; mert például Olaszországban az utas nem azért áll meg az emlékművek előtt, mivel újabb keletű emlékek fűződnek hozzá. Franciaországban a legutolsó száz év legtöbb eseményének érdekessége a forradalommal és ennek következményeivel függ össze. Midőn Malmaison lebontása került szóba, egy francia, ki nem kevés nemzeti viszontagság tanúja volt, ezt mondta nekem: „A mi országunk történeti érdekű helyeit oly gyakran újítja meg, hogy lehetetlenség valamennyit megőriznünk.” Bizonyára nem volna könnyű Angliában oly házat találni, melynek kövei képzelmünket azért foglalkoztatják, mert egy tizenkilencedik századbeli nő lakott benne. Hannah More

háza Mendips-ben vagy Mrs. Hemans otthona a Clwyd-völgyben e tehetséges nők szűziesebb erényei ellenére is kevesebb megindulást ébresztenek, mint az a kastély, melyet Bonaparte polgárné vett, és a melyben mint bukott császárné végezte be napjait.

Különös dolog, hogy noha mi, kevésbbé irodalmi nép vagyunk, mint a francziák, az e században élt idősebb embereinknek emlékei mégis inkább az irodalom, mintsem a tettek mezején szerzett kitüntetések körül forognak. Ez annál nevezetesebb, mert nincs korszaka az angol történelemnek, melyben a tett emberei nálunk nagyobb érdemeket szereztek volna, mint a francia forradalom után következő években. És mégis, habár nem volt oly óriásunk, mint Napoleon, ki elhomályosíthatta volna harczosainkat, elhanyagoltuk oly hősök emlékét, kik nem voltak kevésbbé vitézek, mint Marceau és Hoche, mint Kléber és Masséna, holott ezek hírét minden francia ismeri. Trafalgar és Waterloo győzői élnek emlékezetünkben és Sir John Moore-t ismerjük, mert költőnk halhatatlan gyászdalt zengett róla. De ha Sidney Smith nevét emlegetik angolok társaságában, annak hallatára a whigek tisztelendő élcelőjének elmésségei élednek fel emlékezetünkben és nem St. Jean d'Acre dicsőséges védelmezőjének hőstettei, ki megakasztotta Bonaparte gigászi hódító tervét a keleten és a császár dicsvágya előtt végzetesebb akadály volt, magának Napoleonnak véleménye szerint, mint akár Nelson, vagy Wellington.

Így tehát, mivel háborúink a tengeren túl vivattak és mivel Nagybritannia végzett a forradalommal már akkor, midőn Károly Eduárd magára hagyva vonult Derbybe és vissza, a mi korunkbeli legöregebb emberek legélénkebb visszaemlékezései nagyon is szeli-

dek és közönségesek francia szomszédjaik emlékeihez képest. A legöregebb ember, a kit valaha gyermekkorunkban ismertünk, látta tán III. György királyt, a wymouthi fürdőben, vagy látta a matrózok erőszakos toborzását; az ezután következő nemzedékhez tartozók, tán emlékeznek a sok mende-mondára Perceval meggyilkoltatásáról, vagy hallották a harangszót Sarolta herczegnő lakodalmán. Ily szintelen s elszigetelt emlékek vésődtek az akkori fiatal angolok elméjébe, ellenben mily tömeges és mily élénk képek vonultak el a francziák szemei előtt! Mária Antonia tragikus alakja, a guillotinehoz hurczolt apa bucsúölélése, Napoleon hazatérte Elba szigetéről, mely a szövetségesek két diadalmas párisi bevonulása közé esett. Huszonhat éven át Franciaország tele volt zajongással, az emberek hangját túlharsogta a fegyverek csörgése és a trombitaszó. Eleinte az utcákat és mezőket francia vér pirosította, melyet francia kéz ontott, de azután minden kar Franciaország ellen-ségeit fenyegette. Majd az ágyú füstjének felhői, melyek a gyujtogatások füstjének nyomában keltek, a határon túl húzódtak, s ezen belül másfél évtizeden át csupán francia hadseregek kivonulása és visszatérése volt látható. Gyakran e seregek vezéreinek kíséretében valami derék látványosság érkezett meg, melyet érdekes volt megtekinteni, ha bár az nem is volt kárpótlás az az érte feláldozott emberéletért. Olykor a fővárosba vezető utakon az Európa képcsarnokaiból elhurezolt zsákmány akadályozta a közlekedést. Egy napon Rómából eljött a pápa, mint fogoly látogatva meg az új Nagy Károlyt. Később a Caesarok lányát küldték menyegzői zálognak a forradalmi harcoshoz, ki a nyugat utolsó császárát meg-

tanította arra, hogy az „imperator“ szó eredeti jelentése annyi, mint: „a köztársaság győzelmes tábornoka“. Ezután a moszkvai visszavonulás szétszórt töredékei előre jósolták a rendkívüli tapasztalatok és dicsőség közeledő végét. De alig egy emberöltő múlva az új Franciaország felemelkedett a régi leomlott épület alapján, a nép az izgalmak oly sorozatán ment át, annyi viszontagságot szenvedett és oly bámulatba ejtő jeleneteknek volt tanuja, hogy ez a nemzedék a tőle származóval együtt, mely a zavarok korában született, új nemzetet alkotott. Ez megőrizte régi gall műveltsége örökségének egy részét, valamint a faj számos erényét és hibáját; de a zürzavarban és fészült várakozásban töltött negyed század új tulajdonságokat fejlesztett, melyeknél fogva a világ valamennyi népe között a francia legkevesebbé alkalmas arra, hogy a tiszteletreméltó angol minta után rögtönzött alkotmány szerint kormányozzák.

Íme látjuk, a francia forradalom hatását száz év eltelte után a modern Franciaországra. Megvan a nagy kézzelfogható eredmény, a közigazgatási kormánygepezet, melyet Napoleon csinált és megvan a lélektani vagy erkölcsi eredmény, vagyis oly nép, mely még nem talált politikai kormányzatot, alkalmasat arra, hogy a nagy forradalmi mozgalmától felkorbácsolt elemeket lecsendesítse és egybeforraszsza. Egyébiránt a forradalom még felerészben sem felelős a sok jóért és rosszért, mit neki tulajdonítanak. Egy pillanatnyira sem siettette a gőzerő feltalálását, vagy az elektromosság alkalmazását, melyek az igazi világmozgató forradalmi hatalmak voltak a tizenkilencedik században és a melyek következményeinek a régi régime ellen nem állhatott volna. Megszüntette bizo-

nyos tűrhetetlen sérelmeket, melyek igen keményen nehezedtek az alacsonysorsúakra, nem vetett véget a forradalom a szegények és gazdagok közt öröktől fogva fennálló viszálynak. Vannak Rousseaunak lapjai az egyenlőtlenségről a forradalmat előidéző legnagyobb ékesszólású irataiban, melyek jól illenek a mi korunkbeli szegények sorsára, vagy talán lehetne mondani, a világtörténelem bármely korszakának szegényeire. Mindenesetre igaz, hogy a francia forradalom semmi-
ben sem mozdította elő azoknak a problémáknak megoldását, melyekkel a befejezése óta elmúlt száz esztendő után is foglalkozik a világ. Akár soha végbe nem ment volna, oly kevés hatással volt a tőke és munka viszonyára, a socialismus fejlődésére vagy a plutokrácia hatalmára. A legjobbat mondjuk a francia forradalomról, ha azt állítjuk, hogy kitörésével épen akkor, midőn a művelődés már-már színtelenné kezdé tenni a történelmet, a tanulni vágyóknak és a művészeknek a képek és okiratok oly gyűjteményét szolgáltatva, melyek megrázók és szenvedélyesek, nagy-szerűek és felháborítók, úgy annyira, hogy hozzájuk foghatót még egy időszak sem hozott létre, sem az ó-, sem az újkorban. De a műveltek ez intellectuális öröméért drága áldozat volt az emberiség millióinak siralmas, korai halála.

MÁSODIK KÖNYV.

AZ ALKOTMÁNY ÉS AZ ÁLLAM FEJE.

ELSŐ FEJEZET.

Az alkotmány.

Francia jogtudósok és történetírók bámulattal adóztak azon parlamenti convent viseletének, mely az 1688-iki angol forradalom után a korona átruházását rendezte. A király menekült; az idegen invázió veszélye fenyegetett; és ezt a pillanatot választották a lordok és az alsóház tagjai, hogy a nemzetnek a törvény és a szabályok iránt való tiszteletét tanúsítsák, midőn nyugodtan vizsgálgatták, mennyiben tekinthető előzménynek II. Richárd vagy II. Edward trónvesztése. Végtére a tiszteletre méltó Maynard, ki a század minden viszontagságának szemtanúja volt, elvesztette türelmét és felkiáltott: „Ki forradalmi időben nem akar olyat tenni, a mi nem felel meg szigorúan a fennálló formának, oly emberhez hasonlít, a ki eltévedt a vadonban és azt kiáltozza, hogy hol a király országútja, mert ő nem akar máshol járni, csak a király országútján“.¹

Egy kiváló francia tekintély² ez esetnek mását és ellentétét is találja a Corps législatif 1815-iki eljárásában Waterloo után. A körülmények súlyosabbak voltak. Blücher Paris kapuja előtt állott. A hivatalos *Moniteur* jelentette, hogy a főváros a szövetségesek kezében van; és a képviselő kamara a helyett, hogy

¹ Macaulay, Anglia története. XI. f.

² E. Boutmy, *Études de Droit constitutionnel*.

a fenyegető országos veszélyeket fontolgatta volna, nagy élénkséggel vitatta a *déclaration des droits* pontjait, melyeket Garat — a convent egykori minis-tere, ki a halálos ítéletet tudatta XVI. Lajossal — terjesztett elébe, s a melyek bölcselkedő phrasisokkal magyarázták a nép *souverainitás*át és az egyéni szabadságot. Egy a *philosophiához* nem értő képviselőt, ki azt a hirt hozta, hogy az angolok megérkeztek, megvetéssel elnémitottak. Így aztán, mialatt a szövetségesek megkötötték a *capitulatiót*, a kamara, miután a jogok és elvek *declarálásán* túlesett, *akademikus* buzgalommal nekifogott az ötven pontból álló új alkotmány megszavazásának, melyet azonban XVIII. Lajos nem fogadott el.

A két testület módszere jellemzi a két népet s a két forradalom körülményeit. Angliának megvolt az az elsőbbsége, hogy a döntő politikai válságon nemcsak idegen beavatkozás nyomásától menten esett át, (mert Irhon, hová az idegenek betörtek, távolabb volt a fővárostól, mint Franciaország vagy Németalföld,) — hanem abban a században esett át rajta, mely megelőzte Voltaire *rationalismusának* egész Európában való elterjedését, a midőn még Franciaországban is politikai, valamint tudományos és politikai kérdésekben az uralkodó irány a tekintély elismerését és az előzmények tudomásul vételét kívánta. Ha az angol forradalom későbbre marad, a *Bill of Rights* talán arányosabban s hangzatosabban szerkesztett okirat lehetne,¹ de nem lett volna maradandó akotás.

¹ „Il n'y a dans la Bill des Droits ni ordre ni plan d'ensemble. Les 13 articles qui le composent se suivent comme au hasard. Cela est tout à fait contraire à l'idée que nous nous faisons des actes issus d'une situation révolutionnaire.“ (Boutmy.)

Az alkotmány, melyet a tizenkilenczedik század utolsó nemzedéke látott érvényben, előzőitől abban különbözik, hogy nincs benne elvi fejtegetés s hogy nincsenek philosophiai vagy humanitárius követelései. Talán sokat is mondanánk azzal, hogy oly sarkelveknek hiánya, minő a *déclaration des droits de l'homme* vagy a minők az 1848-ki alkotmányban lévők, azt az állandóságot adta neki, melylyel az említett okiratoktól felavatott kormányformák nem dicsekedhettek. Bizonyos azonban, hogy a körülmények, melyek a nemzetgyűlést vezérelték, midőn minden elméleti fejtegetés nélkül a közhatalmak szervezésére szorított, további fejlődésükben megóvták az 1875-ki alkotmányt, mely a század végeig áll fenn kevés módosítással. A harmadik köztársaság alkotmánya eredetét, valamint tartósságát a monarchikus pártok határozatlanságának és viszálykodásának köszöni. Az a nemzetgyűlés, mely a köztársaságot megállapította, nem volt republikánus testület. A többség monarchikus volt, de legitimista, orléánista és bonapartista tagjai nem tudtak egyetérteni. Az ország megunta már a nyíltan megvallott ideiglenes állapotot és így a nemzetgyűlés kénytelen volt minden lelkesedés nélkül megerősíteni Mac Mahon tábornagyot, mint államfőt a septennatust biztosító köztársasági alkotmánynyal.¹

¹ Az „*Organisation des pouvoirs publics*“ című törvény-avaslat tárgyalására kiküldött bizottság előadója, Ventavon nagyon jól jellemezte a helyzetet: „Il est difficile dans la situation actuelle des esprits de fonder des institutions définitives. Tous les gouvernements qui se sont succédés en France y ont laissé des partisans, et ces partisans sont représentés dans l'Assemblée Nationale. Comment grouper une majorité pour établir un gouvernement qui doit être le triomphe exclusif d'un parti?“ (Ass. Nat. Séance du 21. Janvier 1875.)

Ennélfogva az alkotmánytörvény elfogadását bevezető viták páratlanok voltak a magok nemében. Nagyon kevésbé hasonlítottak az angol törvényhozó testületnek történeti előzményekre nagy komolysággal hivatkozó fejtegetéseihez, melyek az alkotmányváltozások alkalmával szoktak előfordulni,¹ de a francia hagyománytól is eltértek annyiban, hogy classicus czélzások és didaktikai elméletek feszegetésének híján voltak. Mindnyájan ismerjük a convent szónokainak pedans nagyzásait, melyeknek gyenge visszhangját találjuk azokban, kik Lamartine segítői voltak, midőn az 1848-ki alkotmány készült. De a nemzetgyűlést a harmadik köztársaság megalapításakor nem lelkesítették a görög és latin ó-kor írói és tagjai nem is idéztek bizonyítékokat az encyclopaedistákból. Jules Favre óvakodott magát Thrasybulushoz hasonlítani és a reactionárius „Commission des Trente“ megalakítása² nem indított senkit arra, hogy a harmincz zsarnoknak szembetűnő hasonlatát emlegesse. A királygyilkosság évfordulóján, január 21-kén haragra gyűltak ugyan a koros royalisták, kiknek apái XVI. Lajos alatt szolgáltak, de e nap nem szolgált alkalmúl a republikánusoknak arra, hogy Marcus Brutusra hivatkozzanak, mi ugyan nem lett volna az alkalomhoz illő hivatkozás, de régebben elkerülhetetlen volt; és Jules Simon philosophikus okoskodása igen talpraesett volt, de a nélkül, hogy pompázott volna a múlt század bölcselkedőiből vett idézetekkel.

¹ Egy vagy két szónok, például Dufaure, hivatkozott történelmi praecedensekre, de inkább ijesztő például, mintsem követendő mintául.

² Az 1873 végén kinevezett Commission des Trente-ban, mely az alkotmánytörvényeket előkészítette, a harmincz tag között alig volt egy republikánus.

Az ily ellenkező körülmények között létrejött törvényben ép oly kevésbé találhattak helyet a forradalmi terminologia elcsévelt kitételei, mint a korlátolt monarchia vagy a plebiscitumon alapuló dictatorság érdekében való nyilatkozatok. A helyzet magyarázatát a tiltakozás szolgáltatja, melylyel a szélső legitimisták az ülést befejezték, midőn a nemzetgyűlés az új alkotmányt megszavazta.¹ Hiába esedeztek Brogliéknak és Haussonvilléknak, hogy állapotjanak meg s ne egyesüljenek oly könnyen minden árnyalatú republikánusokkal, nemcsak Léon Sayvel és Dufaurel, hanem Gambettával és Favrerrel is a köztársaság megalapítása végett. De az orléanisták a balközéppel való megalkuvásukat azzal a hitökkel mentgették, hogy a köztársaság a legbiztosabb megállapodóhely lesz mindaddig, míg a halál vagy a lemondás eltávolítja Chambord grófot, ki az alkotmányos monarchia megalapításának útját állotta; egyúttal pedig a szélsőbal tagjai tudták, hogy a köztársaság, ha egyszer létrejött, bármily formában történik az, hihetőleg az övék lesz a monarchisták viszálykodása következtében. Ekkép alkú útján, melyet támogatói közül is sokan ideiglenesnek tartottak, phrasis és lelkesedés nélküli szavazással alapították meg azt a régimet, mely tartósabbnak bizonyult, mint bármely más Franciaországban, mióta a régi monarchia 1792 augusztus 10-én leomlott.

Az így keletkezett alkotmány nem kelthet oly tudományos érdeket, mint a minőt az Egyesült Államok alkotmánya. Legnagyobb érdekessége e kormányformának az, hogy uralma alatt egy nagy nép meg bírt élni bizonyos számú éven át. És ha fel is ékesítették

¹ Ass. Nat. Séance du 25 Févr. 1875.

volna nagyotmondó elvekből szerkesztett olyféle bevezetéssel, minőt az 1848-ki alkotmány előtt találunk, ez mitsem változtatna azon a tényen, hogy Franciaország, bár gyakorlottabb az alkotmánykészítés mesteriségében, mint bármely más művelt nemzet, soha sem adta magát komolyan az alkotmányos törvénykezés tanulmányára. Nincs classicus irodalma e tárgyról és a forradalom óta a jogi facultások is gyenge kísérleteket tettek a tárgy tanításának meghonosítására,¹ mert a nagy jogtudósokat nem vonzza az a tudomány, melyet a folytonosan ismétlődő viszontagságok országukban terméketlenné tesznek. Tocqueville *Démocratie en Amérique*-je tanúbizonysága egyrészt a francia genius alkalmas voltának alkotmányos problémák tárgyalására, másrészt annak a kényszerűségnek, hogy e problémákat csak más országokon tanulmányozhatja.

Nem volna tehát czélja a francia, angol és amerikai alkotmányok eszméi egybevetésének. Vennők például az 1848-ki alkotmányt. Kimutatnók, teszem, hogy a nemzetnek e parancsszóra teremtettként alkotása, mely a semmiből szervezett hierarchiát hozott létre, egyfelől különbözik az angol alkotmánytól, mely bizonyos, nagyon régóta a közhatalmak letéteményeseinek tekintett testületeknek hosszú korszakok folyamában kötött többszörös szerződésein alapúl, másfelől pedig különbözik az Egyesült Államok föderatív alkotmányától, melyben a különálló és souverain politikai testületek egyesülnek, hogy megalkossák és korlátozzák is az államot. Mindebben felismerhetnők a nemzeti jellemvonások befolyását, ily vonások: az angolok szeretete a

¹ Alkotmánytani tanszéket creáltak Rossi számára 1835-ben Párisban, de eltörölték 1851-ben és csak 1879-ben állították fel újra. (Boutmy.)

hagyomány és a formátlan praecedensek iránt, a francziák vonzódása az abstract rationalismus iránt, mely nagyon is finom osztályozásokkal és szabatos formulákkal jár. Megvilágíthatnók továbbá themánkat az amerikai és francia demokrácia eredetének egybevetésével — az elsőnek nincs múltja, mivel soha sem vegyült össze más elemmel, küzdelem és az intézmények lerontása nélkül alapítván meg kormányformáját; a másik egy koros és complex társadalom végleges átalakulása, mely erőszakos, de nem teljesen döntő harc eredménye.

De mialatt mi e tanuságos párhuzamokba merülünk, Bonaparte Lajos lép elő; nincs más érdeme mely ajánlaná, csak az, hogy annak nevét viseli, ki félszázaddal előbb röviden bánt el az alkotmányokkal és azok készítőivel. És így, mielőtt ráérünk következtetéseinket formulázni, a nép souverainitása, a bölcselkedők tetszése ellenére, megnyilatkozik és a plebiscitum szavával szentesíti a deczemberi államcsínyt, mikép régebben szentesítette Brumaire 18-át, kimondva ezzel, hogy egy ideig alkotmányos kormány nélkül fog megélni.

Félszázadon át kell egy régimenek forradalom nélkül fennállnia, mielőtt a francziák kezdenek hinni alkotmányaik tartósságában és mielőtt ezeket a jogtudósok hasznos vizsgálódás tárgyává tehetik. Hatvan évvel ezelőtt, midőn a juliusi monarchia remélni engedte, hogy maradandó kormányformát fog teremteni Franciaországban és az Orléans-uralkodóház reményei biztosítottaknak tűntek fel, az amerikai demokrácia tanulmányozásába merült Tocqueville nem állhatta meg, hogy ne hallassa a skepticismus hangját. Commentárral kísérte a francia alkotmány változhatatlanságá-

nak kissé ironikusan vehető elméletét. Illusztrálta ezt Maupeou kancellárnak XV. Lajos alatt kibocsátott decretumával, mely elrendelte, hogy a decretummal életbe léptetett bíróság elmozdíthatatlan, valamint annak elődjai, a kiket ép akkor kergettek el.¹ A változhatatlanságnak e hagyománya fenntartatott, úgy hogy a forradalmak közeiben az alkotmányváltozásokat csak egy mesterséges alkotású s különös rendeltetésű gépezetnek mozgása idézheti elő.² Ebben a franczia és az angol felfogás és gyakorlat között teljes ellentét mutatkozik. A mi országunkban nincsenek forradalmak, de törvényes biztosítékaink sincsenek az alkot-

¹ La Démocratie en Amérique vol. I note L.

² Revisió: 1884-ben mondták ki azt a tant, hogy, bár lehetetlen egy revisionális congressus hatalmát valamely törvényes szentesítéssel határok közé szorítani, mégis lehetséges, tanácskozásai tárgykörét *de facto* korlátozni, ha a többség mind a két kamarában morális kötelezettséget vállal, hogy nem bocsátkozik az alkotmány oly czikkeinek fejtegetésébe, a melyeket nem jelöltek ki formászerint előre. Kétségtelen, hogy az 1875. február 25-én hozott alkotmány-törvény 8. pontja, mely szerint a revisionális gyűlés egybehívása mindkét kamarának előzetesen kimondott határozatától függ, csak azt czélozhatta, hogy a két kamara egyetértsen mind a revisió szükségére, mind az eldöntendő kérdések természetére nézve. 1884-ben Ferry miniszterelnök és Feuillée igazságügyminiszter, midőn revisiójavaslatukat betérjesztették, azt a komolyan meg sem támadott axiómát állították fel, hogy nem hívható össze a nemzetgyűlés, ha a két kamara határozatai általános céljok tekintetében nem azonosak. Világos, hogy ez a tétel csökkenti az alkotmányozó congressus fontosságát; de kikerülhetetlen a következő dilemma: a meddig a két ház beleegyezése szükséges a congressus egybehívása céljából, vagy szükséges az előleges megegyezés az eljárásra nézve, miáltal a congressus egyszerűen lajstromozó gyűlekezetté lesz, vagy nem történik megegyezés az eljárásra nézve és a congressus egyáltalában nem tartható meg.

mány elhamarkodott módosításai ellen. Nálunk nincsenek alkotmányozó gyűlések, melyek különböznének a törvényhozóktól. Minden következő parlament illetékes bármely minőségben működni és ugyanaz az eljárás, melyet a vagyonbukás vagy marhavész esetében követnek, arra is elég, hogy a korona öröklésének módját megmátsítsák. Hogy e rendszer működése, tág választói jog mellett is, sem rendetlen alkotmányos változásokat, sem a királyság rendjeinek összeütközését nem eredményezi, az kétségtelenül nagy mértékben a nemzeti jellemnek köszönhető. Továbbá még elődeink bölcseségének is tulajdonítható, kik mindig tartózkodtak attól, hogy írott alkotmányt léptessenek a szétszórt törvények és hagyományok helyébe, melyek a királyság kormányát szabályozzák. Ha formaszerinti statutum készülne, ez örökké csábítaná a reformereket, bármennyire környeznék is oly óvóintézkedésekkel, melyekkel minden álladalom, akár hajlandó a változásra, akár nem, írott alkotmányát oltalmazni szükségesnek találja.

E szemlélődések a francia alkotmány változékonyságáról arra látszanak utalni, hogy nem szabad azon intézményekkel kezdeni a vizsgálódást, melyek az utolsó század folyamában ismételt változásoknak voltak alávetve, hanem mindenekelőtt azok felé kell fordulnunk, melyek, mivel a forradalmakat túléltek, maradandó alkotásoknak tekinthetők.

Politikai jóslatok mindig bizonytalanok. Mindazáltal nem neveznök meggondolatlanak az oly jövőmondót, ki azt hirdetné, hogy Angliában husz év eltelte mulva a korona attributumaival együtt fenmarad, de a helyi közigazgatás lényegesen fog módosulni. Másfelől Franciaországban senki sem merné jósolni ugyanez időszak lefolytával a községi rendszer reform-

ját vagy eltörlését, holott kevesen bíznak abban, hogy a legfőbb végrehajtó hatalommal még akkor is a parlamentáris köztársaság elnöke lesz felruházva. Így állván a dolog, az a kérdés merül fel, vajjon nem volna-e jobb felfelé mennünk munkánkban, a helyi és megyei hatóságok szervezetét tanulmányozván, mielőtt a végrehajtó hatalommal és a törvényhozással foglalkoznánk. Ezen tervnek megvan a haszna; a szerint járt el Tocqueville az Egyesült Államok kormányrendszerének leírásában; de ő figyelmeztet bennünket arra, hogy Amerikában a község szolgáltatt tisztviselőket az államnak, holott a központosított Franciaországban a kormány a maga tisztviselőit rákényszeríti a községre,¹ és mai napig csak csekély haladás történt a decentralisatio irányában. Szükséges tehát, ha meg akarjuk érteni a község és a département szervezését, mely a törvényhozás és a központi kormány gépezetétől függ, ez utóbbi tanulmányozásával kezdenünk.

¹ La Démocratie en Amérique. Vol. I. c. 5.

MÁSODIK FEJEZET.

Az állam feje.¹

I.

A modern demokratiát tanulmányozva, alig találunk tárgyat, mely vonzóbb, mint a felfogásoknak az a változása, mely a francia népben a végrehajtó hatalom fejének attributumaira nézve mutatkozott az utolsó száz esztendő alatt. E tekintetben az egymásután nem az evolútió fokozatos fejlődéséhez alkalmazkodott, de az egyes forradalmak és reakciók menetéhez. A fogalmak változása számos okokra vezethető vissza. A nemzeti jellemnek sokszor felhozott állhatatlansága nem elég arra, hogy az utolsó századbeli francia történetről számot adjunk. Számba kell vennünk, hogy a nagy emancipáció milyen koránérett és rögtöni volt, hogy Franciaország, nem tudván, mit

¹ Tudományos rendben vizsgálva a francia alkotmány alkotó részeit, ezek így következnenek: (1) az alkotmányozó, (2) a törvényhozó, (3) a végrehajtó hatalmak, de czélszerűbb lesz e rendtől eltérni és a törvényhozó hatalom vizsgálata előtt a köztársasági végrehajtó hatalom fejének functióit és állását venni szemügyre. Az elnök nem egyesíti a maga személyében a kormány összes végrehajtó attributumait, mert ezekben ministereivel osztozik; de ezek, bár nem mindannyian senátorok vagy képviselők, annyira függnék az alsó kamara változó szeszélyeitől, hogy tényleg csak ideiglenes bizottságát alkotják a törvényhozó testületnek. Legjobb lesz tehát velők a parlamentre vonatkozó fejezetekben foglalkozni.

kezdeni új szabadságával, oly úrnak karjaiba vetette magát, ki egyénisége miatt nehezen kaphatott méltó utódot; hogy mily sajátságos befolyással voltak folytonosan a külföldhöz való viszonyok az ország belügyeinek fejlődésére. Csak így lehet megértenünk, hogy egy és ugyanaz a nemzet tiz évvel a *déclaration des droits de l'homme* kibocsátása után e jogokat annak a katonának kezére bízta, kit császárrá tett és kinek következetes politikája a híres okirat minden pontjának teljes tagadására irányult; hogy ugyanaz a nemzet, mely büszkeséggel viselte a katonai dictator dicsőséges zsarnokságát, utódjául idegen hódítók kezéből annak a régimenek harczhoz nem szokott örököseit fogadta el, a melynek halomradöntését Európa negyedszázadig tartó rázkódással fizette meg; s hogy végül ugyanaz a nemzet, mely majd egy nemzedékkel utóbb a királyok isteni jogát megszemélyesítő s elavult uralkodóit cserébe adta egy britt minta után készült alkotmányos monarchiáért, végre ebbe is beleunt és visszavándorolt a *doctrinaire* forradalom pusztaságába, ott az általános szavazatjoggal ruházta fel magát és ennek őrizetét Napoleon Lajosra bízta, ki azt rendellenes autokrátiájának rendellenes alapjává tette.

E jelenségeket, melyek a bölcselkedő történetíróra nézve oly nagyérdekűek, nem vizsgálhatjuk oly műben, mely Francziaország mai intézményeivel foglalkozik. Hogy az *Anciens* és a *Cinq Cents* maradványai Bonaparte-ot consullá tették, az oly kevés összefüggésben van Carnot vagy Faure elnökké választatásának módjával, mint az a választás, melylyel a *duc de France* nemesei és főpapjai Capet Hugót királyi trónra emelték, — hacsak abban az értelemben nem,

hogy századunk minden politikai eseménye a forradalomnak és az ország napoleoni újjászervezésének következménye.

Midőn tehát a köztársaság elnökének a helyzetét és attributumait vizsgáljuk, még oly hierarchiai le származást sem kell kutatnunk, mely csak annyira mérsékelt időtávolságra nyulna vissza, mint az Egyesült Államok elnökeié. A sédani csatavesztés és a második császárságnak bukása miatt 1870. ép annyira új korszakot jelző évszám Franciaországban, mint 1792. vagy 1848. Új kormányt kellett teremteni a semmiből különösen bajos körülmények között. A szeptember 4-iki kormány csak nemzeti védelmi bizottság volt; és csak Paris capitulatioja után adott a fegyverszünet alkalmat nemzetgyűlés választhatására. E testületnek, mihelyt Bordeauxban összegyűlt, az volt az első tette, hogy egyhangúlag ¹ Thiers-t jelölte ki „a francia köztársaság végrehajtó hatalma főnökének“. Azáltal, hogy ő e címet nyerte és hogy használta a Versaillesben egy héttel később aláírt előzetes békekötésben, a harmadik köztársaságot szentesítette a nép szava. Ha nagyítás volt, hogy republikánusok nélküli köztársaságnak nevezték, való igaz az, hogy az általános szavazási jog alapján választott nemzetgyűlés köztársaságellenes testület volt; mert nem találunk más francia törvényhozó testületet e században, melyben annyi, rangra és vagyonra nézve kiváló ember foglalt volna helyet. Tagjainak nagy többsége a monarchikus párt két osztályához tartozott. A császárpártiak elvesztették hitelüket a háború miatt, míg a küz-

¹ 1871. febr. 17-én. A gyűlés annyira egyértelmű volt, hogy szavazást sem tartottak szükségesnek.

delemnek Gambetta hősie kitartása következtében való tovább húzódása és a Párisban fenyegető forradalom a vidéken a republikánismust népszerűtlenségnek tette ki, melyet a commune hazafiatlan kihágásai nemsokára még megerősítettek.

Egy évvel Sedan után a nemzetgyűlés elfogadta azt a törvényt, mely a végrehajtó hatalom főnökének a köztársaság elnöke czimét adta meg.¹ Thiers a nemzetgyűlés tagja maradt tovább is; némelykor részt is vett annak vitáiban. Nem volt elkészülve e testület arra, hogy Lajos Fülöp egykori ministerének, ki fokozatos, de határozott formában fogadta el a köztársaságot, példáját kövesse. Gambettának grenoble-i híres beszéde,² melyben kijelentette, hogy új társadalmi réteg készül a hatalmat birtokába venni, felriasztotta a mérsékelteket és a szélső reactionariusokat egyaránt. Pár hónappal később, épen midőn a német occupáló sereget, még a kitűzött idő előtt, visszavonták, mert Thiers hazafias erélye lehetővé tette a hadi kárpótlás gyors kifizetését, kormányát, noha annak támogatására maga is beszédet mondott, leszavazta a nemzetgyűlés. Az elnök azonnal kijelentette, hogy lemond.³ El volt már fogadva, minthogy már előzőleg lemondásával fenyegetődött, egy törvény,⁴ mely

¹ A törvény 491 szóval 94 ellen fogadtatott el, Gambetta és egy-két radikális, kik az országhoz felhívást akartak volna intézni, a kisebbséggel szavaztak, melyet általában szélső monarchisták alkottak. (*Annal. de l'Ass. Nat.* I. 5.)

² 1872. szept. 26: „Les nouvelles couches“.

³ 1873. május 24.

⁴ 1873. márczius 13. E törvény hozatala előtt joga volt az elnöknek a vitákban résztvenni. Az új törvény értelmében csak az esetben szólhatott, ha előbb bejelentette szándékát a kamara elnökének, és abban a gyűlésben, a melyben ily módon részt

az államfő és a nemzetgyűlés közt támadó összeütközés esetében a ministerek felelősségét léptette az elnöké helyébe. De a többség ezúttal nem kérte Thierst, hogy fontolja meg elhatározását, és illetlen sietséggel nyomban Mac Mahon tábornagyot választotta a francia köztársaság elnökévé. Az agg államférfiú, meglehet, nem volt ment tévedésektől. Talán személyes dicsvágy is vezette, midőn a köztársaság elvéhez hozzájárult. Hazájának tett értékes szolgálatai tudatában talán nagyon is el volt telve azzal a gondolattal, hogy nélküle nem kormányozható az ország. A reactionáriusok őszintén hihették, hogy Thiers elfogadván a köztársaságot, még nem mentette meg azt azoktól, kiknek republikánus érzülete ugyanolyan volt, mint a commune-é.¹ Mindazáltal Európa előtt a francia terület tiszteletreméltó felszabadítójának rövides elbocsátása könnyelmű hálátlanság színében tűnt fel, mely ártott is Franciaországnak, mert a nemzeti állhatatlanság jelének látszott.² Egyedüli mentsége az

vett, vita nem folyhatott. Ez a törvény nem volt praecedens Thiers utódai részére és egyedüli fontossága abból az elvből állott, hogy semmiféle parlamenti gyülekezet sem tanácskozhatik szabadon, ha jelen van a végrehajtó hatalom főnöke.

¹ A többségnek az elnökkel való viszályát az idézte elő, hogy ellenséges állást foglaltak el vele szemben a szélső republikánusok Barodet választása ügyében. Rémusat, Thiersnek külügyministere, mint párisi jelölt lépett fel Barodet ellenében, ki a commune felé hajlott (senatorrá lett a Seine-départementban huszonhárom évvel később 1896-ban), és kit Gambetta támogatott, minek következtében az elnök jelöltje 45.000 szavazattal maradt kisebbségben.

² A reactionáriusok azt erősítgetik, hogy Bismarek rossz néven vette Thiers elbocsátását, mert attól félt, hogy ennek következtében erős monarchia fog alakulni, mely a köztársas-

lehetett volna, ha a többségnek sikerül monarchikus formájú állandó kormányt alapítani. De 1873. május 24-ének egyedüli eredménye az lett, hogy ez időponttal határozottan meg volt jelölhető a reactionárius tehetetlenség korszakának kezdete Franciaországban. E nap után, melyen a monarchisták Thiers-t feláldozták, mert azt hitték, hogy terveik útját állja, sok esztendőn át időről-időre, többé vagy kevésbé világosan kifejezte az ország, hogy nem ellenezné a köztársaság megszüntetését, ha erős és imponáló kormányforma keletkezhetnék, mely helyettesíthetné, és minden felmerülő alkalom csak annak a hagyománynak megerősítéséhez járult hozzá, hogy az antirepublikanismus Franciaországban egyértelmű a politikai gyengeséggel és ügyetlenséggel. Mac Mahon tábornagy megválasztásával kezdődik a harmadik köztársaság elnökségének története, noha e választást abból a célból ejtették meg, hogy mind az elnökséget, mind a köztársaságot megölje.

Midőn a nemzetgyűlés 1873. novemberében újból összegyűlt, az elnök de Broglie miniszterelnöktől ¹ felolvasott üzenetében, annak előrebocsátásával, hogy semmi sem történt a szünidő alatt, a mi a közbékét háborította volna, azt ajánlotta a háznak, hogy oly

ságnál alkalmasabb lett volna a Németországgal való mérkőzésre. Ez a theoria, úgy látszik, de Gontaut-Biron, Franciaország royalista berlini nagykövetének nem hivatalos nyilatkozatán alapul. De ha ő helyesen adta is vissza a német kancellár nézeteit, bizonyos, hogy az indignatio, melyet a Thiers iránt tanúsított bánásmód Angliában és egyébütt keltett, nem volt önző okoknak tulajdonítható.

¹ Abban az időben az a minister, ki a kabinetet alakította, és annak nevet is adott, hivatalosan „a tanács alelnöke“ czimét viselte. 1876 után hívták „a tanács elnökének“.

kormányformát léptessen életbe, mely a rend minden kedvelőjének támogatását pártkülönbség nélkül megnyerhetné. Bár háborítlan volt az említett őszi időszak; fontos események történtek, melyek nyomán határozott politikai kijelentés helyett az a határozatlan felhívás történt egy határozatlan kormányforma alakítására. A párisi gróf szerencsétlen frohsdorfi zarándoklása volt a fontos esemény.¹ Ez alkalommal X. Károly unokája javára lemondott az orléansi család követeléseiről és a Dauphin de France czímét fogadta el, a mivel ki volt mondva, hogy nagyatyját, Lajos Fülöpöt bitorlónak nyilvánítja. Mivel az „erkölcsi rend” kormánya az adminisztrációval rendelkezett, az utóválasztások republikánus sikerei ellenére is úgy látszott, hogy elérkezett a monarchia helyreállításának az ideje. Épen e pillanatban annak támogatóit nagy zavarba hozta Chambord gróf² azáltal, hogy visszavért eredeti elhatározásához, a koronát csak a fehér zászlóval fogadni el, mely ily módon a royalista-párt szemfedője lett. Nem mintha e párt óhajtotta volna életét befejezni oly pillanatban, midőn erősebbnek látszott, mint bármily időben is 1815 óta; de a helyzet zavarbaejtő volt. Egy köztársaság republikánusok nélkül kevésbbé rendellenes, mint monarchia király nélkül; királynak trónrajutása pedig egyedül úgy volt lehetséges, ha Chambord gróf leköszön vagy meghal. Mert a trónkövetelőnek a fehér zászlóhoz való ragaszkodása buzgó antirepublikánusokat is elidegenített tőle, és az ügyek élén álló vitéz katona kijelentette, hogy a fegyverek maguktól sülnék el, ha megfosztják a hadsereget a dicsőséges háromszínű zászlótól.

¹ 1873 augusztus 5.

² 1873 október 27.

Nagy volt a bizonytalanság arra nézve, hogy milyen kormányformát óhajt a nemzet, úgy hogy még a bonapartisták is, arra számítva, hogy a császár halálával el fog halványulni Sedan bélyegének szégyene, egyszersmind nagy reményekkel eltelve a császár serdülő gyermekének jövője iránt, merészen ajánlották hagyományos gyógyszeröket a demokratia zavarainak elenyésztetésére és felszólították a nemzetgyűlést, hogy népszavazást rendeljenek el, a mikor is minden nagykorú polgár a monarchia, köztársaság vagy császárság mellett nyilatkozzék.¹ Egyelőre az a szemrehányás, melyet a republikánusok a megbízhatatlan monarchista többségnek tettek, igazoltnak látszott. „Ti nem akarjátok a köztársaságot inaugurálni“, mondák Grévy és Jules Simon „és nem tudtok monarchiát alapítani“.² Kétségtelen, hogy a többségnek, midőn a septennatust megalkotta, az volt a nézete, hogy igen jó lesz az állomásnak, a hol a monarchisták szervezhetik hadi erejüket és elintézhetik viszályaikat, egyúttal pedig az öreg Thiers állandó kizáratása is biztosítható. De senki sem tudta, milyen szerepet készül játszani Mac Mahon. Midőn azt indítványozták, hogy tiz évi időtartamra ruházzák fel őt az elnöki tisztséggel, nyilvánvaló volt, hogy e határidő a Bonapartéra ruházott consulatussal való összehasonlításokra fog alkalmat adni; de ép oly nyilvánvaló volt, hogy helytelen a Brumaire 18-ikával való párhuzam, mert senki sem foghatta a tábornagyra, hogy a maga használatára szándékozik a trónt helyreállítani. A royalisták közül néhányan ez intézkedést protectorságnak nyilvánították; mások ismétlődni látták benne Artois gróf

¹ Proposition Éschasserieux, 1873, nov. 5.

² Assemblée Nationale, Séances du 18 et 19. Novembre 1873.

lieutenant-généralását, mely Napoleon fontaineblau-i lemondása és XVIII. Lajos megérkezése közé esett 1814-ben; még más szónokok pedig most, miként Thiers-re nézve is történt, azt a kérdést vetették fel, hogy Mac Mahon Washingtont akarja-e utánozni, vagy Monkot.

Monk az angol történet hősei közt az egyedüli, a kinek nevét a forradalom óta Franciaországban többet emlegetik, mint Angliában. Különféle dynastiák egymásután való trónvesztése és némelyiköknek későbbi visszahívása következtében a francziák folytonosan valamely előbbi régime helyreállítását tekintették az egyes kormányformák lehetséges végének. Ennélfogva mindig azt kutatják, mikor jelenik meg oly tábornok, mint az, ki Stuart Károlyt visszahozta Angliába és minden nemzedék kérdi: „Ki lesz a mi restauratióknk Monkja?” Midőn Dumouriez a Valmy és Jemmapes mellett kivivott győzelmek után a convent ellen lépett fel, elpártolását annak tulajdonították, hogy a francia forradalom Monkja kíván lenni. Öt évvel később, a directorium idejebeli anarchia közepette a royalisták elhamarkodva remélték, hogy Monk hire után fog vágyódni Arcola és Rivoli ifjú hőse. Midőn 1814-ben az olaszországi hadseregnek tábornoka egy olasz szigetire száműzetett, nyugateurópai császári szereplése után, Bonaparte emberei közt tömérdek tábornok akadt, kik szerették volna Monk módjára a Bourbonokat visszahozni. A pillanat nem volt kedvező arra, hogy dicsvágyó katonák vállalkozzanak a szerepre, mint azt Marmont hamar észrevette, de voltak elegenden a császár kíséretéhez tartozott polgári egyének közt, kik a szövetségesekkel a restauráció érdekében osztozni akartak. Talleyrand ez osztozást nem vetette volna meg; és Fouché, kit a császár nevezett ki herczeg-

nek, úgy vélekedett, hogy az egyik testvérnek vérpadra juttatása a másik két testvér rögtöni pártfogását követeli tőle. De Elbáról menekülve, Napoleon véget vetett azoknak a visszafelé tekintő ambícióknak, melyek az első restauráció Monkjának szerepére vágyódókat izgatták. Midőn tehát XVIII. Lajos végtére visszakerült a Tuilleries palotába, senki sem vitatta el, hogy idegen segítségnek köszönhette trónját, és ezt a hálás uralkodó maga is bizonyította, midőn II. Károly példájára, ki Duke of Albemarle címet adott trónja helyreállítójának, Wellingtont a waterlooi diadal jutalmául a francia királyságban Brunoy herczegévé nevezte ki.¹ A waterlooi csata vesztesének unokaöccse talán

¹ Nehéz kimutatni, hogy XVIII. Lajos e címet formálisan ráruházta Wellingtonra. Az „*Illustrated News*“ 1852. szept. 25-iki számában a szövetségesek párisi bevonulása egyik szemtanújának levele jelent meg, mely ismétli azt az elbeszélést, hogy XVIII. Lajos Wellingtont Duc de Brunoy, a szentlélekrend lovagja és francia tábornagyi czimekkel jutalmazta; de a temetés alkalmával a brunoy-i herczegség nem fordult elő a külföldi czimek sorozatában, melyeket Wellington sírjánál kikiáltottak a czimer-hirnökök. XVIII. Lajos a forradalom előtt, mint comte de Provence, a Brunoy-urodalmat Marmontel unokáitól vette meg, a ki a század első részében a La Rochefoucauld családtól vásárolta volt a marquisat-ot, mely később, 1775-ben duché-pairie rangjára emelkedett. Ennélfogva az a trónjára visszahelyezett királynak magánbirtoka volt, és ha Wellington herczegre valami címet ruházott, valószínűleg úgy választotta, hogy személyes adományának tűnjék fel. Brunoy szomszédságában élvén, úgy találtam, hogy fenmaradt ugyan valami hagyomány e dologról, de hitelesen semmit sem tudtak róla. Hachette-éktől azt hallottam, hogy az említett adatot nem bírták hitelesíteni az *Environs de Paris* illusztrés című kiadványuk 1878-iki lenyomatában; én azt hiszem, hogy az *Itinéraire de Paris à Sens par Jeannest St. Hilaire* című műből van véve, hol elő van adva a tény, de decretum vagy pátenslevél idézése

a legkevesebb valószínűséggel volt Monknak képzelhető s mégis akadtak naiv royalisták, kik azt képzeltek, hogy Napoleon államcsinyjét csak azért követte el, hogy útját egyengesse elleneinek, a Bourbonok idősebb ágának, kiket az Orleánsok örökségöktől megfosztottak. Chartres püspöke, Mgr de Montals, a koros legitimista, így bátorzkodott a herczeg elnököt megszólítani: „Ön nem tarthatja meg a legfőbb hatalmat a maga részére. Önnek Monk szerepét kell játszania és ha Franciaországot ily módon menti meg, a nagybátyjáénál tartósabb dicsőséget fog szerezni”.¹ Midőn a deczemberi férfit bukkolt császár volt és mint fogoly Wilhelmshöhe-ben tartózkodott, Monknak rosszul fel-fogott szerepe ösztönözte Bazaine tábornokot a metzi árulásra. Végre midőn a párisi gróf azzal a végzet-szerűséggel, mely minden ügyét kísérte, szerencsétlen pillanatban a kalandor katonának protectióját fogadta el, ki mint hadügyminister a gróf rokonait szemtelenül kizárta Franciaország hadseregéből, azért tett így, mert hívei meg voltak győződve, hogy valahára igazi Monk jelent meg Boulanger tábornok személyében.

Mac Mahon tábornok viselkedésében semmiféle történelmi alak mintáját nem követte, nem helyezett vissza dynastiát, nem alapított népuralmi kormány-

nélkül. A restauráció után következő évek törvénygyűjteményében (*Bulletins des Lois*) nem találom a szóban forgó decretumot a pátensek között, melyekkel Talleyrand és a restauráció más intéző emberei kitüntetések nyertek; de ha XVIII. Lajos Waterloo győzójének francia kitüntetések osztott, bizonyosan nem adott e ténynek széleskörű nyilvánosságot. Brunoy egy tudós lakója, ki nem hiszi, hogy ez az egész történet a Bourbonok bonapartista elleneinek koholmánya, arról értesített, hogy rokona, de Courcel kutatás tárgyává teszi az érdekes esetet.

¹ *Hist. du Cardinal Pie* livre II. c. 4.

formát s nem lett dictatorrá. A septennatust úgy ajánlották fel neki, a republikánusok ellenére, mint hidat, mely évek mulva eshetőleg a köztársaságtól a monarchiához vezetett volna. Az ellenzék néhány vezére ez intézkedés ellen a törvénytelenység vádját emelte. Úgy érveltek, hogy a nemzetgyűlés alkotmányozó testület, melynek az a megbízatása, hogy alkotmányt készítsen, és így, midőn munkája bevezetéséül az elnökséget egy és ugyanazon személyhez oly időtartamra kötötte, mely saját fenmaradásának határán túlterjedt, hatáskörét is túllépte és alkotmányozó jellemét is lerontotta. Azok közt, kik a legnagyobb nyomatékkal léptek fel az 1873. évi novemberi törvény ellen, mely az elnökséget hét évre adta Mac Mahon kezébe, kitűnt a köztársaság későbbi elnöke, ki hivataltársai közt egymagavette hasznát a hétévi uralkodás szabályainak. Grévy az 1848-ki nemzetgyűlésben legelőször azzal tett szert hírnévre, hogy a köztársasági elnök hivatalának megteremtését ellenezte és 1873-ban és 1875-ben a viták alkalmával tett bíráló megjegyzéseinek az volt az iránya, hogy felhívta a figyelmet az e hivatallal való visszaélés veszélyeinek eshetőségére.

Az 1875-ki alkotmány uralma alatt választott kamarák tehát nem jutottak abba a helyzetbe, hogy a végrehajtó hatalom fejének megválasztására vonatkozó kiváltságokkal élhessenek. Hivatalban ülő kész elnököt találtak, kit esetleg nem oly könnyű lett volna elmozdítaniok, mint a hogy más újkori francia uralkodókat mozdítottak el¹ és a nemzetgyűlés kissé zavaros

¹ A legendaszerű „J'y suis, j'y reste“, mely Mac Mahon jelszava lett a „Május 16-ika“ után a kamarával támadt viszálya alatt, folyvást idéztetett, mint jellemére világot vető mondás, mikor még sokáig nem volt bizonyos a republikánusok fölülb-

vitái kevés világosságot vetnek arra, hogy mikép fogták fel az államfő állását. E viták legfontosabb incidense akkor merült fel, midőn elfogadtatott egy módosítvány, mely szerint ugyanazok a választók választják a senatust, a kik a képviselői kamrát. Ennek következtében oly üzenetet küldött az elnök a kamarának, mely szerint a szavazás megsemmisítette a második kamara különös jellemét és kockáztatja az ország conservatív érdekeit, tehát el nem fogadhatja azt.¹ A republikánusok engedtek és az egész hosszú idő alatt, míg a két kamarában övök volt a többség, ezt soha sem használták fel annak a módosítványnak visszaállítására, melyet Mac Mahon tábornagy megengedhetetlennek nyilvánított.

II.

Az 1875-ik évi alkotmánynak a köztársaság elnökére, ennek megválasztására és hatalomkörére vonatkozó pontjai a következők: Választja az egyesült senatus és kamara abszolút többsége; e választó testület nemzetgyűlésnek neveztetik és rendkívüli, halál vagy más ok miatt előálló üresedés esetében azonnal felhivandó, hogy új elnököt válasszon,² az eközben

kerekedése. A nemzetgyűlésben a septennátusi törvény elfogadása előtt Castellane mondta el az ismeretes történetet: „C'était à Malakoff; le premier il entre dans la citadelle; elle est minée elle va l'ensevelir sous ses ruines; n'importe. Il se jette sur le télégraphe et écrit à son chef cette parole sublime. J'y suis et j'y reste. Que le parti conservateur imite cet exemple. Lui aussi il est dans une tour minée etc. (Séance du 18 Nov. 1873.)

¹ Assemblée Nationale, Séances du 11 et 12 Février 1875 (lásd III. könyv, I. fej.).

² L. C. 1875 febr. 25., 2. és 7. pont. Az. L. C. betűik jelentése: Loi Constitutionnelle.

eltelő idő alatt pedig a ministertanács van felruházva a végrehajtó hatalommal. A választás hét évre szól és az elnök újra választható;¹ de az újraválasztás csak akkor lehetséges, ha az elnök a teljes hétéven át hivatalban volt, szolgálatát hivatalba lépése napjától számítva minden tekintet nélkül az előd elnökségének tartamára.² Mivel Grévy másodszori hivatalviselése alkalmával korán volt kénytelen az elnökségtől megválni, Franciaországban még nem volt példa köztársasági elnök tizennégyévi uralmára. Azt állítják, hogy ez időszak nagyon is hosszú arra, hogy választható államfő az ügyek élén álljon, mivel a legtöbb országban az uralkodás átlagos ideje is csak ekkora, sőt az újabbkori Franciaországban egy-egy dynastiáé is; hosszabb ez idő, mint az első császárságé és majdnem oly hosszú, mint a restauráció kora. Grévy népszerűtlensége második hivatalviselése idejében és az, hogy aránylag könnyen vehették rá a lemondásra, talán arra mutat, hogy az ügyeknek hosszú ideig való vezetése már magában is ellenszere az ebből származható veszélyeknek.

A köztársaság elnökének joga van a két kamara

¹ L. C. 1875. febr. 25., 2. pont.

² Mac Mahon tábornagynak elnöksége első idejében az volt a szokása, hogy minden formáság nélkül hol a jobb centrum, hol a bal centrum bizonyos kiváló tagjait az Elyséebe hivatta, kikkel az akkor szavazás alá bocsátott alkotmányos törvények tárgyában értekezett. Ily alkalommal a mérsékelt conservatívek némileg az Egyesült-Államoknak az elnöki állás üresedésére vonatkozó törvényéhez hasonlóan azt a tervet terjesztették elő, hogy a tábornagynak a septennátus letelte előtt való kimulása esetében oly elnök lépjen helyére, ki hivatalát 1880-ig viselje, a mely évben t. i. a tábornagy hét éve is letelt volna. Ez a terv a „Septennat impersonnel“ nevén volt ismeretes.

tagjaival együtt törvényeket kezdeményezni.¹ E hatalma inkább hasonlít ahhoz, melyet Angliában vagy bármely alkotmányos monarchiában a souverain élvez, mint az Egyesült-Államok elnökének hatalmához, ki csak ajánlhat törvényes intézkedéseket a congressus vizsgálata tárgyául.² A két kamarától megszavazott törvényt kihirdeti, egy hónap alatt rendes esetekben és három nap lefolyása alatt, ha a törvényhozó kamarák valamelyike sürgőseknek nyilvánítja azokat.³ Van kegyelmi joga,⁴ mely a gyakorlatban abszolút jog, csak bizonyos formásoknak lévén alávetve. Az ország fegyveres ereje rendelkezésére áll; és ezt a hatalmat jelentékenynek kell találnunk, ha meggondoljuk, hogy az az elnök, kinek azt minden megszorítás nélkül adta a köztársaságot megalkotó nemzetgyűlés, Franciaország egyik tábornagya volt. Ennek magyarázata az lehet, hogy a republikánusok annyira örvendtek, midőn a köztársasági régime békés eszközökkel is biztosítottak tetszett, hogy nem bánták, ha az állam feje nagy kiváltságokat nyer. Bizonyosak voltak abban, hogy a monarchikus pártok reménytelen szakadozottsága mellett az elnök-tábornagy nem használhatja fel az ifjú köztársaság ellen a hatalmat és hogy a jövőben a törvényhozó testületbeli képviselőknek, kikre a végrehajtó hatalom főnökének megválasztása van bízva, gondjuk lesz arra, hogy ne válasszanak olyan embert, kiről feltehető, hogy jogaival visszaél.⁵

¹ L. C. 1875. febr. 25., 3. pont.

² Pierre, *Traité de Droit Politique*: „Initiative des Lois“.

³ L. C. 1875. július 16., 7. pont.

⁴ L. C. 1875. febr. 25., 3. pont

⁵ „Nous avons consenti à vous donner le pouvoir exécutif le plus fort qu'on ait jamais constitué dans un pays d'élection et de démocratie“ (Gambetta Ass. Nat. Séance du 12. Février 1875.)

E jogot korlátozza az 1875. évi júliusi alkotmánytörvény, mely kijelenti, hogy az elnök nem üzenhet háborút a két kamara előleges beleegyezése nélkül.¹ Az elnök nevezi ki az összes polgári és katonai hivatalnokokat, de ez csak névleges jog,² mert a francia köztársaság elnöke máshol nem érvényesítheti pártfogását, mint a saját udvarához tartozó tisztségek betöltésénél. Az amerikai „zsákmányosztzkodás“ rendszerének nincsen mása Franciaországban. Oly értelemben igen, hogy a republikánusok hatalomra jutása óta a reactionárius elveket vallók nem igen kaphatnak közigazgatási vagy hatósági hivatalt, valaminthogy a republikánusok az erkölcsi rend kormánya alatt szintén ki voltak zárva a nyilvános állásokra való kinevezésekből. De új elnök választása annyira nem okoz felforgatást a polgári szolgálati ágakban oly módon, mint az Egyesült-Államok elnökének hivatalba lépésekor, hogy kevesebb tisztviselő érzi meg az államfő változását, mint az oly gyakori miniszterváltások valamelyikét. Következésképen a hivatalkeresők tömege, mely a fehérházba tolong a fogadtatás napjain, ismeretlen az Élyséeben, mivel a legmakacsabb alkalmatlankodónak is csak keveset juttathat a francia elnök.³

¹ L. C. 1875. jul. 16., 9. pont.

² Jules Simon említi, hogy mikor 1876-ban miniszterelnök lett, Mac Mahon tábornagy, a legalkotmányosabb módon viselkedve, soha sem vonakodott aláírni oly rendeletet, mely reactionárius tisztviselő helyére republikánust léptetett, bár elnök letére sem titkolta, hogy a mi személyét illeti, jobban szeretné a „köztársaság ellenségeit“.

³ L. C. 1875. febr. 25., 3. pont. Az alkotmány a magánpártfogás felelősségétől megszabadítja az elnököt, midőn minden okiratának ministeri ellenjegyzését rendeli el.

A köztársaság elnöke rendszerint vezeti a kabinet üléseit, melyekben némelykor tevékeny részt vesz, különösen pedig oly kérdésekhez szól, melyek a külügy vagy hadügyminister hatáskörébe tartoznak. Minden nemzeti ünnepen elnököl; nagykövetek és diplomatai küldöttek neki adják át megbízó leveleiket. Azonkívül bizonyos korlátok között hatalmában van szerződéseket jóváhagyni és az ilyenek kötése végett alkudozásokba bocsátkozni.¹ Elterőn a ministerektől, csupán hazaárulás esetében vonható személyes felelősségre.² Végre a volt uralkodó családok tagjai az elnöki állásra nem választhatók.³

Néhány elnöki attributumra később fogunk visszatérni. De az alkotmánytól az elnökre ruházott azt a két jogot, hogy a képviselői kamarát a törvényes idő előtt berekesztheti, ha a senátus úgy tanácsolja, és hogy a parlament üléseit egy hónapra elnapolhatja,⁴ Mac Mahon tábornagy használta a május 16-ika néven ismeretes válság folyamában, mely a kezdetét jelző nap után van így nevezve; ennélfogva a chronologiai rend megkívánja, hogy e két joggal itt foglalkozzunk.

Az 1875-iki alkotmánytörvények megszavazása után legelőször megválasztott kamarában nagy republikánus többség találkozott, a hires 363; ellenben a senátusban többségben voltak a reactionáriusok. A klerikális párt, reményeiben csalódva a választó urnáknál vallott kudarcz következtében, melyet részben a külügyekbe való avatkozásának köszönhetett, a meny-

¹ L. C. 1875. július 16., 8. pont.

² L. C. 1875. febr. 25., 6. pont.

³ L. C. 1884. aug. 13., 2. pont.

⁴ L. C. 1875. július 16., 2. pont.

nyiben ez Franciaországnak Német- és Olaszországhoz való jó viszonyát veszélyeztette, oly hevesen támadott, hogy a legkevésbé antiklerikális szabadelvű Jules Simon vezérlete alatt álló kabinet kénytelen volt elfogadni az indítványt, mely utasította, hogy az egyházzal szemben ugyanazt a fegyelmet alkalmazza, mint III. Napoléon és Lajos Fülöp. Ekkor mondotta Gambetta híressé vált sentenciáját: „Le cléricalisme voilà l'ennemi.” Pár nappal később, valamely kisebb fontosságú vita után következő reggelen a hivatalos lapban megjelent Mac Mahon elnöknek 1877. május 16-án kelt levele, mely tudatta a miniszerelnökkel, hogy az államfő bizalmát már nem bírja, mivel szembetűnően elvesztette befolyását a kamarára, pedig e nélkül nem maradhat a ministertanács elnöke.

Jules Simon lemondott és Broglie herczeg foglalta el helyét. Az elnök megüzente a kamaráknak, hogy alkotmányos jogával élve, oly tanácsosokat szándékozik választani, kik nézeteiben osztoznak, és az 1875-iki törvény erejénél fogva egy hónapra elnapolta a parlamentet. Az alsóház, midőn ismét összeült, nagy többséggel vádat emelt a köztársasággal szemben ellenséges csoportok coalitíója ellen, és a senatus az elnök kérelmére felhatalmazást adott a kamara felosztatására. A közigazgatási választó gépezet most a reactionáriusok kezében volt, mivel a Broglie-ministerium is, a Franciaországban hagyományos politikát követve, az ellenségeiül ismert tisztviselőket saját párthiveivel helyettesítette. A hivatalos jelöltek jó helyzete ellenére, kiket a kormány a császárság idejében divott módszer szerint pártfogolt, és a tábornagylenök tüzzel irt manifestuma ellenére is (melyet az igaz, hogy elhomályosított a választások előtt közvet-

lenül elhalt Thiersnek már halála után megjelent felhívása), köztársasági többség került vissza a kamarába, és a Broglie-kabinet lemondott. A tábornagy Rochebouet tábornokot hívatta, ki ismeretlen reactionáriusokból alakította meg kabinetjét, mely azonban, mivel a kamara a budget megszavazását megtagadta, csak pár napig tarthatta magát, mire Dufaure republikánus kabinetet alakított,¹ mely Mac Mahon elnökségének hátralevő ideje alatt mindvégig megmaradt.

Május 16-ának története figyelemre méltó, mert mutatja, miben különbözik az angolok felfogása a francziákétól arra nézve, hogy mi alkotmányos, mi nem. Szembetűnővé teszi továbbá, hogy az írott alkotmány nagyon is meg nem felelőnek bizonyulhat parlamentáris intézmények mellett. A harmadik köztársaság alkotmánytörvényeiben nincs szó ministerek kinevezéséről, mely az elnök jogának tekintetik az őt minden polgári és katonai állás betöltésére felhatalmazó cikk erejénél fogva. A fennálló gyakorlat szerint a visszalépő kabinet valamely tagja² ellenjegyzí a minislerelnöknek kineveztetését, a minislerelnök pedig a társaiét szokta ellenjegyezni. De ha valamennyi visszalépő minisler vonakodnék az új minislerelnök kinevezésének aláírással való megerősítésétől, valószínűleg megakadna a gépezet, mert a törvény nem intézkedik ily esetre nézve. És íme, ezzel odajutottunk, a miről Angliában azt mondanák, hogy alkotmányos gyakorlat, mely az írott alkotmánynyal párhuzamosan fejlődött. Továbbá hallgat a törvény arról, hogy van-e hatalma a köztársaság elnö-

¹ 1877. decz. 13.

² Rendesen az igazságügyminisler, vagy a visszalépő minislerelnök.

kének a ministerium elbocsátására. Így tehát itt is sehol meg nem írt theoriát kell alkalmaznunk oly formán, hogy az elnök nem kívánhatja ministerei lemondását, meddig a népszerű kamarában el nem vesztették a többség bizalmát. De május 16-án a tábornagytól elbocsátott ministeriumnak nagy többsége volt a kamarában, s hogy ő erre, önkényesen cselekedve, épen nem volt tekintettel, az — angol szempontból — nem alkotmányos eljárás. És mégis az egykorú feljegyzésekből kitűnik, hogy az államesinytől felrázott szenvedélyek közepette is ritkán emlegették, hogy az elnök alkotmányellenesen cselekedett, habár mindenki tudta, hogy fellépése a felelősség nélküli s az alkotmányban ismeretlen tanácsadók kis csoportjának volt tulajdonítható. Sőt Gambetta, ki Mac Mahon ellen küzdő bajnokul lépett fel e válságban, egész őszinteséggel mondta az eseményt követő napon: „Senki sem tagadhatja, hogy a tábornagy teljes tiszteletben tartja az alkotmányt”.¹ Ez határozottan mutatja, mily különbözően fogják fel angolok és franczák az alkotmány tiszteletben tartását.² Az angol souverain betűszerint ragaszkodhatik az írott törvényhez és mégis a nem alkotmányos eljárás vádjának teheti ki magát. A franczia végrehajtó hatalom fejétől, a míg csak az írott törvény betűjéhez ragaszkodik, még ellen-

¹ Chambre des Députés 17. Mai 1877.

² Némely az alkotmány kérdéseiben tekintélyeknek elismert gyarmatainkban szereplő államférfiak nem fogadják el e nézetet. Igazoltnak találják, ha egy kormányzó, a britt souverain képviselője, a népképviselői gyülekezetben többséggel bíró ministeriumot elbocsátja, azzal a feltevéssel, hogy az új miniszterelnöknek többséget fog szolgáltatni a választók tömege; és ezt a gyakorlatot alkotmányosan igazoltnak tekintik, úgylátszik, némely államministerek is.

ségei sem mondják, hogy nem tartja tiszteletben az alkotmányt.

A viharos viták, melyek Versaillesban, midőn a kamara újra összeült, napirenden voltak, nem kedveztek a higgadt jogi fejtegetéseknek, és kevés szónok¹ szólt a válsághoz az alkotmányosság szempontjából. Az elnapolás alatt azt mondta volt Gambetta: „A küzdelem mélyebbre ható, mintha csak az alkotmányért folyó harc volna. A küzdelemben az elmúlt régime alatt kiváltságokat élvező régi kasztok s a római theokrácia agensei állnák szemben 1789 fiaival“.² Ez a beszéd, ha retorikáját mellőzzük, szabatosan kifejezte, hogy mikép vélekedett a két fél e küzdelemben. A május 16-ika politikai és nem alkotmányos válság volt. Nem annak a kérdésnek kellett eldőlni, hogy van-e joga az elnöknek az alsó kamara többségének akaratát mellőznie, hanem annak a fontosabb kérdésnek, hogy fenmaradhat-e tovább is a köztársaság. Mivel a republikánusok, midőn később a hatalom birtokába jutottak, soha sem módosították az alkotmányt olykép, hogy korlátozzák az elnöknek hatalmát minis-tereinek elbocsátása vagy választása tekintetében világos, hogy a május 16-ika oly kísérlet volt, mely inkább a politikai kormányforma megváltoztatására, mintsem az államfő jogainak tágitására irányult. A Mac Mahon tábornagy és Napoleon Lajos módszereivel szerzett tapasztalatok összehasonlítása bebizonyította Franciaországnak, hogy a *coup d'état*-nak a siker végett fegyveres hatalomra van szüksége, ez ellen aztán semmi törvénnyel biztosított alkotmány nem nyújt védelmet.

¹ Jules Ferry foglalkozott a tárggyal: Chambre des Députés, 18 Juin 1877.

² Discours à la Députation de la Jeunesse des écoles: 1 Juin 1887.

Azzal, hogy az elnök jogot formált oly ministernek elbocsátására, ki az alsó kamara valamely határozatát kieszközölte vagy elfogadta, kevés analogiát mutat fel az a vető-jog, melylyel bizonyos alkotmányos uralkodók a törvényhozó testülettel szemben élnek. Van azonban az elnöknek a vetőhoz hasonló hatalma. Ha egy törvényjavaslatot mind a két kamrában elfogadtak, üzenettel kívánhatja, hogy tovább tárgyalják azt.¹ E jog nem terjeszthető ki oly törvényes intézkedésre, melynek alkotmányrevisió a tartalma, és ennél fogva magának az elnöknek állására is hatással volna, mert a revisió congressusa czéljából egybehívott nemzetgyűlés fel is oszlik abban a pillanatban, a midőn az alkotmánymódosításokat megszavazta. Mivel tehát oly testülethez, mely megszűnt, üzenetet sem lehet intézni, az elnöknek nincsen módja saját magára vonatkozó törvényes intézkedések második tárgyalását követelni.

A május 16-án megkísérlett államcsínyt kezdettől fogva elítélte egész Európa. Ha lehetséges is lett volna részére reactionárius többséget szerezni, bajos átlátni, mire mehettek volna vele. Chambord gróf azontúl még csak hat esztendeig élt, a restaurációnak tehát nem volt gyakorlati czélja, és Mac Mahonban hiányzott a dicsvágy és a lelkiismeretlenség, mely a katonai dictátorság megalapításához szükséges lett volna. A főeredmény tehát az volt, hogy ismét bebizonyult az ország színe előtt a monarchisták tehetetlensége, valamint az is, hogy a halvaszületett kísérlet, melylyel a közvélemény az egyházat is összeköttetésbe hozta, megtorlásra indította az antiklerikálisokat, mikor ők kerekedtek felül, a minek keserűségét még most is

¹ L. C. 1875. jul. 16., 7. pont.

érzik Franciaországban. Mac Machon meghódolván, Gambetta igen okosan azt az óhajtaást fejezte ki, hogy hagyják meg a tábornagyot hivatalában a hét év leteltéig, mert a hatalomnak az utódra való rendes átszállítása kitüntette volna, mennyire felülmulja a republikánus uralom a század többi régimejét, melyek alatt minden kormány — egynek kivételével — erőszakos véget ért.¹ De az öreg katona látta, hogy el van szigetelve és 1879 január havában ürügyül használva valamely hadügyi kérdésben való nézeteltérést, lemondott. Jules Grévyt, a kamara elnökét választotta utódjául a nemzetgyűlés, mely ekkép első ízben gyűlt össze az alkotmánytörvény intézkedései szellemében.²

III.

Grévy első hétévi elnökösködésének az alkotmány szempontjából kevés az érdekes mozzanata. A jogával való visszaélés nem volt feltehető az ügyvédi kar komoly vezérétől, kire a császárság alatt a fiatal republikánusok figyelmét felhívták, mert ő nyújtotta be 1848-ban azt az alkotmánymódosítást, melynek elfogadása elejét vette volna az 1851-ki államcsínynek.³ Ez esemény után az a körülmény, hogy távol tartotta magát a politikai küzdelemtől és 1870 szeptember 4-én nem volt hajlandó a nemzeti védelem kormányához, mint a mely forradalmi eredetű volt, csatlakozni, eléggé mutatta, hogy higgadt törekvésű ember volt. De habár a háború előtt is már úgy beszél-

¹ Discours à Romans, 1878. szept. 18.

² L. C. 25. Février 1875, art. 2, 7.

³ A módosítvány úgy szólt, hogy a második köztársaság ne válaszson elnököt, hanem a nemzetgyűlés kiküldetésében a ministertanács elnökét illesse a végrehajtó hatalom.

tek róla, mint esetleges köztársasági elnökről, magas tisztségét csak az eshetőségek egész sorozata után nyerte el és pedig Gambetta indítványára választatott meg, midőn Dufaure nem fogadta el a jelöltséget. Gambetta még nem volt hajlandó a köztársaság elnöki tisztségének gyors elfoglalására, csak Grévy első ministeriumának elnöke kívánt volna lenni; de mivel versenytársai, kik között a köztársaság új kinevezett elnöke a legféltékenyebb volt, azt erősítették, hogy még nem érkezett el az idő arra, hogy névleg is ő intézze az ország ügyeit, megelégedett a kamara elnökségével. E tisztségben roppant nagy volt a hatalma, minden felelősség nélkül; de oly helyzet volt ez, mely felette elhomályosította egyéniségét; és Grévy, ki csel-szövényeivel Gambettát e semlegességben marasztani bírta, csattanós példája annak, hogy a köztársaság elnökének mily nagy a befolyása Franciaország sorsára. Vannak, a kik Grévy kezdetbeli politikájának rővják fel a tévelygéseket, villongásokat és botrányokat, melyek a köztársaság történetét eltöltik; akkor a köztársaság még érintetlen volt és tiszta hírnevű, Gambetta erélyén és népszerűségén mint támasztó- és diszitőoszlopokon nyugodhatott volna. E panasz magában foglalja azt a föltevést, hogy Gambetta, ha szabadon kormányozhatja Franciaországot, nem halt volna meg korán. E szerint oly sajnálkozással van dolgunk, mely minden oly eset nyomában kel, a mikor a forradalmaktól sujtott országokban valamely hatalmas szerepre hivatott uralkodó élete virágában váratlanul elhunyt és mely ép annyira hiábavaló, mint a Berry herczeg, az Orléansi herczeg, a római király vagy a császári herczeg kora sírbahanyatlásakor felhangzott panaszok. Grévy három első ministerelnöke — Wad-

dington, de Freycinet és Ferry — nagytehetségű férfiak voltak. De mivel szándékosan távol tartották a hivataltól — nem igen kedvező pillanat beálltaig — azt az embert, ki képes lett volna erős többséget gyűjteni maga köré, a köztársaság elnöke állandóvá tette az egyes csoportokból keletkező rövidéletű ministeriumok elhibázott rendszerét, mely már nem volt elkerülhetetlen, mint Mac Mahon tábornagy zavaros régimeje idejében.

Annak az embernek visszaszorításában, kiről feltehető volt, hogy mindenkit elhomályosít az országban, Grévyt segítették Gambetta versenytársai. A ravasz aggastyán, ki 1848 óta várta, hogy eljő az ideje, azt hitte, hogy mivel a hivatalt, melynek megteremtését a megelőző nemzedék idejében még ellenezte, a sors ironiája neki juttatta, hálátlanság volna a sors iránt, ha azt élete végeig meg nem tartja. A köztársaság Gambetta halála után szívesen látta volna, hogy Grévy élte fogytáig elnök maradjon, mivel a rövid életű ministeriumok rendszere tényleg aláásta a leghírnevesebb és legkiválóbb politikusok tekintélyét. 1885 decemberében a nemzetgyűlés az alkotmánynak ama rendelkezése értelmében ült össze, hogy egy hónappal az elnöki hatalom törvényszabta idejének letelte előtt a két kamarának egyesülten kell gondoskodnia a hivatalnak további hét évre való betöltéséről.¹ Azt a kérdést vetették fel, hogy illetékesek-e a gyűlés tagjai a jelöltségek tárgyalására, mivel szabályok nem ellenőrizték a congressus eljárását. Szabályul kimondatott, hogy a köztársaság elnökének megválasztása céljából egybehívott nemzetgyűlés egyedüli feladata abból áll, hogy szavazzon vita és beszéd nélkül; és újra kinevezték Grévyt minden valódi ellenzék nélkül.

¹ L. C. 1875. febr. 25., 2. pont és 1875. július 16, 3. pont.

Grévy elnökségének második korszakát 1886 január 31-én kezdette meg és nagyon valószínűnek látszott, hogy mint köztársasági elnök végzi be életét. De már abban a pillanatban két ember volt környezetében, az egyik a tanácssteremben, a másik házi tűzhelyénél, egymástól messze elütő típusok képviselői, kik egyaránt arra voltak a sorstól kiszemelve, hogy miattok megghiúsuljon az egy emberre ruházott második septennátus kísérlete. Grévy tizedik ministeriuma megalakítását Freycinetre bízta, a ki ekkép harmadszor lett miniszerelnökké, a hadügyi tárczát pedig Boulanger tábornoknak adta. A tábornok kalandos alakjának feltűnése a politika terén tökéletes forradalmat idézett elő a francia lakosság lelki világában. E nyugtalan és változásokra hajló nép átídomította volna a kormányformát és elnöke functióit, ha új hősének tehetségei a kínálkozó alkalomnak megfelelték volna. Az üdvívalgás, melylyel Páris népe a hadügyministert a nemzeti ünnep alkalmával fogadta; a hadseregben szerzett népszerűsége; collegáinak féltékenysége a két kabinetben; a radikálisok választottjából a royalisták pártfogójává való átalakulása, mindez együttvéve felizgatta a közvéleményt. Midőn tehát a kormány nyal összeütközött, azonfölül pedig az alkotmány revisiója mellett nyilatkozott, valószínűnek látszott, hogy a köztársasági elnökség ellen mind hangosabban nyilvánuló elégtelenség az ő segítségével le fogja dönteni e hivatalt. Grévy, noha újból választották, nem volt népszerű. A fitogtatástól való idegenkedését és takarékos életmódját annak a józan fukarságnak tulajdonították, mely dicséretreméltó ugyan a francia parasztokban, kiknek törzsökéből származott, mely továbbá a nemzeti vagyonosságnak is főforrása, de illetlenné válik, ha

egy nagy és fényes nemzet feje nem bír megválni tőle. Ellenben a nem hivatalos vezér viselkedésében mutatkozó kápráztató ellentét még növelte a gáncsolók elégtelenségét, kik kijelentették, hogy az elnök vagyongyűjtésre használja a közjövédelmet, melyet azért engedtek át neki, hogy hivatalának fényét emelje. Egyszersmind megtudta a közönség, hogy a becsületrend osztásából vásárt csinálnak. A botrányba leginkább be volt keverve Grévy veje, a kiváló republikánus képviselő és volt államtitkár. Wilson, ki az Élyséeben lakott és az elnök székhelyét üzelvei helyiségének használta fel.

Ennélfogva a közvélemény, melyet abból ismerhetett meg Grévy, hogy egymásután több politikus vonakodott új ministeriumot alakítani, a míg ő állásában megmarad, két évvel újraválasztása után lemondásra kényszerítette. Az üzenet, mely kelletlen elhatározását a kamara tudomására hozta, keltének napjával figyelmeztethette Boulanger tábornokot, ki e válság alatt az Auvergne egyik falusi vendéglőjében szerelmeskedett, hogy a *coup d'état* kedvező alkalmá nem tér vissza minden deczember 2-án.¹ De habár e tökéletlen hős akkor és későbbi kedvező alkalmakkor nem volt hajlandó a legfőbb hatalom magához ragadását megkísérteni, az új elnökválasztásra mégis befolyással volt az országban zavart okozó jelenléte. Három kiváló jelölt lépett fel: Freycinet, ki háromszor, Jules Ferry, ki kétszer volt már miniszerelnök és Floquet, a kamara radikális elnöke. Ferry az egyházzal szemben köve-

¹ A közvádló, ki Boulanger ellen a vádat az állami törvényszék elé terjeszté, azt hozta fel ellene, hogy 1887. deczember 2-án Párisban conspirált, holott ez időben kedvesével együtt Royalban a Hôtel des Marronniersben rejtőzött.

tett türelmetlen politikája ellenére is a szélsőbálnak nem volt kedveltje, és a tonkingi hadi vereségek második ministersége idejében átalánossá tették népszerűtlenségét. Öreg collegája, Freycinet ügyesebb politikus volt és ezt a két versenytárust, mint beszéltek, a hivatali szövetségnél erősebb kötelék fűzte össze — a féltékenységet értjük, melyet régebben Gambetta iránt éreztek. Egyikök sem támogatta őt halála napjáig, de midőn tőlük örömmel látott eltűnése szabaddá tette az utat kisebb emberek számára, kölcsön vették tanait és versenygő utódjaivá lettek. Floquet mindeddig még nem volt minister. A Seine megye élén állott, mint préfet, Gambetta alatt és rokonság kötötte Ferry-hez; de mint radikális vezér mindenha kitűnt azóta, a mikor 1871-ben odahagyta a nemzetgyűlést, hogy ne legyen kénytelen támogatni a versaillesi kormányt a commune elnyomásában.

Szükséges rámutatnunk e három elnökjelölt kiváló voltára, mert a magas hivatalra való első küzdelmes választás alkalmával is kitűnt már, hogy a harmadik köztársaságban a politika terén szerzett hírnév okvetetlenül az általános becsülés csökkenésével és a politikai pályatársak rosszakaratával jár. Úgy látszott, hogy Ferrynek volt legtöbb joga a sikert remélni, még pedig sajátságos okból. Mivel a mérsékelt republikánusok támogatták, a reactionáriusok csatlakozása a congressusban a megkívánt abszolút többséget biztosította volna neki; és a reactionáriusok hajlandók voltak reá szavazni, mert azt hitték, hogy megválasztatása polgári háborút fog előidézni annál a keserű gyűlöletnél fogva, melylyel a radikálisok a kamarában, a városházán és az utczában viseltettek iránta. Boulanger tábornok olyan elnököt szeretett volna válasz-

tatni, ki őt ismét hadügyministerré tegye, hogy e tisztében terveit megérlelhesse; és Freycinet és Floquet mind a ketten annyira biztosra vették megválasztásukat, hogy az egyik is, a másik is titokban tudatta Boulangerrel, milyen állást szánnak neki a választás után. Clémenceau, ki eddig is arra pazarolta fényes tehetségét, hogy ministereket buktatott és székökbe segített, most rangfosztó és rangemelő tehetségének újabb fényes bizonyítékát adta, midőn elhatározta, hogy — angol sportnyelven szólva — nem kedvencz, hanem „outsider“ nyerje a nagy díjat.¹

Midőn a radikálisok látták, hogy Freycinetnek, ki Floquet visszavonulása után jelölt volt, megválasztása nem lehetséges, elfogadták Clémenceau tanácsát. Ennek következtében a nemzetgyűlés 1887. deczember 3-án eredménytelen első titkos szavazás után a választó testület szavazatainak háromnegyed részével Carnot-t választotta. Az a legenda támadt, hogy a nemzetgyűlés, mely szégyennel volt eltelve Wilson gáztettei miatt, tekintetbe vette, hogy Carnot mint pénzügy-minister egy alkalommal nagy becsületességének adta tanújelét; és az a látvány, hogy van erény, melyet be nem mocskolt a politikusokkal való érintkezés, bámulatra ragadta volna a nemzetgyűlést, mely ennél-fogva Carnotban az egyeneslelkű embert üdvözölte, ki a polgári becsület megmentésére van hivatva. Mi igaz ebben, nem mutatható ki. Kétségtelen, hogy a feddhetetlenséget emlegették és felhasználták annak

¹ „Tout plutôt que la guerre civile“, répliqua M. Clémenceau, „prenons donc un outsider, Brisson ou Carnot“. Így vannak idézve Clémenceau szavai a *Les Coulisses du Boulangerisme* című műben. Ez nem pontos történeti mű, de hogy Clémenceau ezt a kifejezést használta, azt fültanutól hallottam.

bizonyítékául, hogy Carnot alkalmas a magas tisztségre corruptió idejében; de a történelmi tény az, hogy a francia köztársaság elnöki tisztére való emeltetését egy szerkesztőségben csinálták ki ott összegyűlt politikai fondorkodók és ujságírók, kik az ő erényei iránt meglehetősen közömbösek voltak.

Mikor Carnot megválasztása már elkerülhetetlenné lett, nemcsak jellemességét, hanem nevének kiválóságát is kellő elismerésben részesítették. Midőn a nemzetgyűlés választásának eredményét kihirdették, a gyűlés tagjai felállottak és éljeneztek az új elnök atyját, ki maga is senator volt, az agg Hippolyte Carnot-t, kit Versaillesben mint „a győzelem szervezőjének“ fiát üdvözöltek, ki fényes nevet örökölt át a hanyatló hirű legfőbb hatóság dicsőségének emelésére, hogy ekkép Európa előtt is emelkedjék Franciaország hitele.

De azért korántsem hitték, hogy Sadi Carnot hadi lángészt vagy dicsvágyat örökölt. Sőt az ilyesminek pusztá gyanúja elriasztotta volna a nemzetgyűlést, melyet már egy egyenruhás ember baljóslatú népszerűsége is megzavart. Valóban ki is jelentette az a politikus, ki főokozója volt a választásnak, hogy Carnot jelöltségét „tökéletes jelentéktelensége“ miatt mozdtotta elő. Clémenceau ezzel csak azt akarta mondani, hogy Carnot nemcsak nagyhirű, hanem demokrata hagyományokra is emlékeztető név örököse lévén, midőn a ministertanács tagja lett, tartózkodó szerénységgel teljesítette kötelességeit és ezzel elkerülte azt a gyűlöletet, mely Franciaországban mint gyors büntetés nyomon követi a nagy hírnevet. Ahhoz a szerencsére számos osztályhoz tartozott Carnot, mely Franciaország megmentője — noha tagjai ritkán találhatók

politikai körökben — az oly francziák osztálya, kikről soha sem szólnak az ujságok, kik serények, műveltek, lelkiismeretesek és nem tolakodók. Hirtelen jutott főhatalomra, oly pillanatban, midőn Grévy bukásának okainál fogva szokássá vált az Élysée lakosai magánéletének legbensőbb részleteit nyilvános bírálat tárgyává tenni; de bármiként fürkésztek azok, kik szerettek volna gyalázó iratot írni ellene, nem találtak gáncsolni valót életében. Elnöksége éveit a politikai szenvedélyek még forradalmi időben is példátlan elmérgesedése és a sajtónak nekivadult féktelensége jellemezte. A rendjelbotrány, a Boulangista mozgalom és a Panama-affaire miatt az egész korszakon végig az alávaló szidalmak és rágalmak divatja járta. Ha valamely politikai vezérember megsértette ellenfelét, egész multját leleplezték; és erős férfiakat leszorítottak a közélet teréről, nem a szolgálatban elkövetett vagy a törvény szempontjából elítélhető hibák és bűnök miatt, hanem mert valamely ujságíró haragját vonták magokra, ki ifjúkori vétségek titkát kiásta a homályból.

Carnot sértetlenül töltötte be a legkimagaslóbb állást az országban, melyen végig söpört a hűtlenség és árulkodás vihara; lehetett-e ennél meggyőzőbb bizony-sága élete feddhetetlenségének, mely mindvégig oly annyira következetes volt? Miközben Bonaparte unoka-öcscse ingatag trónusán ült a Tuileries-palotában, Carnot Lázár unokája, ki nagyapja példájára mint mérnök kezdette pályáját, első egyszerű otthonát Szavója országútja mellékén rendezte be, azon vidéken, mely egykor a győzelem szervezőjének diadaljele, most pedig a második császárságnak majdnem egyedüli jogczime volt a dicsőségre. A midőn később

ministeriumok élén állt, hol a hivatalos működést pirulás nélkül a gazdagság forrásának vagy a dictatorság lépcsőfokának ¹ tekintették, ugyanazoknak a jó tulajdonságoknak, szorgalomnak, lelkiismeretességnek, szerénységnek adta tanújeleit, melyeket már akkor ismertek, midőn Annecyban hidakat épített. Mikor a köztársaság elnöke volt, mást nem hibáztathattak benne gáncsolói, mint kifogástalan öltözetét, a formák szertartásszerű merevségét, mik csak arra a törekvésére mutattak, hogy állását kellő méltósággal kívánta betölteni és soha sem akarta átlépni az alkotmánytól eléje szabott korlátokat. Carnot talán nem volt nagy férfiú, de méltósággal viselte nagy nevét, miáltal oly képességének adta a jelét, mely ritkán található bármely országban.

A halálát megelőző évben két ministerválság fordult elő, melyekben — mint vádult hozták fel ellene — igen is nagy része volt. Elnöksége hatodik évében történt, hogy meg lévén már vitatva újból való megválasztatásának kérdése, azok, kik hatalmának megújítását elleneztek, a hosszú hivataloskodásnak azt a baját emelték ki, hogy az elnök megszokja személyes nézeteinek érvényesítését a közügyekben. 1893 tavaszán a Ribot-kabinet megbukott. Mivel augusztusra estek a képviselői választások, ez időpontig az áprilisban megalakított ministeriumnak reménye volt hivatalban

¹ Freycinet harmadik kabinetje idejében, 1886-ban, midőn Carnot másodszor volt pénzügyminister, követte el a közmunka-minister (kinek állását Carnot már két előző kabinetben töltötte volt be) a Panamakölesönökkel összefüggő tetteit, melyek miatt később börtönbe került; és Boulanger tábornok ugyane ministeriumban volt első ízben hadügyminister.

maradásra, lévén egy kabinet átlagos élettartama nyolcz hónap. Előrelátható volt tehát, hogy az új belügyminister fogja „a választásokat csinálni“, a mi oly művelet, mely Franciaország egész központosított gépezetének kezelését foglalván magában, a politikusokra nézve nagyon vonzó. A megelőző választásokat, 1889-ben, mikor a Boulangismus még hatalom volt, igen ügyesen intézte volt Constans, és ennek a rejtélyes államférfiúnak barátjai, az ő nevét ajánlották sürgetve az elnök figyelmébe, ki — mellőzve tanácsukat — Dupuyt szölitotta fel a kabinet alakítására. Constans barátjai XIV. Lajoshoz hasonlították Carnot-t; és Dupuy, ki iskolamesterből lett politikussá, felügyelt a választásokra, melyek a nemzet teljes közömbössége mellett mentek végbe.

A szavazások eredménye kevés világosságot vetett arra, hogy mikép gondolkodott a választók tömege akár az elnökről vagy ministereiről, akár az ország alkotmányos szükségéről. A Dupuy-kabinet, mely a hagyományos nyolcz hónapot majdnem túlélte, kisebbségben maradt, minden különös ok nélkül, midőn az új kamara összeült, s ennél fogva le is mondott. A válságot, mely erre beállt, meghosszabította — legalább úgy mondták — Carnot magatartása. Vádolták, hogy a két kamara többségének ellenszegül és oly ministeriumot igyekszik a hatalom birtokába juttatni, melyet bizonyos csoportok óhajtanak, czélja lévén ezeket a maga részére megnyerni az elnök-választás alkalmával egy év múlva. Külföldön és Franciaországban azt a magyarázatot terjesztették, hogy az alkotmányos kormányzatok szokása ellenére, a francia végrehajtó hatalom fejének nem csupán külön politikája van, hanem azt még ministereire is

akarja erőszakolni. Mint látni fogjuk, valótlan volt, hogy az elnök újráválasztatására való tekintettel fondorkodott. Hogy próbálta a ministerium összetételében befolyását érvényesíteni, az valószínűleg igaz volt, de csak oly értelemben, hogy hat év alatt kilencz ministerium alakulásánál szerzett tapasztalata következtében egész Franciaországban a legilletékesebbnek érezte magát tanácsot adni a legjóravalóbb ministerek kiszemelése dolgában.

A megjegyzések, melyekkel külföldön kísérték Carnot állítólagosan nem alkotmányos magatartását, azt mutatták, hogy Franciaország határán túl már meggyökerezett az a nézet, hogy Franciaország parlamentáris kormányzata némileg hasonlít a britt intézményhez, melynek mintája szerint alkották. Általános választások után tehát hihető volt, hogy a miniszterelnök veresége az új kamarában azt jelenti, hogy a választó közönség nincs megelégedve vele és politikájával és más államférfiút óhajt az ügyek élén látni, kinek nevét minden szavazóhelyiségben emlegették s így a végrehajtó hatalom főnökének is figyelmébe volt ajánlva. Tényleg azonban a választó testületek, hacsak nem oly választások alkalmával, melyek majdnem plebiscitaris jelleműek, mint azok, melyeket Gambetta vezetett Május 16-ika előtt és után, vagy a milyen az 1889-iki lehetett volna, ha Boulanger tábornok meg nem szökik, soha sem veszik fontolóra bármely embernek is a nevét, vagy bármely politikának az érdemeit. Az 1893-iki választások alatt senki sem hallotta soha Dupuy miniszterelnök vagy utódja, Casimir Périer, sem pedig elődjei, Ribot és Loubet nevét. Viszont midőn Dupuy elvesztette állását az új kamara egybegyűltével, ez nem azt jelentette, hogy elvesztette

az ország bizalmát, hisz soha sem volt az az övé oly értelemben, a mint azt Angliában szokás felfogni. Az országnak sem örömet, sem boszúságot nem okozott azzal, hogy lemondott állásáról 1893 novemberében, vagy hogy újra minster lett 1894 májusában.

A jelen régime alatt valamennyi egymásután következő ministerium csak ideiglenes kisegítő eszköz, melynek a legtöbb esetben az a sorsa, hogy néhány hónappal utóbb más hasonló combinatio lépjen a helyére. Ép ezért korántsem ellenkezik az alkotmányossággal, ha az elnök a minsterelnököt, kit ő választott, bölcseségével gyámolítja a ministertársak megválogatásában; sőt határozottan úgy látszik, hogy kötelessége akkép cselekedni, mint Carnot tette. Egyúttal hiábavaló kötelesség; mert bármely részéből a kamarának szemelik ki a ministeriumot és bármely befolyások működnek közre, az egyik politikai csoport-felvétele s a másik kizáratása végett, az eredmény ugyanaz: a ministerium tiz eset közül kilenczben egy évnél rövidebb életű és az egész eljárás újból ismétlődik. Tehát hacsak az elnök államcsinyre nem gondol, minek szándokát Carnot kiméletlenebb bírálói sem fogták reá, saját kényelmét biztosabban éri el, ha belenyugszik abba, hogy mint oromdisze az állam-épületnek, mozdulatlanul nézze a visszatérő ministeri válságok kicsinyes küzdelmeit.

Midőn Casimir Périer végre ráállott arra, hogy kabinetet alakítson, Carnot megválasztatásának hatodik évfordulóján, az utóbbi ellen még egy vádat emeltek, melylyel foglalkoznunk kell az elnöki attributumok e vizsgálatában. Mint láttuk, a francziáknak van oka azt hinni, hogy a magas ministeri tisztség viselése a hírnév és népszerűség biztos romlása. Casimir Périert,

kinek kamarai elnökké választatása mutatta, hogy öröklött képességei kedvező benyomást tettek képviselőtársaira, esetleges köztársasági elnökül szemeltek ki. Midőn tehát Carnot a miniszerelnöki állást erőszakolta rá, az élesen látók azt jegyezték meg, hogy ezen az úton szabadult meg Grévy Gambettától. De a könyörületet nem ismerő bölcsek, kik hasonló hibával gyanúsították Carnot-t, ezzel csak azt mutatták, hogy mily értéktelen minden előzmény és analogia a francia politikára vonatkozó jóslatokban. Casimir Périer miniszerelnök lett és nem maradhatott ez állásában hat hónapig sem. Azonban egy hónappal elbocsáttatása után ezt a ministert, ki a kamarában kudarcot vallott, a gyilkos kéztől elejtett elnök utódjául választották. Egyik ministertársának jutott feladatul Carnot emlékét a nemtelen fondorlat ráfogása ellen megóvni. Spuller, ki Gambetta mellett államtitkár volt a Quai d'Orsayn 1881-ben, közoktatási ministerré lett Casimir Périer alatt, miután visszautasította a kabinet-alakításra vonatkozó megbízást. Midőn ekkép bizalmas viszony fejlődött ki közte és az elnök között, ez utóbbi megmondta neki, hogy el van határozva meg nem engedni jelöltetését a másodszori elnökségre, még pedig az alkotmánynyal összefüggő és személyes okokból. E szavak, melyek magánbeszélgetésben és nem oly szándékkal voltak mondva, hogy a nagy közönségben hatást keltsenek, abban a pillanatban jutottak nyilvánosságra, mikor Carnot, ha életben marad, ismét az egyszerű polgár szerepére tért volna vissza, melynek ép úgy tudott diszt adni, mint a legmagasabb polgári rangnak.¹

¹ *Au ministère de l'Instruction publique par Eugène Spuller, 1894.*

IV.

Három nappal azután, hogy Carnot gyilkos kéztől elesett Lyonban, Casimir Périer a köztársaság elnökévé lett. Habár ez állásnak 1894. júniusában történt hirtelen megüresedése nem volt előre sejthető, a hét-évi időszak végének közeledtével mindenki el volt készülve az új elnökválasztásra, és az a nézet volt elterjedve, hogy Carnot jelöltségének elmaradása esetében Casimir Périernek lesz legtöbb kilátása. Senkire nézve sem lehetett tehát meglepő, hogy ez utóbbi az első titkos szavazáskor már abszolút többséget nyert a nemzetgyűlésben. Ez alkalommal tudniillik Brisson közel kétszáz szavazatot tudott megszerezni, és a socialisták, kik e szigorú erkölcsű politikust támogatták, később az új elnököt, mint a reactionáriusok választottját tüntették fel; de ha valamennyi reactionárius-szavazat Brissonnak jut is, Casimir Périer neve mégis többséggel került volna ki a választóurnából. Elnökségét tehát nem mint valamely coalitio jelöltje, hanem a republikánusok többségének támogatásával kezdette meg.

Miként Carnot, az új elnök is fényes név képviselője volt. Minálunk oly család, mely annyi ideig kivált volna hirnévre és gazdagságra, mint a Périer-k Franciaországban, magas peeri rangot foglalna el. Mikor a Périerk a forradalom előtt nagy földbirtokosok lettek, némely most hercegi rangú angol család épen csak a vidéki squire-osztályból kezdett kiemelkedni. A Château de Vizille tulajdonosának, a kinek termeiben a Dauphiné rendjeinek gyülekezete a versailles-i états généraux gyűlését mintegy előre hirdette, volt egy testvére, ki mint érsek halt meg XVIII. Lajos

alatt, egy fia, ki Franciaország pairje lett s még egy fia, ki a miniszerelnökségig vitte Lajos Fülöp alatt. Az utóbb nevezett államférfiú fia nagykövetté lett s ő volt az atyja az 1894-ben választott elnöknek. A francia társadalmi rangfokozat azonban oly sajátságos, hogy ezt a családot, mely nagytekintélyű volt már akkor, midőn az első császárság és a restaurációbeli nemesség elődjei még többnyire alacsony sorsban éltek, a francia bourgeoisie típusának és példányának tekintették.

A francia bourgeois-ra rossz napok virradtak. Miután megcsinálta az 1789-ki forradalmat és kicsiben megismételte 1830-ban saját magának tetemesebb hasznára, a tizenkilencedik század végén már nem részesül a köztiszteletben. Oly emberek, kik a nemzeti tulajdon forradalmi birtokosainak, sőt a júliusi monarchia szereplőinek utódai, némelykor „a keresztesek fiai”-nak nevezik magokat. Kevésbbé szerencsés atyafiaik, kik a politikát a meggazdagodás legrövidebb útjának tekintik, az általános szavazati jog tulajdonosai kedvét mint „parasztok fiai” keresik. A közeposztálynak Napoleon-tól és a visszahelyezett Bourbonoktól nemesített utódai ép oly megvetést tanúsítanak a bourgeoisie iránt, mint a régi régime udvaronczaainak és ügyvédeknek képviselői, míg a társadalmi fokozat másik végén a radikális socialisták, valamint az anarchisták a „bourgeois” kitélt kárhoztató értelemben alkalmazzák oly emberek jelölésére, kik nem keresik kenyerüket kézi munkával vagy agitációval. Az angol alsóház egy munkás tagja elbeszélte nekem egyszer, miket tapasztalt Párisban egy munkás szövetségi congressuson. Úgy ment Franciaországba, hogy egy szót sem értett az ország nyelvéből, de utolsó pillanataig sem fogja elfelejteni azt az

egy szót, melyet a francia kiküldöttek minden mondatban ismételtek a gyűlölet és megvetés összes hangnemein — a „bourgeois“ szót. Ez a tiszteletreméltó angol, noha munkások ezreit képviselte, külső megjelenésében és gondolkodásmódjában typicus bourgeois volt a francziák szempontjából, mely szempont ép oly kevésbé hasonlított az övéhez, mint a Carmagnole, melylyel francia kollégái elrémitették, azokhoz a vallásos gyakorlatokhoz, melyeket ő szokott vezetni otthon vasárnapi iskolájában.

E pontot, melyre ismét vissza fogunk térni, meg kell értenünk, ha fel akarjuk fogni a támadások erejét, melyek Casimir Périer ellen intéztettek attól a naptól kezdve, mely megválasztását követte, mikor szemrehányásnak használták fel ellene, hogy tiszteletet ébresztő és a népszabadság kivívásával egybefűzött név birtokosa. A francia nemesség jelentéktelenségére nézve jellemző, hogy a régente vádként használt arisztokrata elnevezést ritkán hangoztatták Casimir Périerrel szemben azok, kik ellene agyarkodtak. Alkalmilag gúnyos célzást tettek címekkel ékeskedő atyafiságára, vagy a royalisták támogatására, melyben a congressus alkalmával részesült; vagy azt a gyanítást fejezték ki olykor, hogy Lajos Fülöp egykori ministerének unokája a régi régime-et fogja megújítani, mivel az orléanisták legitimistákká lettek. De leginkább annak a mesterségesen előidézett ellenszenvnek lett áldozatává a bourgeoisie köreiben szerzett másfélszázados hírnévre büszke család képviselője, melylyel ezt az osztályt a socialismus modern iskolája üldözi. Azonban Casimir Périer ellen a bourgeoisie elvének elméleti ellenzői nemcsak azért léptek fel vádaskodással, mert elődjai útján kapcsolatban volt a júliusi polgári monar-

chiával. Mivel strike-jairól ismeretes szénbányaterület tulajdonosa volt, mint tőkepenzest tettek napról-napra támadások tárgyává, melyeket a socialista vezérek oly formába tudtak önteni, hogy minden elégületlen secta, az antisemitáktól és a századvégi anarchistáktól kezdve a jacobinusok tanainak örököseiig, szívesen látta azokat.

Casimir Périer az elnöki impersonalitás üres elvének volt áldozata. Elődje, ki hivatalában lehetőleg észrevétlenül igyekezett működni, nem volt képes csak egy napig is feledtetni azt, hogy a „père la victoire“ volt az ő nagyapja. Hasonlókép az 1831-ki minster dédunokáját már jóval a lyoni tragoedia előtt esetleges elnöknek jelölték ki, mert históriai nevet egyesített kiváló jellemerővel. Ennélfogva különös következetlenség nyilvánult abban, hogy főleg ama név birtoka tette tarthatatlanná állását. Az elhatározott szilárdság külső látszata alatt nem volt meg benne Carnot önhittségtől ment higgadtsága, mely lényeges tulajdonság oly demokrácia élén, a mely nem igen jól használja a korlátlan sajtószabadságot. Mivel átszokta olvasni a jellemét durván gyalázó és személye elleni erőszakra bujtogató ujságok czikkeit, mindig szeme előtt lebegtek azok az okok, a melyek népszerűtlenné tehetik. Hat hónap mulva tehát kénytelen volt megválni állásától, mert szembetünő volt, hogy hiában igyekezett functióit a legalkotmányosabb módon teljesíteni, a közvélemény nem volt képes megérteni azt a lehetőséget, hogy a köztársasági elnök, mint az állam feje, nem érvényesíti személyiségét. Vajjon hazafiatlan hibát követett-e el, vagy a polgárháborútól mentette-e meg a hazát azáltal, hogy sietve leszállt a republikánus dicsvágy magaslatáról, azt itt nem kell vitatnunk. Valószínűleg rövid tapasztalata arra a Franciaország-

ban nem ritka következtetésre vezette, hogy az elnökség hiábavaló állás és bizonyos mértékben nem lényeges, hogy kicsoda tölti be; de mivel a nemzetben megvan az a törekvés, hogy az elnöki állásban lévőt megkülönböztető attributumokkal ruházza fel, legjobb, ha olyan polgárra bizzák azt, ki határozatlan jellemű és nem érzékeny természetű.

Ha a kamara abban a támogatásban részesíti Periert, melylyel tartoznak a képviselők az alkotmányos államfőnek, talán túrt volna, míg üldözői belefáradnak. De az alsóház világosan sejtette vele, hogy nem szándéka az elnököt a bántalmak ellen oltalmazni. Egy újságíró, ki valamely socialista lapban Casimir Périer becsületét támadta meg, bíróság elé és börtönbe került. Az elitétet Párisnak egyik forradalmi hajlamú kerülete azonnal beválasztotta a parlamentbe; és a kamarában azt indítványozták, hogy a foglyot szabadon bocsássák, a mi egyértelmű volt a kellő formában hozott bírói ítélet megdöntésével. Az indítványt, mely ellen a kis socialista csoport kivételével minden más képviselőnek állást kellett volna foglalnia, csak csekély többség vetette el. Az a hajlandóság, hogy az állam feje iránt mutatott megvetést bátorítsa, kétségtelenül megvolt a kamarában, de nem csupán ez ösztönözte, midőn oly közel volt ahhoz, hogy az államfő becsülete megsértőjének büntetlenségét szavazza meg.

A francia törvényhozó hatalom állandó törekvése a convent functióit bitorolni és a hatalmak különválasztásának elvén rést ütni, a mi legbiztosabb jele annak, hogy a parlamenti intézmények nem illenek a francia nemzeti jellemhez. Hasonló kísérlet ugyanoly irányban, midőn t. i. a kamara többsége az állam és a vasuti

társulatok bizonyos egyezményei ügyében az államtanács ítéletének revisiója mellett szavazott, okozta a második Dupuy-kabinet visszavonulását. Casimir Périer megragadva e válság alkalmát, a két kamara elnökéhez intézett levélben lemondott magas állásáról, néhány okát is sorolva fel annak, hogy miért nem maradhatott tovább hivatalában.¹ Általában az volt az üzenet értelme, hogy az elnöknek tulságos nagy a felelőssége és nem elég a hatalma. A socialisták ennek azt a magyarázatot adták, hogy a logika törvényei szerint nincs középút az elnökség eltörlése és ennek dictatorsággá fajulása között; ez oly dilemma, melyet meg se lehetne dönteni, ha a logikának köze volna a kormányzás tudományához.

Az Egyesült-Államok elnökjelöltjeinek előzetes választóharczához hasonló dolog még akkor sem fordul elő Franciaországban, ha az elnökválasztás még idő kérdése. Midőn tehát a hirtelen üresedés hat évvel előbb állt be, mint várták az országban, szükségkép a véletlenre kellett számítani, ha az állást negyvennyolcz óra alatt akarták betölteni. Brisson negyedszer is rendelkezésére állt a nemzetnek, de az a hit, hogy ezúttal a sociálisták kedveztek neki, épen nem erősítette helyzetét. A legkomolyabb versenytársaknak Waldeck Rousseau és Godefroy Cavaignac látszottak. Waldeck Rousseaut, a tehetséges ügyvédet nagyon fiatal korban belügyministernek hívta meg Gambetta, midőn öregebb emberek vonakodtak a nagy ministeriumban szolgálni; továbbá a Ferry kabinetjének volt tagja, melynek tüneményeszerű életkora két éven túl terjedt, később visszavonult az activ politikától, és mivel mint

¹ 1895. jan. 15.

ügyvéd el volt foglalva a Panamapörben, azt hitték róla, hogy az esetleg ministerségre szánt politikusok jelleméről többet tudott, mint a mennyit illik a részrehajlatlan államfőnek tudnia. Cavaignac mint Carnot és Casimir Périer választott utódja megerősítette volna azt a hagyományt, hogy az elnökség oly dynastiák tagjai számára van fentartva, melyek a forradalom óta az államnak szolgálatokat tettek. Unokája volt miként Carnot, a convent egyik királygyilkos tagjának — és fia annak a tábornoknak, kinek ideig-óráig része volt a dicsőségben és népszerűségben, mielőtt Bonaparte Lajos legyőzte őt 1848-ban az elnökségre vonatkozó népszavazás alkalmával. Mint gyermek drámai hatással szállt szembe a második császársággal, midőn a díjak nyilvános kiosztásakor nem akarta elfogadni a borostyánt a császári herczeg kezéből. Ha két évvel korábban üresedik meg az elnöki állás, közfelkiáltással hívták volna meg annak betöltésére, mert a Panamabotrány tárgyában folyt viták alatt 1893-ban, midőn a közérzületet bántotta az, hogy az affairebe kevert kiváló politikusok kikerültek a büntető igazságot, Cavaignac a Palais Bourbonban oly józan ékesszólással beszélt a francia nemzet megsértett becsületérzése nevében, hogy a kamara föllelkesezve elhatározta a beszédnek minden francia községben falragaszokon való kifüggesztését.¹

E diadal túlságosan ragyogó volt. Ha Carnotnak, mint pénzügyministernek nagyérdemű becsületességét hasonló figyelemmel és tapssal fogadják, őt is kitették volna annak a féltékenységnek, mely Cavaignac előtt bezárta az Élysée kapuit.

¹ 1893. február 8.

V.

Az 1895 január 17-ikére Versaillesba egybehívott nemzetgyűlés választása Felix Faure-ra esett. Valószínű, hogy a megelőző újév napján Párisban, a politikai élet középpontján, ezer ember közül alig egy ismerte Faure nevét, noha tengerészeti minister volt. Franciaországban megeshetik, hogy a közélet emberét nem ismeri a közönség s az illető mégsem jelentéktelen. Igaz, hogy a gyakori kabinetváltásokban sok oly politikus, ki átsiklik a ministeri hivatalon, működésének nyomát sem hagyva, jelentéktelen ember; de némelykor nem ismerik fel a ministerekben az arravalóságot és tehetséget, oly mély a francia közönség közömbössége a kormány gépezete iránt. Faure a politikában is tevékeny részt vevő szerencsés és értelmes üzletembereknek Franciaországban ritka osztályához tartozott. Kevés jól ismert kivétellel Franciaország nagy kereskedelmi központjainak parlamenti képviselői általában orvosok, ügyvédek, tanárok és ujságírók; de Havre választóinak szokása érdekeiket vagyonos polgártársaik kezére bízni, és noha a francia nemzet nem ismerte Fauret, havrei földieik nagyon kedvelték. A legfőbb hatalomra jutása előtt nyolcz hónappal Faure (habár tizenkét évvel előbb államtitkár volt), még nem vitte ministeri rangra, melyet a harmadik köztársaság alatt nem nehéz elérni. Vagy talán inkább azt kell mondanunk, hogy nehezen érik azt el a solid üzletemberek, kik fenntartani segítik Franciaországot a nemzetek élén és jóvá teszik a hivatásszerű politikusok hirtelen eltűnő s léha ministeri működésének hatását.

Megtetszett a közönségnek az új osztályhoz tartozó

elnök váratlan feltünése, ki nem volt dynastikus hierarchia képviselője, mint közvetlen elődjei, sem doctrine hagyományé, mint Grévy; ki nem rendelkezett sem Mac Mahon tábornagy katonai tekintélyével, sem Thiers európai hírével. Kellemes modora, melyet még vonzóbbá tett az új kötelességeinek jókedvűen élénk teljesítésében mutatott őszinte öröme, népszerű hőssé tette Faure-t, mielőtt Casimir Périer rágalmazói kisüthették, hogy ő is ugyanahhoz az elnyomó és önző osztályhoz tartozik, mint elődje. A francia közönség gyűlölete rövidéletű, kivéve azt az esetet, ha valakit hadi balszerencse felelőssége terhel, mint III. Napoleont és — kisebb mértékben — Jules Ferryt. Ha Casimir Périer nem siet lemondásával, üldözőinek heve az ellenhatás következtében javára vált volna. Az elnök ellen mindennap indított hajsza már unalmassá kezdett válni és a párisi csöcselék kész volt a nemzetet arra csábítani, hogy lelkesedéssel üdvözljön bárkit is, ki az elnöki széket elfoglalja. Mert a francziákban chronikus a főnök ünneplésének vágya.

Midőn az új elnök rögtönzött népszerűsége nemzeti hitvallássá lett, úgy érezték azok, kik elődjét a trónról letaszították, hogy azt az állást, melyet mint a közvélemény vezérei elfoglaltak, veszélylyel fenyegeti egy másik bourgeois hatalomra jutása. A bourgeois szó értelme kevésbbé határozott most, mint midőn a régi régime alatt annak a nagy középosztály tagjainak jelzésére szolgált, melynek kiváltság és rang nélkül is hivatalos állása és vagyona volt. Mindazáltal van annak a modern időben sokkal világosabb jelentése, mint bármely megfelelő angol (vagy másnyelvű) synonymjeinek.

Mai napság, midőn a nemesség nincs többé, a

papság már nem külön rend, továbbá az egész nemzetnek a hadsereg szolgálatába lépése eltörölte a katonai kasztot, mindenki bourgeois, a ki nem keze munkájával szerez kenyeret, habár socialista írók, mint láttuk, tágitják a nem-bourgeois-k osztályát, hogy magokat is ahhoz számíthassák és oly embernek értelmezik a bourgeois-t, ki sem keze munkájával, sem agitációval nem kénytelen életét fentartani. De a társadalmi lajtorja bármely végénél jelöljük meg mesterségesen a bourgeois osztály határát, akár proletároknak számítjuk azokat a politikusokat, kik a blouse-t inkább haszonhajtó symbolumul, semmint ruhadarab gyanánt értékesítik, akár pedig azt a fictiót fogadjuk el, hogy van még nemesi rend Franciaországban, semmiféle kiküszöbölés nem zárhatja ki a bourgeoisie-ból azt a tisztességes társadalmi osztályt, melynek Félix Faure vált díszére. Ez talán világos mindenki előtt. De midőn a radikálisok észrevették, hogy egy tőkepénzes és munkaadó a társadalom minden osztályának kegyét kezdte elnyerni, világos volt előttük, hogy e sikert, ha már el nem tagadhatták, meg kell magyarázniok.

A radikális pártnak elismert szóvivője volt Pochon, Bourg-en Bresse képviselője, ki még azon a jogczimen is beszélt a nép nevében, hogy a Lyon-tól Genfig terjedő Ain-département conseil-général-jának elnöke volt. E testületnek Faure választása után tartott első ülésén Pochon ekkép elmélkedett: „A multak tapasztalata feljogosít bennünket arra, hogy őrizkedjünk a bourgeoisietől, mely mitsem tanult e század leczkéiből. Mi republikánusok nem engedhettük meg ez osztálynak, hogy újra kezébe vegye a közügyek vezetését, miután oly balul ütött ki kísérletünk

azzal az elnökkel, kinek neve történelmileg ismeretes volt. Ez az oka annak, hogy a demokrácia saját sorai-
ból választotta Casimir Périer utódját, abban a meg-
győződésben, hogy Félix Faure sohasem fogja meg-
hazudtolni eredetét.“¹

Mondhatjuk, hogy attól a francziától, ki tagadja
Félix Faure bourgeois voltát, minden kitelik. Nem lesz
tehát meglepő azt hallanunk, hogy a szigorú demokrata,
ki azzal kérkedett, hogy a nép a bourgeois-osztály
iránt érzett bizalmatlansága következtében saját sorai-
ból emelt valakit a legfőbb hatósági állásra, nemcsak
maga is bourgeois volt, hanem minden tőle telhetőt
megtett Faure megválasztásának megakadályozására.
Versaillesban Pochon és annak a csoportnak tagjai,
melyhez tartozott, Faure ellen léptek fel, mivel
állítólag veszélyes volt a demokrátiára nézve és egy-
től-egyig az igazi munka fiára, Brissonra szavaztak,
kinek apja ügyvéd volt Bourgesban és ki maga is a
párisi ügyvédi kar tagjai közé tartozott. Az elégület-
lenek, kik nem bírták megválasztatni saját jelöltjüket
és tudták, hogy az ország már megúnta az elnökök
népszerűtlenségét, tettetett örömmel fogadták az új
elnök sikerét, mintha ez az ő tanuk diadalát jelen-
tette volna. Ép ezért helyén lesz Faure proletár jog-
cizimeit tüzetesebb vizsgálat alá vennünk.

Azok a félénk természetűek, kik attól rettegnek,
hogy a demokrácia hatalomra juthat, meg lesznek
nyugtatra, ha hallják, hogy a radikális socialisták
Fauret élete és eredete miatt a demokrácia megtestesü-
lésének hirdetik. Szülei, bár nem voltak gazdagok,
nem voltak kénytelenek kezök munkája után élni

¹ *Conseil général de l'Ain, Séance de l'Ouverture, 22. Avril 1895.*

és a jövődöbeli elnök nem nyilvános elemi iskolában nevededett, mint a nép fiához illik, hanem először külvárosi, meglehetősen előkelő színű collége-be, azután a nyelv tanulása végett Angliába küldetett. Midőn hazakerült, és Amboise-ban timármesterséget tanult, munkásöltözetet viselt, mit gazdag emberek fiai gyakran tesznek, ha gyakorlati úton tanulnak valamely üzletet. Azután egy gazdag, később senatorrá előléptetett úrnak örökösnyőjét vette el és tőkéjét Havreban gyümölcsöztetve, e tengeri kikötőben a társadalomban és a kereskedelmi körökben magas rangra emelkedett. A háború után vitézül szerepelt a commune elnyomásakor és oly erélyt fejtett ki, mely nem arra volt számítva, hogy a bourgeoisie gyalázói megkedveljék.

A bourgeois elv ellen elméletben fellépők nagyon jól tudják, hogy tanaik pontos alkalmazása igen kényelmetlenné tehetné saját helyzetüket. Ezért egész önkényesen a közélet egyik emberét bourgeoisnak bélyegzik, a másikat proletárnak, tekintet nélkül az illetőnek társadalmi állására vagy politikai nézeteire. Hasonló eljárás volt divatos Bretagneban vagy száz évvel ezelőtt, midőn csak az egyszerű kijelentés, hogy valaki chouan vagy jacobinus, a szerint, hogy a kék vagy a fehér párt volt túlnyomó a vidéken, halálos rémületet jelentett. Casimir Périer, ki napjainkban ez eljárásnak legkiválóbb áldozata, inkább politikai öngyilkosságra volt kész, semhogy alkalmazkodott volna az új philosophok új definitióihoz.

Ez a törekvés arra, hogy az elnök egyénét valamely osztályba sorozzák, csak újabb bizonyítéka annak, mennyire ellenkezik a nemzet ösztöneivel az a felfogás, hogy az állam feje csupán csak képviselője

Franciaországnak személyes akarata nélkül.¹ Felix Faure az első elnök volt, kinek nevéhez nem fűződött hagyomány; de választatása reggelétől fogva legendákkal kezdi őt környezni a párisi sajtó és közönség. Családjának provençal eredete Thiers származásával való összehasonlításra adott alkalmat. Élénk viták keletkeztek szerény szülőházának pontos helyéről a főváros egyik iparüző negyedében. Külvárosi iskolamesterével monographiák foglalkoztak. Mivel gyakorlati úton tanulta a bórkereskedést, az a monda keringett róla, hogy mint timárlegény kezdte pályáját és a közönség elragadtatással körözte a munka nyomait feltűnéssel fitogtató arczképeit; de ugyanakkor a jómódú osztályok épülésére és annak kimutatására, mennyire alkalmas Faure arra, hogy idegen uralkodókban jó benyomást keltsen Franciaországról, adomákat beszéltek magyarországi vadászkalandjairól, melyek alkalmával nyájas modora egy korcsmárost arra indított, hogy fényes jövőt jósoljon neki. Valóban az egész mondakör, a mely a dynastiák alapítói körül fonódik, már be volt fejezve, mintha e tisztes havre-i kereskedő második Bonaparte lett volna.

¹ Carnot kénytelen volt még meg is róni polgártársait, ha hódoló alattvalók gyanánt fogadták elnöki utazásai alkalmával. Chambéryben 1892. szeptember 4-én, a köztársaság alapításának évfordulóján, Horteur képviselő és a conseilgénéral elnöke dicsérő kifejezésekkel szólt az elnökhöz, ki így felelt: „Je vous remercie infiniment de l'hommage que vous rendez à la République, mais vous me voyez un peu peiné des éloges particuliers que vous m'avez adressés. Il n'y a pas d'homme en France, il n'y a que des institutions“. Mindazáltal öt évvel később, midőn másik elnök látogatta meg e meglehetősen csendes várost, a nyugodt nézők csupán „Vive Félix Faure“-t kiáltoztak.

VI.

Lehetetlenség, hogy oly ország, melyet századokon át absolut királyok kormányoztak és hatalomra emeltek, mely csak azért vált meg ez uralomtól, hogy a katonai dictatura alatt keressen menedéket, megvalósíthatná azt az elvet, hogy az állam feje nem kormányoz. És így a köztársaság elnökét, midőn az irott alkotmánytól elébe szabott hivatáskört teljesíti, oly államfő rendellenes helyzetében találjuk, kinek nevét alkotmányos monarchiákban szokatlan módon mindig hangoztatják a közönség előtt; egyúttal azonban gyermekes természetű s írásba nem foglalt korlátozásoknak van alávetve, melyek a dictatori törekvések fékentartását czélozzák, de nincs más hasznuk, eredményök csak az, hogy sokat ártanak a párisi élet festőiségének.

Így például az alkotmány kötelességévé teszi az államfőnek, hogy valamennyi ünnepeken elnököljön.¹ De ha aranyozott kocsiban vagy lóháton fényes egyenruhában mutatkoznék ilyenkor, azzal vádolnák, hogy államcsíny tervét forgatja eszében, — noha az alkotmány hallgat öltözetéről és fogatáról. Így tehát az elnök július 14-én Longchampban oly öltözetben kénytelen a csapatok szemlétét megtartani, mely a párisiaknak, ha a bois de Boulogneban látják, eszökbe juttatja a szerényebb osztályokhoz tartozó lakodalmi vendégeket, kik e mulatóhelyen szokták megülni a menyegzőket. Midőn tehát a természet oly kevésbé tekintélyes külsővel áldotta meg az államfőt, hogy a hagyomány vagy az öltözet segítségére szorul, ha

¹ L. C. 1875. febr. 25., 3-ik pont.

mélyebb benyomást akar tenni, a különféle óvintézkedések, melyek arra valók volnának, hogy egyes ember ne szerezhessen igen is nagy befolyást a tömegre, egymást hiúsítják meg. Mert a francia közönség gyönyörködik a *tollbokrétában*; ha tehát a lengő tollak és az arany paszománt a látványosság valamely alsóbbrendű szereplőjét ékesítik, a csöcselék, melynek eszébe sem jutna az elnököt királyi czímmel üdvözölni, csak azért, mert fényes öltözetű, a toporzékoló paripán ülő tábornok felé fordul e kiáltással: „Íme a hős, kinek vezetnie kellett volna nyári mulatságunkat“. Így keletkezett a Boulanger legenda 1886-ban, midőn a főváros demokrátiája hátat fordított Grévy jegyzőre emlékeztető ünnepi ruhájának, hogy újjongással üdvözölje a csillogó egyenruhát, melyet pompás ménen ülve, a párisi helyőrség élén Boulanger hordott végig a Champs-Élysées-n.

Másfelől az elnök azzal a jogával, hogy a hatalmak diplomáciai képviselőit fogadhatja,¹ a kellőnél nagyobb mértékben élhet, ha úgy tetszik neki. Oly monarchiában, mint Anglia, az uralkodó, ha megbízó leveleit átadó követet fogad, hatásos méltósággal üdvözli és némelykor bizonyos szívenességgel, melyet még emel a követ fenséges urának rokonsága a mi királyi családukkal. De a britt közönség megelégszik azzal, hogy ez eseményről tudomást szerez az udvar szűkszavú hivatalos lapjából, mely egyetlen sorban mondja el a dolgot az uralkodó mindennapi sétája és valamely vidéki polgármester lovaggá emeltetéséről szóló hírek közt. A köztársasági Franciaországban, valahányszor nagykövet fogadása volt az Élysée-ben, minden polgár, ki egy sou ára ujságot vásárolhat,

¹ L. C. 1875. febr. 25., 3. pont.

elolvashatja a szertartás minden részletét, valamint a beszédeket, melyeket a köztársaság elnöke, és királyi vagy császári uralkodótársának küldöttje váltottak. A közönség vitatkozik arról, hogy a beszédek formszerűek vagy megleghangúak-e, és a következő napon Bresttől Marseilles-ig minden politikus következtetéseket von Európának sorsára nézve abból a megörökített adatból, hogy mennyi ideig tartott a két államférfiú társalgása, mielőtt az elnöki udvar szertartásvezetője az újonnan érkezett követet visszakisérte lakásába. Továbbá szokása a koronás főknek az, hogy a hatalmak uralkodóinak értesítést küldenek a családjukban előfordult születésekről, házasságokról és halálesetekről. A mi országunkban az udvarhoz tartozók kivételével senki sem törődik e szokással. Ellenben a francia köztársaságban az ujságok, valahányszor az elnök efféle értesítést kap, a szerencsekívánó vagy condoleáló válaszszal egyetemben oly módon teszik azt közzé, hogy a közönség megszokja azt a felfogást, hogy a francia nép első polgárának állása az európai hierarchiában olyan nemű, mint Ferencz József császáré vagy Lipót királyé.

Nem hiába a diplomaták nyelve a francia; minden polgár, ki a közügyek iránt érdeklődik a diplomáciai művészet mesterének hiszi magát. Innen ered, hogy Franciaországban nem úgy van a dolog, mint Angliában, hol még a fővárosban is a buzgó utczaí politikusok, kik belügyministereket bírálgatnak és kincstári kanczellárok között párhuzamokat vonnak, nem ismerik a Londonban lakó francia vagy német követ nevét, kivéve valami nemzetközi mozgolódás idején. Hasonló tudatlanság uralkodik a boulevard-okon a belügyi vagy pénzügyi minister szemé-

lyére nézve, kivéve a „parlamenti botrány“ idejében; de a britt vagy orosz nagykövetséget jól ismerik Párisban.

Ezt a felületes bár, de különös mértékben való érdeklődést, melyet a francia közönség a külügyek iránt tanusít, nem veszik eléggé figyelembe azok, kik nagyon panaszkodnak az alsóbbbrangú boulevard lapoknak a külpolitikai kérdések megbeszélésében mutatkozó szertelenségei miatt. Ugyanaz a népöszton nyilvánul itt, melynek jól esik mindaz, a mi a köztársaság elnökét a többi európai nemzetek souverainjeivel egyenlőnek tüntetheti fel. Az 1875-iki alkotmány¹ felhatalmazza az elnököt szerződések kötése végett alkudozásokat folytatni és a szerződéseket szentesíteni, de úgy a béke- és kereskedelmi szerződések, mint az állami pénzügyekre vonatkozók csak akkor érvényesek, ha a kamarák is elfogadták. Megjegyzendő, hogy a szövetségi szerződések nem foglaltatnak azok közé, melyek a kamarák szentesítését kívánják; és a Franciaország meg Oroszország között fennállott „egyetértés“ hosszú ideje alatt folyvást azzal a kérdéssel foglalkoztak az ujságok, hogy Carnot elnök kötött-e vagy nem kötött szerződést a cszárral. A legkiválóbb tekintélyek megegyeznek abban, hogy oly szerződésnek, melyet titokban a parlament megkérdezése nélkül kötöttek, nem lehetett nagyon komoly célja, mivel kevés szövetségi szerződés van, melynek következményei ne érintenék a szerződő hatalmak pénzügyeit.² Kétség nem férhet ahhoz, hogy bármenny-

¹ L. C. 1875. júl. 16., 8. pont.

² Pierre, *Traité de droit politique* „Des traités diplomatiques“. Hogy a francia köztársaság elnöke az 1875-iki alkotmány megsértése, a parlament jóváhagyása nélkül is köthet szer-

nyire veszélyesnek látszik, korántsem népszerűtlen Franciaországban az az eszme, hogy az elnök valamely souverainnel, különösen pedig autokrata uralkodóval a kamarák megkérdezése nélkül is köthet szerződést. A francziák szeretik a személyes uralmat. A sok között, a mi Franciaországot kevésbé kedvező színben tüntette fel a Carnot halála előtti francia-orosz tüntetésekben, ott találjuk a nemzeti büszkeség érzetének azt a nyilvánulását is, hogy nagyzó képek terjedtek el, feltüntetve az elnököt a tőle soha sem látott czár társaságában, melyek azt a gondolatot akarták ébreszteni, hogy a köztársaság feje ép annyit nyom a szövetségben, mint Oroszország autokratája. Ez az eszme sirba kísérte Carnot-t. Republikánusok, kik azt hitték, hogy már akkor is volt szövetség Franciaország és Oroszország között és hogy az Franciaországra nézve hasznos, azon fáradoztak, hogy fenntartsák azt a legendát, mely szerint a Franciaország európai elszigeteltségének megszüntetésére irányuló törekvések személyes cselekedetei voltak annak az államfőnek, kinek nevéhez a francia republikánusmusnak a határokon túl terjedő történeti dicsősége fűződött.¹

zódést, arra nézve praecedens a berlini szerződés. Szerződő felek voltak Nagybritannia, Franciaország, Németország, Ausztria, Olaszország, Oroszország és Törökország. A szerződés kelte 1878. július 13.; jóváhagyta azt Mac Mahon a kamarák elnapolása után, és közzététetett az 1878. szeptember 6-án megjelent *Journal Officiel*-ben.

¹ A Carnot elnöknek Nolay-ben (Côte d'or), nagyatyjának, a győzelem szervezőjének szülővárosában emelt emlékoszlopon nyolcz helynév és évszám van feljegyezve ily módon: „Limoges, 1837: Le Mans, 1870: Nolay: 1871: Versailles, 1887: Paris 1889: Cronstadt, 1891: Toulon, 1893: Lyon, 1894”; ezekben úgy mondják, össze van foglalva élete és működése. Oly

Franciaországban nem szokás az „elnökről” személy megnevezése nélkül beszélni, még oly alkalmakkor sem, midőn őt, mint az állam fejét, az alkotmányos souverainénél is nagyobb ceremonia és tisztelet környezi. Valahányszor Carnot a fontainebleau-i nyaralás után Párisba visszaérkezett, vagy Faure Havreból eljött a ministertanácsban elnökölni, a miniszerelnök és más miniszterek rendesen megjelentek a pályaudvarban; holott az angol királynő, még ha ünnepies látogatást tesz is a fővárosban, megelégszik azzal, hogy az állomásfőnök üdvözli, midőn kilép a vasuti kocsiból. Megjegyzésre méltó, hogy az ilyen alkalmakkor a lapokban közzétett leírásokban a miniszer rendesen hivatalos minőségében van említve, míg a köztársaság elnöke mindig nevével szerepel. Ezenfölül hivatalból gondoskodnak; hogy az elnök arczvonásai is, ép úgy mint neve és tettei, minden francia polgár emlékezetébe vésődjenek és erre sokkal hatásosabb eszközök vannak, mint a milyenek a pénzekben kivert, kevésbé hasonló képek, melyek csak tévedésbe ejtik a loyalis alattvalókat a királyi arczvonásokra nézve. Ha az angol királynő szerény alattvalója ismerni óhajtja a souverain

események mellett, melyekben neki jutott a főszerep, mint születése, halála, elnöki állásra jutása, fel van hozva „Cronstadt, 1891”, a mi a francia hajóhadnak egy orosz kikötőben tett látogatására vonatkozik, mely Carnot elnöksége alatt történt, noha ő maga soha sem jutott a helytől ezer mértföldnyi távolságra. E látogatás a közfelfogás szerint az elnöktől megkötött francia-orosz szövetség első ténye volt; és így a francia hajóhadnak az orosz tengeren való megjelenését az elnök személyes érdemének tulajdonították, mintegy oly látogatásnak tekintették, melyet más valaki tett meg, őt helyettesítve. Emléksobrának leleplezése hivatalos ünnepély volt, melyen egy miniszer elnökölt 1895-ben.

külsejét, a maga költségén kénytelen az arczképet vásárolni. Franciaországban maga az állam kényszerít minden parasztot és mesterembert arra, hogy nézze meg az államfő képét, valahányszor szavazni megy választáskor, vagy házasságot köt, vagy gyermek születését jelenti az anyakönyv vezetőjének. A mairie a parasztfalvakban és a népes városokban egyaránt középontja a locális életnek. Mihelyt az új elnököt Versailles-tól Párisba kísérték, a belügyministernek első cselekedete azzal az alázatos kérelemmel járulni új ura elé, hogy festesse le magát, mert arczképét sokszorosítani és azután szétküldeni kellene Franciaország és Algeria negyvenezer községébe.

VII.

Franciaország és uralkodói viszontagságaira nézve érdekes tanulságot vonhatunk le, ha egy vidéki mairieben vagy a préfectorában, hol a művészet imént említett termékei már nagyobb igényűek, megtekintjük nem a hivatalszobát, hol a végrehajtó hatalom ez idei főnöke néz le a falról a központosított közigazgatásnak tényeire, hanem a pinczét vagy padlást, hol nemzedékek lomja penészedik és porlik. Itt nyugsznak, a forradalmaktól sem háborítva, Franciaország e századbeli összes uralkodóinak képei. A legutolsót soha sem függesztették a hivatalszoba falaira, mert akkor érkezett meg, midőn Casimir Périer visszalépésének híre felriasztotta a vidéket; szívósságra mutató vonásait meghazudtolja az a körülmény, hogy ellenségei oly könnyen és gyorsan szoritották le a hatalom polezáról. A legutóljára felfüggesztett kép Carnot kimért alakját tünteti fel, kifogástalan finom fekete ruhájában, melyet a nemzeti rendjel szalagja diszít. Ruházkodása az

élcelők gúnyjának kedvelt tárgya volt addig az éjszakaig, a mikor a becsületrend jelvényének piros színe az elnök szívvérét fődte el, kit abban a rendesen viselt öltözetében gyilkoltak meg, melyben nyugalomra is helyezték a Panthéonban. Grévy ravasz arczvonásai inkább a paraszt mértékletes erényeit juttatják eszünkbe, mintsem a magas hivatalban szükséges feddhetetlenséget, melynek Carnot adta példáját, vagy Mac Mahon katonás lovagiasságát. A tábornagnak itt szemünkbe ötlő egyenruhája nem a május 16-ika, hanem az Olaszországból hazatérő csapatok emlékét idézi fel, kiknek élén Magenta mezejéről most már majdnem elfeledt czimet hozott haza; és feléled Sebastopol neve és Malakoffé, melyek temetése napján az Invalides kápolnájában az oltár fölött pompázva, nagyobb örömet szereztek a krimi rokkantoknak, mint az orosz tiszteknek, kiket Francziaország akkor abban a határozatlan reményben ünnepelt, hogy régi dicsősége megújulhat.

Következik a kísérteties sorozatban Thiers ütött és kopott képe; de arczának éles vonásai a harcziastolltaraj alatt könnyen felismerhetők, akár régi nyomtatványokban találjuk fiataalkori forradalomtörténetének legrégebb kiadásai díszéül, akár a lángeszű Bonnat ecsetjének munkájában egy félszázaddal később, akár itt husz év porától fedve. Még elég frissnek látszik az utána következő, már penészedő képhez arányítva. Ez nyilván Flandrinnek *III. Napoleon*-ja után készült másolat, mert a háttérben homályosan látszik a nagy császár mellszobra; és összehasonlítva az arczvonásokat, vagy ködbevesző szemét nézve a vállrojtos álmodozónak, ki Sédannál bucsúzott Francziaországtól, kíváncsian kérdezi az ember, vajjon a brave Dunois énekesnője hitte-e, hogy fia vérszerinti Bonaparte.

Lajos Fülöp megfeketedett és szétmálló képét épen csak Gavarni rajzainak körtealakú fejéről ismerhetjük meg. De a juliusi forradalom, melynek következtében a diligence azt az arczképet e városkába hozta, több mint két emberöltő távolságában van mögöttünk; és a patkányok puszta árnyékalakká rágták Lajos Fülöp legkeresztyénibb cousinjának körvonalait; arczképeire bezzeg jobban vigyáztak a rég elmúlt napokban, mikor a trónra még csak távoli kilátásai voltak, mikor Drouais festette a kis Artois grófot, miközben XV. Lajos Madame du Barryt Versaillesban elszállásolta és Mária Antonia francziául tanult Bécsben. És X. Károlynak e megrongált maradványa mégis érdekes, mert ez hivatalos képe annak az uralkodónak, ki százhusz év alatt Francziaország öröklött jogú, republikánus, alkotmányos vagy népszavazás útján választott kormányzói közül, a végrehajtó hatalom élére elődjének természetes halála vagy rendesen lejáró kormányzási ideje után került.¹ Kétségtelenül kevés hasonlóság van Lajos Fülöpnek Newhavenbe szökése és Grévynek az Avenue de Jená-ba való visszavonulása közt, de mind a kettőnek eljárása lemondást jelentett; és bizonyára a köztársasági forma védelmére nincs erősebb érv, mint az, hogy a végrehajtó hatalom fejének lemondása a köztársaság alatt forradalom nélkül megy végbe, mely elmaradhatatlan, ha a monarcha kénytelen megválni funkcióitól.

Két reflexiója támadhat annak az angol embernek, ki az egykor megéljenzett francia uralkodók már elefejtett képcsarnokának porát felzavarja. Az egyik az, hogy azon uralkodónő, kinek alattvalója e század

¹ Százhusz évvel XVI. Lajos trónralépése után Faure hirtelen halála Loubet elnököt X. Károlylyal egy sorba helyezte.

végén, éltében tanúja volt mind e monarchák és elnökök uralomra jutásának és onnan való távoztának; és épen mikor az angol királynő uralkodása kezdődött, a sorban az első, ki a trianoni multságok hőse volt évekkel a Bastille ledőlte előtt, Görtzben ¹ épen hogy végét érte rövid száműzetésének. A másik reflexió meg az, hogy mialatt Angolország a forradalom egész évszázadon át meg volt kimélve a rázkódásoktól és egyetlen nyugalmas és boldogító uralom töltötte be a régi régime és a tizenkilenczedik század vége között terjedő időközt, mindazok, a kik különböző czimeken Franciaországban a végrehajtó hatalom élén állottak, jeles emberek voltak. Egyéniségöket vizsgálva, reájok nézve kedvezően hasonlíthatók össze bármely sorával azoknak az uralkodóknak, kik a régi vagy a modern kor valamely kormányát ugyanekkora idő alatt igazgatták. Soha sem fordult még elő más példája oly császárságnak, királyságnak vagy köztársaságnak, mely több mint egy évszázadon át oly súlyosan szenvedett volna belviszályok miatt, s a melynek mégsem volt oly uralkodója, kit keményszavú történetírók a szörnyetegek vagy hülyék nevével illethetnének. Franciaország ez uralkodóit részrehajlatlan ember nem nevezheti ily nevekkal, bármily metaphorákban vádolta Victor Hugó Napoleon Lajost és bármennyire gúnyolták a régi orleánisták X. Károly szellemi képességeit. Ez a körülmény, úgy látszik, arra mutat, hogy az új korban magoknak a nemzeteknek kell intézniök sorsukat. Napoleon óriási alakja külön álló, mint oly tüenmény, mely talán a világtörténelemnek egy évezredében ismétlődik. Meglehet, az ő vasmarkának ereje

¹ X. Károly, ki 1757-ben született, 1836. október 6-án halt meg, vagyis nyolcz hónappal Victoria királynő trónrajutása előtt.

érezhető abban, hogy Franciaország nem alkalmas birtoka többé a közönséges méretű és korlátolt hatalmú egyéneknek; és habár ő szükséges volt a régi királysággal elsöpört társadalom újjászervezése céljából, ép oly szükséges lett volna, hogy utódot hagyjon, módszerének és hősiségének örököséül. Bármint legyen ez, ha Franciaország ismételten a rossz kormányzás, anarchia vagy forradalom látványát tárta elénk, ez nem tulajdonítható uralkodói jellemének. Kicsibe mult, hogy Grévy hivataloskodásának nem volt oly zivataros befejezése, mint X. Károly uralmának. Pedig semmi hasonlóság sem volt véralkatra vagy politikai irányra nézve Mária Antónia sógora és Wilson apósa között. És mégis, ha Boulanger tábornok nem készületlen és Carnot-t véletlenül meg nem választják, felkelés kísérte volna az elnöki válságot 1887-ben, épen mint a monarchia bukását szokta követni.

Világos ennélfogva, bárminő a végrehajtó hatalom fejének jelleme és bármily régimének a képviselője, előbb vagy utóbb bizonyosan magára vonja oly nagy számú francziának elégtelenségét, hogy már e miatt tarthatlanná válik az állása. Ezenfölül látjuk, nincs két oly forradalmi mozgalom a modern Franciaországban, melyet egyforma okokra lehetne visszavezetni, akár a dynastia trónvesztésének, akár az elnök bukásának formájában nyilvánulnak a mozgalmak. X. Károly, mint a klerikalizmus és a sajtó censurájának védelmezője, vesztette el koronáját. A választási reform érdekében kifejtett agitáció forgatta fel Lajos Fülöp trónját. Jött csak volna győzelmesen haza a határról Napoleon Lajos, büntetlenül nyomhatott volna el minden polgári szabadságot és csakis a hadi szerencse forgandósága rontotta le a második császárságot. A

köztársaság alatt mindazon válságok, melyek majdnem hogy forradalmakká fajultak — s hogy nem lettek azokká, ebben van e régime legjótékonyabb hatása — különböző okokból származtak. Az az erő, mely Mac Mahon tábornagyot lemondásra kényszerítette, nem volt más, mint a megvetés, mely az országban a reactionárius párt tehetetlensége iránt mindinkább kifejlődött, valamint a növekvő bámulat Gambetta lángelméje iránt. Grévyt majdnem azzal tisztelték meg, hogy forradalom kísérte a magánéletbe való visszavonulását, mert fősvénységének hibái nem jól illenek a nemzet azon ösztöneihez, melyek azt a dictátorság csilláma felé ragadják. Azok a támadások, melyek előtt Casimir Périer meghajolt, a sociális kérdéssel függnek össze.

Azt kell e tehát következtetnünk, hogy a francia nemzet forradalomra hajló és kormányozhatatlan? Ha minden egymásután következő forradalmi mozgalom egyenlő irányú, ha egy és ugyanazon tannak erőszakos kinyilvánítása, joggal lehetett volna feltenni, hogy az 1789-ki nagy földrengés még háborog és mindannyiszor új forradalomnak kell kitörnie, valahányszor megszegik a *déclaration des droits de l'homme* valamely cikkét. De a Franciaországot megrázkódtató időszakos zavaroknak semmi köze az 1789-ki eszmékhez. Kétségtelenül akkor vették fel a felkelés szokását; és mivel az 1830-ki forradalom névleg a régi monarchia örökösei ellen irányult, a jelen század felkelései sorában az első nagy forradalom származékának tünt fel. De a későbbi időben a juniusi mozgalom, melynek az volt a következménye, hogy Napoleon Lajos a főhatalomra jutott, továbbá az a felkelés, mely bukását kihirdette, végre a *commune* lázadása ép oly

kevéssé voltak összefüggésben az 1789-ki doctrinával, mint a Boulangista mozgalom vagy az új socialisták tüntetései, melyek csak az imént ébresztettek forradalmi gondolatokat az emberek elméjében.

Ha továbbá tekintetbe vesszük, hogy a francia nép óriási többsége békeszerető és munkakedvelő, világossá lesz előttünk, hogy forradalomtól csak Páris és bizonyos iparközpontok nyughatatlan elemeinek szeszélyesen kitörő elégtelensége miatt kell tartanunk. Ennélfogva az a kormányforma a legjobb Franciaországban, mely a lakosság e részét bírja a legjobban fékezni. Itt kétségtelenül szembetűnő a köztársasági forma haszna; s ennek okát nem abban kell keresnünk, hogy a köztársaság 1792-nek alkotása, hanem abban az anatomiai körülményben, hogy az állam feje elmozditható járulék és nem életszerv. Ezért a köztársaság egymást felváltó elnökeivel, kiket sorban le-
rázhat nyakáról, a nélkül hogy magának baja történék, ideális kormánya volna Franciaországnak, ha fiaiból ki volna írtható az a folyton lappangó vágyódás a hősre, kit imádni akarnak és az úrra, a kinek alávetnék magokat.

Ez az ösztön a köztársasági rendszer gyengesége; mert nemcsak megölője lesz valamikor, hanem mert addig is annyira aggasztja a rendszer védőit, hogy a kormánygépezet egész hatalmát oly emberek összezuzására használják, kik alkalmasaknak látszanak a nép kegyének megnyerésére. Így történt, hogy Gambetta elől elzárták az elnökség felé vezető utat. Pedig az ő pályájának elmetszésével ellenségei majd hogy nem rosszabb sorsot készítettek Franciaországnak, mint a milyen a dictatorság lett volna; mert a népnek az a vágya, hogy valaki kormányozza, Gambettával

nem szállt a sírba és ha ő meg nem hal, Boulanger tábornok soha sem válhatott volna legenda hőségé. Szinte közhelylyé lett dicsérni azoknak a politikusoknak hazafiságát, kik a körülmények segítségével megszabadították Franciaországot e kalandor katonától, de senki sem tudja bizonyosan, vajjon kárára vált-e volna az országnak, ha ő hatalomra jut, és az ő ideje óta a köztársaság kormánya nem volt oly tökéletes, hogy jobbat ne képzelhetnénk. Abból, hogy Boulanger szármalmas kalandor volt, nem következik szükségkép, hogy rossz administrator lett volna. Mindnyájan emléksziünk a veteránusra, kit hat hónappal a főhatalomra jutása után szármalmasan megöltek és a kiről azt mondták, hogy „capax imperii nisi imperasset” — és lehetnek emberek, kik meg ép csak a hatalmat nem voltak képesek elérni, a kikről tehát ellenkező értelemben lehetne epigrammot mondani. Mivel az említett alkalommal alig kerülhette ki a veszedelmet az ország, az alkotmány őrei rendkívüli óvintézkedésekkel igyekeznek homályba borítani oly tiszteletreméltó érdemeket, melyek esetleg népszerűséget szerezhetnének valakinek; és a köztársasági Franciaországban tanúi lehettek az emberek annak is, hogy egy tábornokkal, ki a gyarmatokban viselt háborúból diadallal tért haza, úgy bántak, mint a ki ragályos betegségben szenved és bizonyára tovaterjeszti a ragályt, ha el nem zárják a honfitársaival való érintkezéstől. (Dodds tábornok 1892.)

S így a köztársaság retteg attól, hogy nagyon is megtisztelje fiait, a míg élnek, nehogy ezáltal a kormányforma megbuktatására elégséges erővel és tekintélylyel lássa el őket, de másrészt eredeti módszerrel bizonyítja be a világnak, hogy nem szükölködik nagy emberek nélkül. Nem vonja meg a temetési dísz adóját

azoktól, kik szolgálatában meghaltak és így már nem válhatnak a fennálló régimere veszélyes népszerű bálványokká. Ha az idegen Párisba érkezik és látja, hogy az emlékszobrok fekete posztóba vannak burkolva, a boulevard-okon végig ezer és ezer katona sorfalat alkot, kik parancsszóra tisztelegnek, midőn heroicus induló harcziás hangjai mellett szállítják a diszes koporsót, kíváncsian kérdezi, miért e gyászpompa, miért ez impozáns látványosság, melynek kifejtéséhez oly jól értenek a francziák s mely azt a benyomást ébreszti, hogy a nemzet legnemesebb fiát gyászolja? Ehhez hasonló diszű temetés csak olyan embert illethet, a ki a veszély pillanatában oly szolgálatokat tett az országnak, mint Thiers és Gambetta, vagy a ki oly lángelme, mint Victor Hugo. Lehetetlen, hogy még egy köztársasági elnök váratlanul kora halállal mult ki; és az utolsó maréchal de France még egy arasznyi időt át fog élni, mielőtt a palais des Invalides-ba viszik azzal a hódoló végső tisztelettel, mely egy hajdan győztes hadsereg távoli emlékét is megilleti.

Az inkább kíváncsi, mint gyászos tömeg ajkairól oly nevet hall az idegen, mely nem sokat mond neki, bár alapos ismerője az európai politikának. Ha folytatja kérdezősködését, kideríti, hogy ez a temetési pompa, melyhez hasonló csak századonként egyszer vagy kétszer látható Angliában, mikor egy Nelsont vagy Wellingtont visznek végső nyugalóhelyére, oly politikusnak tiszteletére rendeztetett, ki két ízben rövid időn át két mulékony életű ministeriumban tárczát viselt és pályáját úgy végezte, hogy pár hétig elnöke volt a képviselők kamarájának, tehát hivatalos működésének ideje összesen véve nem haladt meg egy esztendőt. De még akkor is, mikor már a parlament,

a gyöngé tiltakozás elhangzása után, az elárvult családnak oly nyugdíjat szavazott meg, mely kétszer akkora, mint egy maréchal de France özvegyéé, az ország nincs teljesen meggyőződve arról, hogy nagy ember volt, a kit halóporában így dicsőítenek, és skepticismusában csak arra a következtetésre jut, hogy a köztársaság alatt nincs jövedelmezőbb foglalkozás a politikánál.

Bármennyire erőlködnek a féltékenyek és az önzetlenek, el kell jönnie az időnek, a midőn semmiféle hatalom sem fogja gátolni Franciaországot abban, hogy üdvözlje a hőst, kit választott magának. Vajjon olyan ember lesz e az, ki a trónjuktól megfosztott dynastiák nevét viseli, vagy államférfi, ki a győzelmet előkészíti, vagy katona, ki a győzelmet aratja, ezt a jövőndő nemzedék fogja megtudni. A história után ítélve, kételkedhetünk abban, hogy Franciaország érezhetőleg boldogabb vagy boldogtalanabb lesz az új régime, mintsem a multhoz tartozó kormányformák alatt; és meddig fog az új régime tartani, az még akkor sem volna megjósolható, ha tudhatnók, ki lesz annak alapítója. Meglehet, hogy a jelenlegi franciaországi kormányrendszer bármely mással vetekedhetik abban a tekintetben, hogy a legnagyobb többségnek a legnagyobb boldogságot biztosíthatja; de a francia véralkatnak megfelelő értelemben egy ország sem maradhat meg az európai nemzetek sorában az első helyen, kimagasló vezérlő férfiak nélkül. Svájcban az egyéni jólét magas fokot ér el és ott a kormány személytelensége oly mértékben van megvalósítva, hogy az évenként váltakozó elnökök egyéniségének oly kevés a hire hazájukban, mint a londoni lord-mayoré a mi hazánkban. Valószínű, hogy a helvét köztársaságban milliószámra megforduló idegenek közül

egy sem ismeri az államszövetség időszerinti elnökének nevét. De az egyéniségnek ily háttérbe szorulása soha sem fog megférni a francia nemzet géniusával. Megkísérlették a forradalomban és mi lett az eredménye? oly egyéniség, kinél nagyobb méretű és parancsolóbb természetű még soha sem volt az önkényes uralkodók sorában — Napoleon.

Hogy Franciaország nagyobb kiadású Svájc czá váljék, ez a remény a hazafias érületnek alig adhat lendületet; de rosszabb sors is érheti a demokrátiákat, mint a milyen a szövetséges cantonok dicsőség nélküli jóléte. Az Egyesült-Államok olyan virágzók, mint Svájc és a vagyonosság mellett a művészet és irodalom dolgában majdnem ép oly terméketlenek a bámulatos eredményekkel kecsegtető irodalmi tavasz után. Igaz, hogy az óriási köztársaságban az elnök nevét minden polgár ismeri; de hírneve, a mellett, hogy nem támasztja a dictatorság veszélyét, nem ingerli állásának elnyerésére az állam legérdemesebb tagjainak becsvágyát. A jobb fajta francziák tartózkodása a politikától, kapcsolatban a főváros magasabb osztályainak materialismusával, oly jelenség, melyet nem nézhetni közömbösséggel, főleg az Amerika példájára való tekintettel, melynek már is túlságosan nagy a befolyása Franciaországra. A népekre jelenleg zúduló veszélyek és nehézségek más természetűek, mint a melyek száz évvel ezelőtt fenyegettek, mikor a naptár is a megváltozott állapotok új korszaka után módosult; de nem hiányzanak jelek, melyek arra mutatnak, hogy Franciaországnak ép oly erős kézre volna szüksége, hogy a nemzetet kikalauzolja a tizenkilencedik századból, mint a milyennel az első consul e korszakba vezette.

